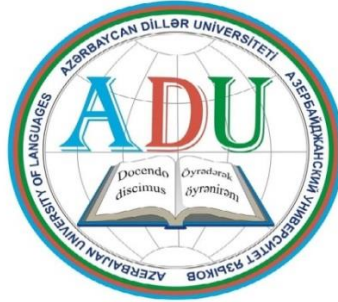

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№1, 2022

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdiyeva Ədalət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşec Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya) (Osvalt fon

Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan Dillər
Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Musayeva Afət**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdiyeva Adalet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Ludmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Sieglinde (Germany) (Osvalt von

*Volkenstein, Azerbaijan University of Languages,
D.Sc., professor)*

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Musayeva Afet**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтен к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Абдиева Адалет к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Азим к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Вейселли Фахраддин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Газиева Месмеханым д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Джафаров Амиль к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Зейналов Аскер д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Иманов Мухтар д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Исмаилов Биалал д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Куннина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Сабитова Айнура д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния

Хартманн Зигленде проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия

Серткая Осман проф, доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция

Бондарев Александр проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия

Ковашеч Золтан проф., Будапештский
Университет, Венгрия

Тарасевич Лариса проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия

Ответственный секретарь: **Мусаева Афет**
(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Şaban Şabanov (ADU)	
KONYUNKTİV ŞƏKLİ (AZƏRBAYCAN FEİLİNİN ŞƏKİLLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYASI).....	14
Cavahir Maçanova (ADU)	
LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	23
Cəmilə Abdullayeva (ADU)	
İNGİLİS DİLİNDƏ BİBLEİZM-FRAZELOGİZMLƏRİN ALLÜZİYAL FONLA ƏLAQƏSİ.....	26
Fidan Nəzərli (ADPU)	
BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ ELLİPSİS.....	32
Gülçöhrə Fərhadova (ADU)	
İNGİLİS DİLİ LEKSİK FONDUNUN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR.....	37
Leyla Cüməyeva (Xəzər Universiteti)	
İNGİLİSDİLLİ MƏTNLƏRDƏ KONSEPTUAL İNTEQRASIYA ŞƏBƏKƏLƏRİ.....	41
Münəvvər Zeynalova (ADU)	
NİTQİN MÜXTƏLİF ŞƏKİLLƏRİNDƏ SOSİALLİĞİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	45
Nurlana Eyubova (ADU)	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ “SƏYAHƏT” KONSEPTİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	50
Röya Abdurahmanova (ADU)	
İDİOMLARIN SİNTAKTİK QURULUŞLARINDA ARQUMENTİN TRANSFORMASIYASI.....	54
Ruhlanə Bağirova (ADU)	
FEİLİ SİFƏTLƏRİN GƏLƏCƏK ZAMAN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ ƏSASINDA).....	58
Səfiyyə Bərmuzi (ADU)	
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ REZULTATİVLİK KATEQORİYASI.....	65
Səbinə Nurəliyeva (ADU)	
TAKTİKALARIN ÖTÜRÜLMƏSİ İLƏ NİTQ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI.....	71

ƏDƏBİYYAT

Sevda Həsənova (ADU)

CORC ORUELLİN “1984” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ YENİDİL (NEWSPEAK)
VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏKSİ.....76

METODİKA

Jalə Salmanova (ADU)

TƏLİM PROSESİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN
VERBAL İNTERAKTİVLİYİN NÖVLƏRİ 82

Nurlana Heybatova (ADU)

İNTERAKTİV TAPŞIRIQLAR VASİTƏSİLƏ NİTQ BACARIQLARI.....87

Sevinc Cəbraylova (ADU)

TEXNİKİ-TƏDRİS VƏSAİTLƏRİNİN
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ROLU 91

PEDAQOGİKA

Vidadi Bəşirov (ADU)

ŞUŞA MAARİFPƏRVƏRLƏRİNİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ
(XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ).....96

Güllərə Kərimova (BDU)

VƏTƏNPƏRVƏRLİK MƏNƏVİYYATIN MÜHÜM GÖSTƏRİCİSİ KİMİ 102

Leyla Əliyeva (ADU)

MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI: “AĞILLI MƏKTƏB” 109

Nahidə Cəfərova (LDU)

İSTEDADLI ŞAĞİRDLƏRİN POTENSİAL İMKANLARININ
REALLAŞMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR 114

PSIXOLOGİYA

Mələhət Vəlağayeva (ADU)

RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ UĞURLU MƏNİMSƏNİLMƏSİNƏ
PSIXOLİNQVİSTİK VƏ PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN TƏSİRİ.....120

Nərgiz Sultan (ADU)

ROLLU-SÜJETLİ OYUNLARIN KÖMƏYİLƏ AUTİZMLİ UŞAQLARIN
SOSİAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYASI.....126

Nübar Əhmədova (ADU)

MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİNDƏ İNSAN RESURSLARININ
İDARƏ EDİLMƏSİNƏ MÜSBƏT TƏSİR GÖSTƏRƏN SOSİAL-PSİXOLOJİ
TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ..... 133

Səbinə Əlizadə (ADPU)

SOSİAL İNTELLEKTİN FORMALAŞMASINA
MƏDƏNİYYƏTİN TƏSİRİ.....140

İCTİMAİ ELMLƏR

Elnarə Cabbarova (ADPU-nun Şəki filiali)

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİ İRS.....147

Elnur Məmmədzadə, Turan Əhmədli (Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi)

CƏNUB BÖLGƏSİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATININ
İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ 152

Nodirjon Abdulaxatov (Özbəkistan Respublikası Xalq Təhsili Kadrlarının

Yenidən Hazırlanması və İxtisasartırma Regional Mərkəzi)

MUMİNJON HƏKİM MARGİLƏNİ
– ŞƏRQ TƏBƏBƏTİ ÜZRƏ EKSPERT.....159

TİBBİ BİLİKLƏR

İlahə Qədirova, Aytən Quliyeva (ADU)

ANA OLMAĞA HAZIRLAŞAN QADINLARIN RASTLAŞDIĞI
PSIXOEMOSİONAL VƏZİYYƏTLƏR 163

Ziyafət Rəfiyeva, Sevdə Əhmədova (ADU)

UŞAQ YAŞLARINDA NEVROTİK TƏZAHÜRLƏR.....168

PERSONALİLƏR

ƏHMƏD CAVAD – 130 174

XRONİKA 176

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Shaban Shabanov (AUL)</i>	
CONJUNCTIVE MOOD (COMPARATIVE TYPOLOGY OF THE CATEGORY OF MOOD IN AZERBAIJANI).....	14
<i>Javahir Machanova (AUL)</i>	
THE ROLE OF THE TEACHER IN PROJECT-BASED LEARNING.....	23
<i>Jamila Abdullayeva (AUL)</i>	
THE RELATIONSHIP OF BIBLICAL EXPRESSIONS IN THE ENGLISH LANGUAGE WITH THE ALLUSIVE BACKGROUND.....	26
<i>Fidan Nazarli (ASPU)</i>	
ELLIPSIS IN THE LITERARY TEXTS.....	32
<i>Gulchora Farhadova (AUL)</i>	
FACTORS AFFECTING THE ENRICHMENT OF ENGLISH LEXICAL FUND.....	37
<i>Leyla Jumayeva (Khazar University)</i>	
CONCEPTUAL INTEGRATION NETWORKS IN ENGLISH TEXTS.....	41
<i>Munavvar Zeynalova (AUL)</i>	
THE REFLECTION OF SOCIALITY IN DIFFERENT TYPES OF SPEECH.....	45
<i>Nurlana Eyubova (AUL)</i>	
WAYS OF EXPRESSING CONCEPT "JOURNEY" IN ENGLISH AND AZERBAIJANI.....	50
<i>Roya Abdurahmanova (AUL)</i>	
A-MOVEMENT IN THE SYNTACTIC STRUCTURE OF IDIOMS.....	54
<i>Ruhlana Baghirova (AUL)</i>	
FUTURE TENSE CHARACTERISTICS OF THE PARTICIPLES (BASED ON THE COMPARISON OF THE GERMAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES).....	58
<i>Safiyya Barmuzi (AUL)</i>	
THE CATEGORY OF RESULTIVITY IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH.....	65
<i>Sabina Nuraliyeva (AUL)</i>	
IMPROVING SPEECH EFFICIENCY BY TRANSFERRING TACTICS.....	71

LITERATURE

Sevda Hasanova (AUL)

NEWSPEAK FROM GEORGE ORWELL'S 1984 NOVEL AND ITS
TRANSFORMATION IN AZERBAIJANI.....76

METHODICS

Jala Salmanova (AUL)

TYPES OF VERBAL INTERACTIVITY APPLIED IN
THE TRAINING PROCESS.....82

Nurlana Heybatova (AUL)

SPEAKING SKILLS THROUGH INTERACTIVE TASKS.....87

Sevinj Jabrailova (AUL)

THE ROLE OF TECHNICAL TEACHING AIDS IN FOREIGN
LANGUAGE TEACHING.....91

PEDAGOGICS

Vidadi Bashirov (AUL)

PEDAGOGICAL VIEWS OF SHUSHA ENLIGHTENERS
(THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY).....96

Gulara Karimova (BSU)

PATRIOTISM AS AN INDICATOR OF MORALITY.....102

Leyla Aliyeva (AUL)

MODERN LEARNING TECHNOLOGIES: "SMART SCHOOL".....109

Nahida Jafarova (LSU)

FACTORS CONDITIONING THE REALIZATION OF POTENTIAL
OPPORTUNITIES OF TALENTED STUDENTS.....114

PSYCHOLOGY

Malahat Velaghayeva (AUL)

PSYCHOLINGUISTIC AND PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING
THE SUCCESS IN LEARNING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE.....120

Nargiz Sultan (AUL)

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF CHILDREN WITH
ASD USING ROLE-PLAYING GAMES.....126

<i>Nubar Ahmadova (AUL)</i>	
USING SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES WHICH HAVE A POSITIVE IMPACT ON THE HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN ORGANIZATION AND OPERATION OF ENTERPRISES.....	133
<i>Sabina Alizade (ASPU)</i>	
THE INFLUENCE OF CULTURE ON THE FORMATION OF SOCIAL INTELLIGENCE.....	140

SOCIAL SCIENCES

<i>Elnara Jabbarova (Sheki Branch of ASPU)</i>	
HEYDAR ALIYEV AND LITERARY HERITAGE.....	147
<i>Elnur Mammadzadeh, Turan Ahmedli (Azerbaijan National Aerocosmic Agency)</i>	
PROSPECTS FOR AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN THE SOUTHERN REGION.....	152
<i>Nodirjon Abdulakhatov (Regional Center for Retraining and Advanced Training of Personnel of Public Education of the Republic of Uzbekistan)</i>	
MUMINJON HAKIM MARGILANI – EXPERT IN ORIENTAL MEDICINE.....	159

MEDICAL SCIENCES

<i>Ilaha Gadirova, Aytan Guliyeva (AUL)</i>	
PSYCHOEMOTIONAL CONDITIONS FACED BY WOMEN PREPARING TO BECOME A MOTHER.....	163
<i>Ziyafat Rafiyeva (AUL)</i>	
NEUROTIC MANIFESTATIONS IN CHILDHOOD.....	168

BIG NAMES

AHMAD JAVAD – 130.....	174
UNIVERSITY LIFE.....	176

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Шабан Шабанов (АУЯ)</i> КОНЪЮНКТИВ (СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ КАТЕГОРИИ НАКЛОНЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ).....	14
<i>Джавахи́р Мачанова (АУЯ)</i> РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В ПРОЕКТНОМ ОБУЧЕНИИ.....	23
<i>Джамиля Абдуллаева (АУЯ)</i> СВЯЗЬ БИБЛЕИЗМОВ-ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ С АЛЛЮЗИВНЫМ ФОНОМ.....	26
<i>Фидан Назарли (АГПУ)</i> ЭЛЛИПСИС В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ.....	32
<i>Гульчохра Фархадова (АУЯ)</i> ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ОБОГАЩЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО ФОНДА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	37
<i>Лейла Джумаева (Университет Хазар)</i> КОНЦЕПТУАЛЬНО-ИНТЕГРАЦИОННЫЕ СЕТИ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТАХ.....	41
<i>Мунаввер Зейналова (АУЯ)</i> ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОСТИ В РАЗНЫХ ТИПАХ РЕЧИ.....	45
<i>Нурлана Эюбова (АУЯ)</i> СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ КОНЦЕПТА «ПУТЕШЕСТВИЕ» В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	50
<i>Ройа Абдурахманова (АУЯ)</i> ТРАНСФОРМАЦИЯ АРГУМЕНТА В СИНТАКСИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ИДИОМ.....	54
<i>Рухлана Багирова (АУЯ)</i> ОСОБЕННОСТИ ПРИЧАСТИЙ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ (НА ОСНОВЕ СРАВНЕНИЯ НЕМЕЦКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ).....	58
<i>Сафия Бармузи (АУЯ)</i> КАТЕГОРИЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.....	65
<i>Сабина Нуралиева (АУЯ)</i> ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕЧИ ПУТЕМ ПЕРЕДАЧИ ТАКТИК.....	71

ЛИТЕРАТУРА

Севда Гасанова (АУЯ)

НОВОЯЗ ИЗ РОМАНА ДЖОРДЖА ОРУЭЛЛА 1984 ГОД И ЕГО
ТРАНСФОРМАЦИЯ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК.....76

МЕТОДИКА

Жаля Салманова (АУЯ)

ВИДЫ ВЕРБАЛЬНОЙ ИНТЕРАКТИВНОСТИ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ В
ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ.....82

Нурлана Хейбатова (АУЯ)

РАЗГОВОРНЫЕ НАВЫКИ С ПОМОЩЬЮ
ИНТЕРАКТИВНЫХ ЗАДАНИЙ.....87

Севиндж Джабраилова (АУЯ)

РОЛЬ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....91

ПЕДАГОГИКА

Видади Баширов (АУЯ)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВСТРЕЧИ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ ШУШИ
(КОНЕЦ XIX ВЕКА, НАЧАЛО XX ВЕКА).....96

Гюлара Керимова (БГУ)

ПАТРИОТИЗМ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ НРАВСТВЕННОСТИ.....102

Лейла Алиева (АУЯ)

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ: «УМНАЯ ШКОЛА».....109

Нахида Джафарова (ЛГУ)

ФАКТОРЫ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ РЕАЛИЗАЦИЮ ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ
ВОЗМОЖНОСТЕЙ ТАЛАНТЛИВЫХ СТУДЕНТОВ.....114

ПСИХОЛОГИЯ

Малахат Велагаева (АУЯ)

ВЛИЯНИЕ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ
ФАКТОРОВ НА УСПЕШНОСТЬ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ
ЯЗЫКУ.....120

Наргиз Султан (АУЯ)

ЗНАЧЕНИЕ СЮЖЕТНО-РОЛЕВЫХ ИГР В АДАПТАЦИИ
ДЕТЕЙ-АУТИСТОВ В СОЦИУМЕ.....126

<i>Нюбар Ахмедова (АУЯ)</i>	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ, ПОЛОЖИТЕЛЬНО ВЛИЯЮЩИХ НА УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	133
<i>Сабина Ализаде (АГПУ)</i>	
ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА.....	140

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

<i>Эльнара Джаббарова (Шекинский филиал АГПУ)</i>	
ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ.....	147
<i>Эльнур Мамедзаде, Туран Ахмедли</i> <i>(Азербайджанское Национальное Аэрокосмическое Агентство)</i>	
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЮЖНОМ РЕГИОНЕ.....	152
<i>Нодиржон Абдулахатов (Региональный центр переподготовки и повышения квалификации кадров народного образования Республики Узбекистан)</i>	
МУМИНДЖОН ХАКИМ МАРГИЛАНИ – ЗНАТОК ВОСТОЧНОЙ МЕДИЦИНЫ.....	159

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

<i>Илаха Гадирова, Айтен Гулиева (АУЯ)</i>	
ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТОЯНИЯ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЮТСЯ ЖЕНЩИНЫ, ГОТОВЯЩИЕСЯ СТАТЬ МАТЕРЬЮ..	163
<i>Зияфат Рафиева, Севда Ахмедова (АУЯ)</i>	
НЕВРОТИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ.....	168

ПЕРСОНАЛИИ

АХМЕД ДЖАВАД – 130.....	174
ХРОНИКА.....	176

DİLÇİLİK

Şaban Şabanov
Azərbaycan Dillər Universiteti

KONYUNKTİV ŞƏKLİ (AZƏRBAYCAN FEİLİNİN ŞƏKİLLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TIPOLOGİYASI)

Açar sözlər: *şəkil kateqoriyası, real, qeyri-real, modallıq, konyuktiv, arzu şəkli, şərt şəkli, gərçəklik, qeyri-mümkünlük*

Keywords: *mood category, reality, unreality, modality, conjunctive, desirable mood, conditional mood, reality, impossibility*

Ключевые слова: *категория наклонения, реальность, ирреальность, модальность, конъюнктив, желательное наклонение, условное наклонение, действительность, невозможность*

Danışan şəxsin ifadə tərzində söylədiyinin gərçəkliyə uyğunluğunu gözləmək obyektivliyi ilə yanaşı, onun bu gərçəkliyə olan **arzu, tələb, nəzakətli müraciət, güman, şərt, təəssüf, məmnunluq, ehtimal, şübhə** və s. kimi modallıq elementləri olan subyektiv münasibəti də öz əksini tapır. Bu münasibətlərin fonunda feil nitqdə müxtəlif şəkillərə düşür. Modallıq təkcə feil şəkilləri ilə ifadə olunmadığından, o, feil şəkilləri ilə yanaşı digər leksik, morfoloji, sintaktik vasitələrlə də müsayət edilir. Feil şəkillərinin miqdarından, əlavə vasitələrin cəlb edilməsindən asılı olaraq müxtəlif dillərdə modallıq materialı da müxtəlifdir. Modallıq feilin predikativliyini növündən asılı olaraq çalarlaşdırır, onun morfolojiyasını paradigma şəklinə salır. Nəinki müxtəlif geneoloji və tipoloji təsnifatlara, eləcə də eyni təsnifata aid olan qohum dillərdə belə feilin şəkil kateqoriyasının məna qruplarında, morfoloji vasitələrində fərqlər olur. Bu baxımdan alman feilinin Konyunktiv şəklini Azərbaycan feilinin şəkil sistemi ilə müqayisəli qarşılaşdırılması elmi və praktik yönümlü tədris baxımından maraqlıdır. İfadə vasitələrinin leksik və qrammatik səviyyələrdəki kəmiyyət və keyfiyyəti müqayisə edilən və ya qarşılaşdırılan dillərdə eyniyyət təşkil etməyə, qeyri-universal xarakterli ola bilərlər. Lakin gərçəklik, gərçəkliklə bağlı danışanın deyim tərzində qeyd etdiyimiz münasibətlərinin dilxarici faktorlarından heç biri dildə ifadəsiz qalmır.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsasını gərçəkliyin bir-birindən təcrid edilmiş əşya, hadisələrin və onlara xas olan əlamətlərin adlandırılması ilə bağlı yaranmış

sözlər təşkil etdiyindən, onların arasındakı real əlaqələrin rabitəli nitqdə verbal ifadəsi də əsasən bu gerçəklik zəminində tərtib edilir. Ona görə də nitq əsasən feilin xəbər şəklinin semantikasi, morfoloji və sinaktik paradiqması əsasında qurulur. Bu baxımdan həm alman, həm də Azərbaycan feilinin xəbər şəkli eyni işləkliyə malikdir. Cümlədə gerçəkliyin ifadəsi aid olduğu dilin leksik vasitələrinin semantika və qrammatikası üzərində qurulursa, onu işlədənin subyektivliyi (ikinci modallıq) isə az bir miqdarda leksik vasitələrlə reallaşır. Modallığın hər iki növü (obyektiv – subyektiv və ya 1-ci modallıq – 2-ci modallıq) ən çox feilin şəkilləri ilə bağlıdır. Alman və Azərbaycan dillərində hər iki modallığın ifadə səciyyəviliyi bu dillərin hər ikisində olan az bir miqdarda sözlərlə (modal sözlər, ədat, modal feillər) deyil, feil adlı nitq hissəsinə məxsus şəkillərin morfoloji paradiqma və sintaqmatikasının quruluşunda, funksional işlədilməsindədir. Alman feilinin şəkil kateqoriyası – (der Modus-die Modi – latınca modus sözündən olub, **ifadə tərz**i anlamını verir) üç şəkli əhatə edir: **Der İndikativ – xəbər; der Imperativ – əmr; der Konjunktiv – konyunktiv** İndikativ və xəbər şəkillərinin məzmun tərəfi hər iki dildə daha çox obyektiv gerçəkliyin ifadəsinə görə oxşarlıqları ilə diqqəti çəkir. Belə ki, bunlar müxtəlif dillərin eyni şəkli olsalar da, məzmunca neytral şəkillərdir, hər ikisi gerçəyi və ya gerçək təsəvvür ediləni ifadə edir. Hər ikisi obyektiv zamanın keçmiş, indiki və gələcək kəsimlərində hərəkətin icrasını çoxsaylı qrammatik zaman formaları ilə dildə reallaşdırma vasitələrinə malikdirlər. İşləndikləri cümlənin sadə, mürəkkəb, sual, təsdiq formalarından aslı olmayaraq feil hərəkəti, vəziyyəti özünün müxtəlif zamanlarında, müxtəlif şəxslərlə icrasında gerçəkləşdirir. O, konkret leksik mənası ilə obyektiv gerçəklikdən yüklənmişdir.

İndikativ – xəbər şəklində subyektiv modallığın qeyri-real arzu, ehtimal, şübhə, güman, təəssüf, şərt və s. kimi növlərinin morfoloji, sintaktik vasitələri olmur. Yalnız leksik vasitələrlə, ən çox modal sözlərin əlavəsi ilə danışan onu bu gerçəkliyinə qoşur:

Ich glaube, hoffe, vermute, Ich bin sicher, wahrscheinlich, vielleicht (inanıram, ümid edirəm, güman edirəm, əminəm, yəqin ki, bəlkə), dass er in einer Woche zurück kommt – O, bir həftədən sonra geri qayıdacaq.

Modal sözlərin cümlədə iştirakı feilin xəbər şəklində(indiki zaman, III şəxsin tək) işlənməsinə mane olmur, əksinə modal sözlər cümlədən xaric edildikdə xəbər şəklində heç bir forma dəyişikliyi yaranmır. Azərbaycan feilinin xəbər şəkli ilə müqayisəli-tipoloji planda indikativ özünün zaman formalarının sayı ilə (Präsens – indiki; Präteritum – şahudi sadə, bitməmiş keçmiş; Perfekt – nəqli, bitmiş keçmiş; Plusquamperfekt – uzaq keçmiş; Futur I – qəti gələcək; Futur II – qeyri qəti gələcək) deyil, onların analitik quruluşda (Präsens və Präteritum istisna olunmaqla) olmaları, nitqdə işlənərkən tərkib hissələrinin aralanıb çərçivə əmələ gətirmələri (təsriflənən feil formasının çərçivəni acması, təsriflənməyən (ad) hissəsinin (Partisip II, infinitiv) onu bağlaması) ilə sadə cümlənin məqsəd və intonasiya cəhətdən növlərinin yaranmasında, budaq cümlənin strukturunda yeri ilə səciyyəvidir. Təsriflənən feilin nəqli, sual sözlü sual cümlələrində 2-ci yeri, sual sözsüz sual, əmr cümlələrinin təsriflənən feillə başlanması, budaq cümlənin təsriflənən feillə bitməsi İndikativin səciyyəviliyidir, anadilli auditoriyada tədrisinin praktika-

sı baxımından bu şəkil Azərbaycan dilinin eyni məzmunlu xəbər şəkli ilə qarşılaşdırma planında tədqiq və təsvirə layıqdır, xüsusi məqalənin və ya tədris vəsaitinin mövzudur. Alman **konjunktivinə** Azərbaycan feilinin adekvat (ekvivalent) şəkli olmadığından, ona müqayisəli-tipoloji səpgidə həm elmi araşdırma obyektı, həm də anadilli auditoriyada tədris materialı kimi müraciət etmək maraqlıdır. **Konyunktiv** alman dilinin bütün feillərini əhatə etdiyinə, İndikativdə adları keçən zamanlara və bundan əlavə Kondisional I və Kondisional II adlı xüsusi formalara malik olması, hər üç şəxsin tək və cəmi ilə işlənməsi, paradigma və sintaqmatik dolğunluğuna görə tam və təkmil bir qrammatik kateqoriyadır. Digər şəkillərdən fərqi onun məzmununda, zaman formalarının düzəldilməsində, fikrin ifadəsində gerçəkliyə yüklədiyi obyektiv və subyektiv modallıqda, emosional – ekspressivliyi ifadə etməsindədir. N.Y.Lapınş “Konjunktiv” adlı dərs vəsaitində alman feilinin bu şəklinin təbiətini belə səciyələndirir: “İndikativ (xəbər) şəkildən fərqli olaraq Konjunktiv şəkli haqqında söylənilən hadisədə gerçəklik həddini məhdudlaşdırır və onu ehtimal, gələcəkdə reallaşa bilən və ya biləməyən arzu icrası, hərəkət və özgəsinin fikrini vasitəli ifadə etmək kimi modallığa bağlayır.*

Konyunktiv məzmununa, işləndiyi üslublara, ifadə imkanlarına, quruluş növlərinə görə olduqca əhatəli və çoxlu qatlardan ibarətdir ki, Azərbaycan feilinin bütün növlərinin sadə və mürəkkəb şəkillərini özündə ehtiva edə bilir. Məhz buna görə Konyunktivin Azərbaycan feili ilə tərcüməsində konkret bir şəkil növü bəş etmir və onu məzmunca özünə uyğun gələn terminlə əvəz etmək olmur. Konjunktivlə Azərbaycan dilinin arzu, vacib, şərt, hətta xəbər və əmr şəkillərini ifadə etmək mümkündür, eləcə də tərsinə, məzmun, işlənmə üslubu, danışanın niyyəti, fikirə münasibəti nəzərə alınmaqla konjunktiv dilimizin adları çəkilən feil şəkilləri ilə tərcümə edilməlidir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə çevrilməsində Konyunktiv ən çox işlənən şəkildir. Danışiq, publisistik, elmi janrlarda özgəsinin nitqinin danışanın nitqinin tərkibində konjunktivlə ifadəsi üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dilindəki “*Ana deyir: Oğlu Berlində yaşayır*” cümləsindəki hər iki feil xəbər şəklinin indiki zaman forması ilə ifadə olunmuşdur. Burdan belə çıxır ki, hər iki icraçı şəxsin hərəkətləri gerçək olanı əks etdirir. Həmin cümlənin “*Ana deyir ki, oğlu Berlində yaşayır*” kimi tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümləyə, yəni vasitəli nitqə çevirdikdə belə danışan şəxs haqqında xəbər verdiyi *demək* və *yaşamaq* hərəkətlərinin icrasına münasibət bildirmədən onları vasitəsiz nitqdə olduğu kimi xəbər şəkildə saxlayır, nitqin forma dəyişikliyi isə feildəki şəkil dəyişikliyinə səbəb olmur. Alman dilində isə nitq növünün dəyişilməsi şəkil növünün də dəyişilməsi ilə nəticələnir. *Die Mutter sagt, dass ihr Sohn in Berlin lebe.* (*İhr Sohn lebe in Berlin*) Ananın dediyini öz nitqinin tərkib hissəsinə çevirən üçüncü bir şəxs onun oğlunun Berlində yaşamasına ehtimalla yanaşır, onun Berlində yaşayıb – yaşamamasının bədəlini ananın boynuna qoymaqla özünü sığortalamış olur. Konyunktivin İndikativlə (xəbər şəkli) əvəzləməsi danışanın oğlunun Berlində yaşamasını anadan eşitdiyinə işarədir, o, konjunktiv şəkli ilə hərəkətin icrasına şa-

* Лапиньш Николай Янович. Конъюктив. Учебное пособие. Рига 1972

hid olmaqdan, şəhadət verməkdən çıxır. Yaxud, Deyirlər: “Mahmud Eldarov ölüb” cümləsində vasitəsiz nitqin feili xəbər şəklindədir. Danışan bu fikri deyilənlərə istinadən söyləsə də, Mahmud Eldarovun ölməsini xəbər şəklində işlədib. Əslində bu həqiqətə uyğun gəlməyə də bilər, deyənlər təkzib verə bilərlər ki, bu yalandır. Onda bəs danışan niyə xəbər şəklini seçir. Alman belə hallarda çox ehtiyatlıdır. Hadisənin gerçəkdən baş verib-verməməsinin başqasına istinadən söylədiyi üçün o, bilərəkdən Konjunktivi seçir: *Man sagt: Mahmud Eldarov gestorben sei (gestorben ist əvəzinə)*.

Konjunktiv Indikativ (xəbər) və Imperativ (əmr) şəkillərindən tək-cə fikrin ifadəsindəki məqsəd fərqi ilə səciyyələnmir. Əks tərcümədə bu ehtimalı saxlamaq üçün **ananın dediyinə görə, dediyinə inansa**q modal məzmunlu ifadələri işlətməliyik:

“Ananın dediyinə görə (dediyinə inansa)q, oğlu Berlində yaşayır.”

Məzmundakı qeyri-reallıq, icrası qeyri-mümkün və ya mümkün olan arzu, əşyanın mövcudluğuna, hərəkətin icrasına **şübhə, ehtimal, təəssüf, güman, şərt** kimi çalarlar məhz konjunktivin morfoloqiyası, onun analitik və ya sintetik formalarının strukturu hesabına dildə ifadəsini tapır.

Qeyd edək ki, konjunktivin zaman formaları Indikativin (xəbər şəkli) zaman formalarından fərqli olaraq alman dilinin müasir mərhələsində zaman münasibətinin xarakterini itirmişlər. Nitq kontekstində konjunktivin hər hansı bir zaman formasının işlənməsinin feildəki hərəkətin gerçək zamanı ilə əlaqəsi olduqca zəifdir və ya heç yoxdur. Belə ki, İndikativ (xəbər) şəklinin əksinə olaraq Konjunktivin Präteritumun (keçmiş zaman forması) keçmiş zaman məzmunu yoxdur. O, İndikativin Presensi (indiki zaman) kimi indiki zamanın mütləq və ya nisbi ifadəsi üçündür:

Wäre ich ein Vogel, flöge ich sofort zu dir. (würde ich sofort zu dir fliegen)

Bir quş olsaydım, (indi) dərhal sənənin yanına uçardım.

Bu mürəkkəb cümlənin həm baş, həm də budaq cümləsində konjunktivin Preteritumu işlədilsə də, danışan elə danışmaq əsnasında (indiki zamanda) fikrini çatdırır. Demək istəyir ki, hal-hazırda onun yanında olmaq istərdi. Göründüyü kimi, Konjunktiv Preteritumda zaman uyğunluğu yoxdur. Bu zamanı danışanın ifadə tərzini seçməsi onun arzusu, bu arzusunun isə qeyri-reallığı ilə (o, heç vaxt quş olub qanadlana bilməz, və bu səbəbdən də istədiyinin yanında ola bilməz) bağlıdır. Budaq cümlədəki Preteritum Konjunktiv Indikativ Präsens kimi baş cümlədəki hərəkətlə eynizamanlılıq ifadə edir.

Er erklärt, er sei krank (er ist krank əvəzinə) – O, izah edir ki, xəstədir.

Konjunktivin işlənməsi danışanın özgəsinin dediyinə inamsızlıqdan, qeyri-əminlikdəndir.

Er erklärte, er sei krank (o izah etdi ki, o, xəstə idi)

Danışan şəxs budaq cümlədəki hərəkətin baş cümlədəki hərəkətdən öncə (Vorzeitigkeit) icrasını ifadə edərsə, bu halda o, konjunktiv Perfekt və ya Konjunktiv Plusquamperfekt seçir.

Er sagt, er **habe** seine Großeltern **besucht**. (Perfekt Konjunktiv)

O deyir (dediyinə görə), (o) baba-nənəsinə baş çəkib.

Er sagte, er **hätte** seine Großeltern **besucht**. (Plusquamperfekt Konjunktiv)

O dedi, (dediyinə görə), (o) baba və nənəsinə baş çəkmişdi.

Birinci budaq cümlədəki hərəkət baş cümlənin hərəkəti ilə eyni, yəni indiki zamanında, ikinci budaq cümlədəki hərəkət isə baş cümlənin imperfekt (keçmiş) zamanından öncə baş verib. Danışan hər iki budaq cümlədəki hərəkətlərin başqa şəxs adından, ona istinad edərək söylədiyindən, onların icrasına öz ehtimalını, qeyri-yəqinliyini əlavə edir və bu da onu Indikativin deyil, Konjunktiv şəklinin zamanlarından istifadə etməyə yönəldir.

Konjunktiv zaman formalarının heç birində zaman fərqi deyil, yalnız hadisənin gedişi və ya bitməsi ifadə olunduğundan, bu şəkil şərti olaraq Konjunktiv I və Konjunktiv II deyərək iki yerə ayrılır. Başqa cür desək, Konjunktivin eyni adlı zaman formaları hadisənin gerçəkliyə, onun zaman kəsiklərinin (hazırkı, bundan öncə və bundan sonra) məzmununa uyğun gələn Indikativ (xəbər) şəklinin zaman formalarından fərqlənir deyərək onun iki növü mövcudluq tapır.

Beş zaman formasından üçü Präsens (indiki), Perfekt (yaxın bitmiş), Futur I (gələcək I), Konjunktiv I-i təmsil edirlər, Präteritum (bitməmiş, hekayə keçmiş) və Plusquamperfekt (uzaq, başqa bir keçmişlə müqayisədə əvvəlki) zaman formaları isə Konjunktiv II-nin təzahür formalarıdır.

Konjunktiv I və Konjunktiv II əhatə etdikləri zaman formalarından daha çox nitqdə işlənmə məqamları, ifadə etdikləri arzu, onun reallaşmasının qeyri-mümkünlüyü və ya bu modallığın müəyyən bir şərtlə yerinə yetirilməsinin mümkünlüyü kimi çalarları özlərində ehtiva edir. Qeyd etdiyimiz kimi, Konjunktiv zamanlarının onun I və II növləri üzrə nə müəyyənləşdirilməsi, nə də işlədilməsi hərəkətin icrasının sadəcə dildə (feildə) ifadə məsələsi deyil, Konjunktivin zaman formalarının vaxt ölçüsü, vaxt meyarı şərtidir. Belə ki o, feilin şəkil kateqoriyasıdır, zaman isə feilin ifadə etdiyi hərəkətin mövcudluq atributlarından biridir. Məhz bu mənada feil konjunktivdə də indikativdə olduğu kimi, ifadə etdiyi hərəkətin bu mövcudluq atributunu daşıyır və indikativdəki eyni adlı zamanlarla səciyyələnir. Lakin onların işlədilməsi hərəkətin haqqında danışıldığı vaxtla onun icra vaxtları arasındakı fərq ifadə etməkdən çox, danışanın bu hərəkətin icra tərzinə münasibətini ifadə edir. Elə buna görədir ki, Konjunktivin hər iki növün (Konjunktiv-I, Konjunktiv-II) zamanlarının tərcüməsində onlarda ifadə olunan subyektiv münasibəti nəzərə almaqla Azərbaycan feilinin müxtəlif şəkillərini, bu şəkillərin sadə və mürəkkəb formalarını istifadə etməli oluruq.

1. Konjunktiv I-in məzmununa daxildir: şükranlıq, şükranlıq məzmunlu niyyət: Gott **sei** Dank! – şükr olsun Allaha!

Sei (Seien) Sie) gesund! – Sağlam ol (olun)!

2. Yerinə yetirilə bilən **xahiş**:

Habe Geduld! – Səbrin olsun (Səbr elə, səbirli ol)!

3. Alqış məzmunlu arzu:

Es **lebe** unsere Heimat! – Yaşasın Vətənimiz!

4. Yerinə yetirilməsi mümkün olan təkid!

5. Es **sei**, wie es **wolle**! (Necə olur olsun!)

Konjunktiv I özünün Prezensi ilə müasir alman dilində ən çox vasitəli nitqin (özgəsinin nitqinin) ifadəsində işlənir. Danışan özgəsinin (başqa birisinin) söylədiyini öz nitqinə qoşmaqla, onu ehtimal, güman, şübhə məzmunlu budaq cümlə şəklində formalaşdırır:

“*Er erwartet seinen Freund am Bahnhof*” (vasitəsiz nitq) – „*O öz dostunu vağzalda gözləyir*” cümləsi vasitəli nitqə çevrildikdə tamamlıq budaq cümlə şəklinə düşür və onun xəbəri indikativlə deyil konjunktivlə ifadə olunur:

Er sagt, daß er seinen Freund am Bahnhof erwarte (er **erwarte** seinen Freund am Bahnhof) – o deyir ki, (danışanın nitqi) (o) dostunu vağzalda gözləyir.

Azərbaycan dilinə tərcümədə həm vasitəsiz, həm də vasitəli nitq üçün xəbər şəklinin indiki zamanı işlədilir. Alman dilində isə danışan özgəsinin məlumatının gerçək olub-olmamasına cavabdehlik daşımada deyə, budaq cümlədə Indikativ şəklinin prezensini Konjunktiv şəklinin müvafiq zamanı ilə əvəz etmişdir. Modallıq ön plana çəkilsin deyə, həmin cümləni aşağıdakı şəkllə salmaq daha uyğundur. *Dediyinə görə, dostunu vağzalda gözləyir*. Eləcə də “*Er sagt: “Ich bin sechzig Jahre alt”* – *O deyir: “Mənim 60 yaşım var”* cümləsini danışan öz nitqinin tərkib hissəsi etdikdə, onu Konjunktiv Präenslə ifadə etməlidir ki, onun 60 yaşına şübhə yeri qalsın. *Er sagt, dass er sechzig Jahre alt sei*. (*Er sei sechzig Jahre alt*) – *Dediyinə görə altmış yaş var*.

Azərbaycan dilindəki vasitəsiz nitqli *Tələbə deyir: “Mənim 60 yaşım var”* cümləsini özgəsinin nitqi kimi danışan öz nitqinin tərkibində tamamlıq budaq cümləsi kimi işlətdikdə də hər iki variantda xəbər şəklinin müvafiq zamanlarını seçir, halbuki ikinci variantda ehtimallıq çaları var. Yəni vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilməklə ehtimallıq yaranmışdır. Bu ehtimalı ifadə edib-etməmək danışanın işidir. Yəni o, ya “*tələbə deyir ki, o bu kitabı oxuyub*”, ya da “*tələbənin dediyinə görə o, bu kitabı oxuyub*. Birinci variantda ehtimallıq, şübhə, güman ifadə edilmədiyindən, xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanı seçilib. İkinci variantda isə danışan ehtimalını “*dediyinə görə*” modall məzmunlu ifadəsi ilə gerçəkləşdirərək, zamanı arxa plana keçirir.

Həmin cümləni dilxarici amili nəzərə alıb-almamaq şərti ilə alman dilinə iki variantda tərcümə etmək olar:

a) Der Student sagt, dass er dieses Buch **gelesen hat**. (Perfekt Indikativ)

b) Der Student sagt, dass er dieses Buch **gelesen habe**. (Er habe dieses Buch gelesen) (Perfekt Konjunktiv)

Birinci variantda tələbənin bu kitabı oxuması münasibətsiz verilib və budaq cümlənin feili xəbər şəklinin Perfekt (bitmiş keçmiş) zamanı ilə işlədilib.

İkinci variantda isə danışanın özgəsinin nitqinə ehtimal münasibəti var. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq münasibət modal ifadə ilə gerçəkləşib, Konyunktiv şəklinin Perfektində (**gelesen habe**) öz əksini tapıb. Bu variantda hərəkətin icrası zamanı deyil, bu hərəkətin icra olunub-olunmadığına ehtimal aparıcıdır.

Konyunktiv I özünün Prezensi ilə baş cümləsi sual məzmunlu tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində işlədilir. Belə halda baş cümlənin xəbəri Preteritum zamanında olur:

Der Arzt fragte, ob der Kranke seine Temperatur gemessen habe – *Həkim sorusdu ki, xəstə hərarətini ölçüb ya yox* (ölçübmü?)

Du meinst, dass er verheiratet sei – *Düşünürsən ki, o, evlidir*.

Hər iki cümlədə Konjunktiv Prezensin (Indikativ-Prezens əvəzinə) işlənməsi soruşanın hərəkətin icrasına və vəziyyətin durumuna qeyri-əminliyi səbəbindədir.

Präsens Konjunktivin həm müstəqil cümlədə, həm tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində, həm budaq cümlədə, həm də onların hər ikisində işlənməsi halları mümkündür. Bütün hallarda Präsens zaman məzmunundan daha çox, ifadə olunan fikrə, haqqında danışılan vəziyyətə danışan şəxsin yuxarıda qeyd etdiyimiz münasibətlərindən birini diqqətə çəkməsi ilə seçilir.

Müstəqil cümlədə işlədilən prezens konyunktiv a) şüar, b) ünvanı şəxs olan xəhiş, əmr, tələb c) elmi, texniki, ədəbiyyatda, təlimat, hansısa tərkibin hazırlanması, istifadə qaydaları, d) ehtimal, e) etiraf, güzəşt və s. ifadə etmək məqsədilə işlədilir.

a) Es **lebe** die friedliebenden Völker – Yaşasın sülhsevər xalqlar.

b) Seien Sie nett, helfen Sie mir (Lütfən, mənə kömək edin).

Sei ordentlich – ədəbli ol!

Koste es, was es **wolle** – Nəyin bahasına olur olsun!

c) Man **nehme** einen Teelöffel nach dem Essen ein (Yeməkdən sonra bir çay qaşığı qəbul etməli!)

d) Die Linie A **sei** der Linie B gleich (tutaq ki) A xətti B xəttinə bərabərdir.

e) Nun **sei** es so (Qoy sən deyən olsun!)

Hadisə və vəziyyətdəki qeyri-reallıq (irreal), gerçəkləşməsi qeyri-mümkün olan arzu, olub keçmişin heç bir cəhdlə mümkünsüzlüyü Konjunktiv II və onun zaman formaları ilə ifadə olunur. Konjunktivdən alman feilinin xüsusi bir şəkli kimi danışan dilçilər ilk növbədə onun təbiətinə danışanın hadisəyə, vəziyyətə yuxarıda qeyd etdiyimiz münasibətlərindən çıxış edirlər, onun materialını Konjunktiv II-nin zaman formalarının düzəldilməsi və işlədilməsi əsasında qurur, tədqiqini və tətbiq sahələrini, təsvir və şərhini məhz Konjunktivin bu növü ilə əlaqələndirirlər.

Konjunktiv II Präteritum (bitməmiş, təhkiyə keçmiş) və Plusquamperfekt (uzaq keçmiş) zamanlarını əhatə edir. Konjunktivin zamanlarında yuxarıda dediyimiz kimi zaman anlayışı məhdud və nisbidir. Konjunktiv II-dəki Preteritum Indikativin eyni adlı zaman formasından fərqli olaraq nisbi indiki zaman məzmunludur:

Könnte ich dich noch sprechen! (kaş ki sənənlə danışa bilərdim)

Ach, wenn es doch immer so bliebe! (Ah, bu həmişə belə qalsaydı, qalmış olaydı).

Wenn ich Zeit hätte, würde ich mitreisen (Vaxtım olsaydı, sənənlə birlikdə səyahət edərdim)

Bu cümlələrin hamısında Konjunktiv Preteritum (keçmiş zaman) danışığın indiki zamanda olduğunun ifadəsidir və danışan arzuladıqlarının heç birinin mümkünlüyünə əmin deyil, təəssüf etməkdən başqa heç nəyə ümidi yoxdur.

Göründüyü kimi, Nümunə gətirdiyimiz cümlələrin hamısında Konjunktiv II geniş mənada irreallığının, qeyri-gerçəkliyin tanındıcısıdır. Bu geniş məzmunlu irrealıq zəminində Konjunktiv II-nin işlənməsini belə təsnif etmək olar:

1. Konjunktiv II hərəkətin arzu edilən icrasına qeyri-əminlik ifadə edir: *Das dürfte richtig sein = Kaş, bu düz olaydı.*

Du könntest einmal schreiben = kaş sən bir dəfə yaza biləydin.

Birinci cümlədə nitq sahibi eşitdiyinin düz, doğru olduğunu, ikinci cümlədə isə müraciət etdiyi şəxsin indiyə qədər yazmadığını, bundan sonra da yazacağına qeyri-əminliyini ifadə etmişdir.

2. Yerinə yetməsinə arxayınlıq-əminlik olmayan arzunu ifadə edir:

Könnte ich dich doch sprechen = Kaş ki, səninlə danışa biləydim.

Ach, wenn es doch immer so bliebe! = Ah, kaş həmişə belə qala!

3. Şərt budaq cümləsində hərəkətin icrasını, vəziyyətini gözləntisini müəyyən şərtlə əlaqələndirir:

Wenn er käme, müsstest du mich rufen. (Gəlsəydi, səni çağırardım).

(Kaş gələydi, mən də səni çağırardım). Şərtlə bağlılığı, buradan da arzunun çətin ki, gerçəkləşə biləcəyini nəzərə alaraq cümlələri feilin sadə şərt şəkli ilə deyil, onun hekayə məzmunlu mürəkkəb forması ilə tərcümə etməli oluruq.

4. Müqayisəli budaq cümlədə:

Er tat, als ob er taub wäre – O, özünü elə apardı ki, sanki kar imiş.

Konyunktivin təbiəti və dildə işlədilməsinin məqamları, bunlar haqqında yuxarıda söylənilənlərdən aşağıdakı ümumiləşdirmələr çıxarmaq olar: a) konjunktiv danışanın münasibəti fonunda nitqin məzmununu dəyişdirir. Bu mənada o, nitqdə mühüm vasitədir. b) həm klassik, həm də müasir alman dilinin müxtəlif üslublarında konyunktiv öz mənə formaları ilə işlənmiş və işlənməkdədir. c) həm nəsr, həm də nəzm janrlarında, yazılı və şifahi ədəbiyyatda konyunktivin müxtəlif çalarlı işlənmələri kifayət qədərdir. d) Azərbaycan dilində Konjunktivin məzmununa uyğun gələn konkret feil şəkli yoxdur. e) Konjunktiv I və Konjunktiv II formalarında danışanın haqqında danışdığı hadisənin reallığına münasibəti ifadəcə fərqlidir və bu fərq onların zaman formalarının işlədilməsində reallaşır.

Ədəbiyyat:

1. E.Schendels. Deutsche Grammatik. Morphologie. Syntax. Text. M.,1979.
2. Handbuch der deutschen Grammatik von Elke Hentschel und Holland Weydt. Berlin. New York., 1994.
3. Walter Yung Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1968.
4. Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil, Bakı, 1986.
5. Jusif Seyidov. Azərbaycan dili – II cild Morfologiya... Elm nəşriyyatı., Bakı-1980.
6. И.Н.Поль «Всё о немецком глаголе». М. 2014.
7. В.В.Веретная. Немецкая грамматика. М. 2007.
8. Лапиньш Николай Янович. Конъюнктив. Учебное пособие. Рига 1972.

Summary

Conjunctive Mood (Comparative Typology of the Category of Mood in Azerbaijani)

The conjunctive is one of the three Germanic verb moods. It differs from the Indicative Mood with the content, the formation of the tense forms, their usage owning the additional forms of the first and second conditionals. Modalities, namely, real or unreal desires, supposition, probability, doubt, condition form the content of the Conjunctive. The speaker adds these shades to his/her individual attitude towards the event on the basis of the paradigm of reality and unreality.

The conjunctive differs with its own indications from the Imperative formed by means of affixes of person and tense.

The Azerbaijani verb does not have a concrete corresponding to the Conjunctive. It is possible to translate the Conjunctive according to the kinds of modality in its content by means of all moods of the Azerbaijani verb.

Резюме

Конъюнктив (Сравнительная типология категории наклонения в азербайджанском языке)

Конъюнктив является одним из трех наклонений немецкого глагола. По содержанию и структуре, по образованию и употреблению временных форм, и только свойственному ему формам (Кондиционалис I, Кондиционалис II) конъюнктив отличается от индикатива (изъявительного наклонения) и императива (повелительного наклонения). Модальность как выполняемое и невыполняемое желание, предположение, сомнение, недоверие, условие составляет суть конъюнктива. На основе парадигмы «реальность-нереальность» говорящее лицо приписывает все оттенки своего субъективного отношения к высказыванию. Спрягаемый глагол в конъюнктиве имеет отличительный признак и по структуре отличается от индикатива, который образуется временными и личными окончаниями, а также от императива, образующегося личными окончаниями.

В азербайджанском языке нет наклонения подобного конъюнктиву. В зависимости от реальности до нереальности немецкий конъюнктив может переводиться глаголом любого наклонения.

Rəyşi: dos. N.E.Camalzadə

Cavahir Maçanova
Azərbaycan Dillər Universiteti

LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *resurs, potensial, integrasiya, struktur, problem*

Keywords: *resource, potential, integration, structure problem*

Ключевые слова: *ресурс, потенциал, интеграция, проблема, структура*

Müasir dövrdə Azərbaycanda təhsilin strukturu və məzmunu sahəsində islahatlar həyata keçirilir. İslahatlar pedaqoji fəaliyyətin geniş sahələrini əhadə edir. Təlimdə yeni yanaşmalara münasibət də islahata aid olan məsələlərdəndir.

2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasında ibtidai təhsil səviyyəsi üzrə ilk Milli Kurikulum qəbul edilmişdir. Azərbaycan təhsilşünaslarını, müəllimlərini, tədqiqatçı alimlərini narahat edən əsas məsələ təhsilin səmərəliyinin yüksəldilməsidir. Bunun üçün müxtəlif texnologiyalar, yanaşmalar və resurslar var.

Fəal interaktiv təlimin müxtəlif öyrətmə üsulları mövcuddur. Bunlardan biri də layihə əsaslı öyrənmədir. Layihə metodu yeni tədris metodu və ya yanaşması deyil, Bu öyrənmə üsulu təhsildə yaxşı tanınan köhnə və yenilikçi bir yanaşmadır. Layihə əsaslı öyrənmə şagird yönümlülüyə söykənir. Bu metod araşdırma-incələmə yolu ilə həyata keçirilir. Bu öyrənmə üsulu J.Duyi və W.Kilpatrik tərəfindən tətbiq edilmiş və hazırlanmışdır [5].

Layihə əsaslı öyrənmə son dövrlərdə Azərbaycan məktəblərində də istifadə olunmağa başlanıb.

Layihə əsaslı təlimin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır ki, onları bilməyin və nəzərə alınmağın əhəmiyyəti vardır. Odur ki onlardan bəzilərini şərh edirik.

Layihə əsaslı öyrənmənin tarixi nə qədər qədim və uzun olsa da onun keçdiyi yolu 5 mərhələyə bölmək olar:

1. 1590-1765-ci illər İlk lahiyə əsaslı öyrənmə Avropanın memarlıq məktəbində həyata keçirilib.

2. 1765-1880-ci illər layihə əsaslı öyrənmənin Amerikaya transferi və tədrisdə istifadəsi başlayıb.

3. 1880-1915-ci illər layihə əsaslı öyrənməni ümumi dövlət məktəblərində istifadə olunub.

4. 1915-1965-ci illəri layihə metodunun yenidən Amerikadan Avropaya köçürülməsi, mərhələsi kimi dəyərləndirmək olar.

5. 1965-ci ildən sonrakı dövr. Layihə əsaslı öyrənmənin yenidən tədris prosesinə gətirilməsi və beynəlxalq səviyyədə təbliğinin 3-cü mərhələsi. Bu mərhələ Michael Knollun adı ilə bağlıdır.

Layihə əsaslı öyrənmədə müəllim qrup və ya fərdi şəkildə şagirdlərə tapşırıq verir və onların hər birini işə cəlb edir. Bu da hər bir şagirdin daxili potensialını üzə çıxardır. Bu metod ənənəvi təbiiqlərdən fərqli olan interaktiv təhsil modellərindən biri kimi tələbəni dərstdə daha fəal iştiraka təşviq edən, müxtəlif resurslardan istifadəni təmin edən, akademik və sosial həyat bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyən, texnologiyadan istifadəyə önəm verən layihə metodu, öyrənmə prosesinə zövq, həyəcan və əyləncə qatan üsuldur. Layihə əsaslı öyrənmə metodu tələbəyə hazır bilikləri ötürməkdənsə, o biliklərə necə mərhələli şəkildə çatmaq mümkün olduğunu öyrədir. Bu günlə müqayisədə, keçmişə əsaslanan məlumat daha sadə və asan olduğundan fərdlər öz problemlərini həll edə bilirlər. Bundan əlavə olaraq layihə əsaslı öyrənmədə şagirdlərin diqqəti problemin həllinə doğru yönəlir və əvvəlki bilikləri ilə əlaqələndirilir.

Layihə əsaslı öyrənmə şagird yönümlü fəal öyrənmə metodudur. Bu öyrənmə metodunun əsas məqsədi şagirdləri real həyata hazırlamaqdır. Belə ki müəllimlər qrup və ya fərdi şəkildə uşaqlara plan verir və onların qarşılaşacaqları çətinlikləri izah edərək onlara kömək göstərir.

Layihə əsaslı öyrənmə sorguya əsaslanan öyrənmə tərzidir və onun özünəməxsus xüsusiyyətləri var, bunu aşağıdakı nümunə əsasında göstərə bilirik:

- Şagirdlərin yeni məlumatlar toplaması;
- Öz aralarında vəzifə bölgüsü aparmaları;
- Şagirdlərin araşdıraraq topladıqları məlumatları müəllim və sinif yoldaşları ilə paylaşması;
- Verilən vaxt müddətində layihənin hazır olması.

Bu metodun əsas məqsədi; şagirdlərin həyatda qarşılaşacaqları problemləri öyrəndikləri təcrübələrə əsasən, əvvəlki biliklərlə əlaqələndirməsi və həll etmələrinə nail olmaqdır. Belə ki layihə əsaslı öyrənmə çox vaxt real dünyanı əks etdirən müstəqil və qarşılıqlı asılı öyrənməni birləşdirir. Layihə əsaslı təlim, ümumiyyətlə, şagirdlər tərəfindən idarə olunur və fərdləşir ki, bu da şagirdlərin potensiallarının diferensiyalaşdırılmasına və maksimum dərəcədə öz güvənin artmasına kömək edir.

Layihə əsaslı öyrənmənin faydaları çoxdur. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

- ❖ Şagirdlər araşdırma yolu ilə məlumat toplamağı öyrənirlər;
- ❖ Öz daxili potensiallarını, bacarıqlarını üzə çıxarırlar;
- ❖ Şagirdlər həm fərdi, həm də qrup halında işləyərək məsuliyyətli, iradəli, səbrli olmağı öyrənirlər;
- ❖ Aparılan araşdırmalar nəticəsində seçilmiş mövzu üzrə inteqrasiya etməyi öyrənirlər;
- ❖ Hər hansı bir problemə yanaşma tərzini və həlli yollarını öyrənirlər;
- ❖ Kompüterdən istifadə etmə bacarıqlarına yiyələnirlər;
- ❖ Seçilmiş mövzuya qərar vermə bacarığını formalaşdırır və hər hansı problemin həllinə maraqla yanaşmağı öyrədir.

Layihə əsaslı öyrənmədə müəllimlərin çətinlik çəkdiyi məsələlər də vardır ki, onları belə qurulaşdırmaq olar:

- Müəllim yeni üsullar tapmaq məcburiyyətində qala bilər;

- Müəllimin fasilitator olmağı çox vacibdir;
- Dəyərləndirmə meyarlarını müəllim müəyyənləşdirir.

Layihə əsəslı öyrənmə real həyatda baş verən hadisələri yaxından izləyir. Problemlərin həlli üçün mühüm bacarıqları inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Batanero, C., Burrill, G., Reading, C., ur. (2011) Teaching statistics in school mathematics challenges for teaching and teacher education: A joint ICMI/IASE study. Springer Science & Business Media, 407-418
2. Dewey, J. (1897) My pedagogic creed. School Journal, vol. 54, no. 3, səh. 77-80
3. Eğitim Fakültesi Dergisi 7 /7 (Eylül 1992): 27-43. Howell, Robert T. “At Issue: The Importance of the Project Method in Technology Education”. Journal of Stem Teacher Education 40/3 (2003): 14-193.
4. Fatma Kübra Çelen – Aygül Çelik – Süleyman Sadi Seferoğlu, “Türk Eğitim Sistemi ve Pısa Sonuçları”, Akademik Bilişim Dergisi 2/4 (2011): 1-9.
5. Kimberley Ann Poag-Ducharme – Lawrence R. Brawley, “Self-Efficacy Theory: Use in the Prediction of Exercise Behavior in the Community Setting”, Journal Of Applied Sport Psychology 5/2 (Eylül 1993): 178-194.
6. Hümeyir Əhmədov Pedaqogika dərslisi. Pedaqoji Texnologiyalar və Pedaqoji Lahiyləşdirmə səh 149-199.

Summary

The Role of the Teacher in Project-Based Learning

The article deals with the history of project-based learning, its role in the education process. The main purpose of this method is to help pupils solve the problems they will face in their life. The application of project-based learning is a major tool for developing metacognitive skills and intellectual skills.

Резюме

Роль учителя в проектном обучении

В статье рассматривается история проектного обучения, его роль в образовательном процессе. Основная цель этого метода – помочь учащимся решить проблемы, с которыми они столкнутся в своей жизни. Применение проектного обучения является основным инструментом для развития метакогнитивных навыков и интеллектуальных навыков

Rəyçi: dos. O.Abbasov

Cəmilə Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ BİBLEİZM-FRAZEOLÖGİZMLƏRİN ALLÜZİYAL FONLA ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: *ingilis dili, frazeologizmlər, İncil, allüziya*

Keywords: *English, phraseological units, Bible, allusion*

Ключевые слова: *английский язык, фразеологизмы, Библия, аллюзия*

Frazeologizmlərdə hər bir xalqın tarixi, milli xarakteri, mədəniyyəti və məişətinin özünəməxsusluğu əksini tapır. İngilis dilinin frazeologiyasında sırf milli frazeoloji vahidlər ilə yanaşı, “İncil” mənşəli xeyli sayda ifadələr də mövcuddur. “İncil” mətnləri ilk mövcud olduğu dövrdən bəri insanların diqqətini çəkmişdir. Bu gün “İncil” yalnız dini deyil, həm də klassik mətnlərin toplusu və dünya ədəbi irsinin ayrılmaz hissəsi kimi linqvistik baxımdan maraq doğurur.

“İncil” mənşəli hekayələr, sitatlar, qanadlı ifadələr “bibleizmlər” adlanır. Onlar xristian dininə mənsub olan xalqların dillərində, xüsusilə də qərbi Avropa dillərində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Biz şifahi nitqdə, nəşrlərdə, bədii əsərlərin səhifələrində bibleizmlərlə qarşılaşırıq.

Müasir zamanda ingilis dili daşıyıcılarının bir çoxu işlətdikləri bibleizmlərin mənşəyini bilmədən gündəlik danışqda həmin ifadələrdən tez-tez istifadə edirlər. Müəyyən emosional məqamda insanların Tanrıya və ya (qeyri-monoteist dinlərdə) müvafiq müqəddəslərə müraciət etməsi bəşər tarixinin ən erkən dövrlərindən bəri müşahidə edilən universal hadisə kimi səciyyələndirilə bilər. Belə ki, hətta ən qədim dövrlərdən etibarən günümüzədək insanlarda inancları ilə bağlandıqları qüvvələrin, tapındıqları tanrıların, ilahi qüvvənin sakral mahiyyətindən yararlanmaq, nəhayətsiz gücün köməyinə sığınmaq ehtiyacı vardır. Bu mənada müəyyən çətin məqamlarda, yəni xəstəlikdə, dar macalda, hər b meydanında və ya sadəcə hər hansı arzu-istəyin reallaşması ilə bağlı intensiyanın verbal ifadəsi zamanı həmin müqəddəslərin və ya ilahi varlığın adının zikr edilməsi ən müxtəlif dil daşıyıcısı olan toplumlar üçün xarakterik ortaq cəhətdir. Digər tərəfdən ingilis dili daşıyıcısı olan aparıcı toplumların (Böyük Britaniya və ABŞ) tarixinin xristianlıqla sıx bağlılığı burada, məhz, bibleizm-frazeologizmlərin emosional-ekspressivliyin ifadəsi üçün köməkçi vasitə statusunda aktivlik nümayiş etdirməsinin təminatçısı olmuşdur. Bu məqam, yəni din faktorunun cəmiyyətin bütün həyat-fəaliyyət sahələrinə nüfuz edə bilməsi bibleizmlərin tam semantik adaptasiya edilməsini mümkün etmişdir. Konkret olaraq, V.V.Tabaçenkonun da qeyd etdiyi kimi, “İncil” iqtibası əsasında formalaşmış frazeoloji vahidlər tam assimilyasiya oluna bilirlər [19, s.189].

Britaniyada xristianlığın nə zaman yayılmağa başlaması və bu tendensiyanın hansı coğrafi arealdan vüsət alması ilə bağlı dəqiq məlumatlar olmadığından, təxmi-

ni rəvayətlərə görə adaya bu din şərqdən daxil edilmişdir. Kennet O. Morqanın Britaniya tarixinə dair araşdırmalarından məlum olduğu kimi, bu sahənin tədqiqatçıları IV əsrə qədər Britaniya ərazisində xristianlığın ümumiyyətlə xüsusi nüfuza malik olmaması ilə bağlı fikirdə həmrəylik nümayiş etdirirlər [12, s.47]. Bununla belə, Kent (597-ci il) və Nortumbriyanın (625-ci il) xristianlığı qəbul etməsi ilə başlayan yeni dövr artıq Britaniyanın tam xristianlaşması və müvafiq olaraq yeni sivilizasiyanın meydana gəlməsilə əlamətdar oldu [12, s.67]. Məhz, həmin dövrdən sonra xristian mədəniyyətinin formalaşması bu mədəniyyətin ifadə forması olan ingilis dilinə də təsir göstərdi. Belə ki, ən müxtəlif situasiyalara şamil edilə biləcək çox sayda “İncil” sitat və kvazisitatlar və ya “İncil” personaj və süjetlərinə allüziya əsasında meydana gəlmiş frazeologizmlər yüksək işləklik nümayiş etdirməyə başladı. İncildə qeyd olunan hekayələrdə xristianların təkcə ənənəvi dünya anlayışı deyil, həm də sosial və mədəni həyatında baş verən bir çox hadisələr təsvir edilir.

Hərfi tərcüməsi “qanla tərləmək” olan *sweat blood* – 1. “əziyyət çəkmək, qan-tər içində əlləşmək” 2. “narahətçilik keçirmək” [4, s.60] bibleizm-frazeologizmi bilavasitə orqanizmin həyəcan və gərginlik anındakı qeyri-adi fizioloji reaksiyasına əsaslanır. Bu klinik hadisənin elmi adında da “İncil” yanaşması öz əksini tapır. Belə ki, hematidroz (haemathidrosis) yunan dilində “qan” mənasını bildirən *haima* (hema) və “tər” mənasını ifadə edən *hidros* sözlərinin birləşməsindən törəmişdir [8, s.322].

“İncil”də İsa Peyğəmbərin Gefsiman bağındakı ibadətinin təsvirində oxuyuruq: *And being in anguish, he prayed more earnestly, and his sweat was like drops of blood falling to the ground.* “Dərin bir acı içində olan İsa daha hərarətlə dua etdi. Təri, torpağa düşən qan damllarını xatırladırdı.” (Luke 22:44) [6, s.1285].

Onu da əlavə etməliyik ki, məhz, *sweat blood* frazeologizminin əsasında hərfi tərcüməsi “qan, tər və göz yaşları” olan *blood, sweat and tears* (son dərəcə ağır iş) frazeoloji vahidi meydana gəlmişdir. Mənbələr sonuncu frazeologizmin II Dünya müharibəsi zamanı Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş Uinston Çörçilin mayın 13-ü 1940-cı ildə səsləndirdiyi və tarixə *blood, toil, tears, and sweat* “qan, zəhmət, göz yaşları və tər” kimi düşən məşhur nitqinə əsasən meydana gəldiyini qeyd edirlər. Həmin nitqin emosional kulminasiya məqamında deyilirdi: *I have nothing to offer but blood, toil, tears and sweat.* (Mən sizə ağır zəhmət, qan-tər və göz yaşlarından başqa heç nə vəd verə bilmərəm) [9, s.341].

Bibleizmlər arasında presedent onim olaraq formalaşmış antroponimlərin yer aldığı frazeoloji vahidlər də az deyil. Məsələn, *out-Herod Herod* “qəddarlıqda Herodu da arxada qoymaq” ifadəsi bilavasitə “İncil”də əksini tapan tarixi hadisələrə istinadən meydana gəlmişdir. Həm “qurucu çar”, həm də “yəhudi xalqının qəddar dahisi”, öz istək və arzularına, habelə hədəf aldığı məqsədlərə görə istənilən qaniçənlərdən çəkinməyən, “dəli” kimi adı anılan Böyük İrod (Great Herod) e.ə. 37-34-cü illərdə Yəhudi dövlətinə başçılıq etmişdir. “Körpələrin qətliyamı” kimi xatırlanan hadisə də məhz, onun hakimiyyəti dövründə baş vermişdir. “Matveydən İncil”-də qeyd edilən rəvayətə görə, “Yeni Yəhudi çarı”nın, yəni İsa Peyğəmbərin doğulması xəbərindən qəzəblənən İrod həmin dövrdə anadan olmuş bütün körpələrin öldürülməsi fərmanını verir: *Then Herod, when he saw that he had been tricked by the wise men, became furious, and he sent and killed all the male children in Bethlehem and*

in all that region who were two years old or under, according to the time that he had ascertained from the wise men (Matthew 2:16-18) [6, s.1171].

Fərqli mənbələrdə həmin qətləmə zamanı hər iki cinsdən olan və yaşı iki yaşa qədər olan 14000 körpənin öldürüldüyü iddia edilir [5, s.228]. Etimologiyası, daha dəqiq desək, bir frazeologizm kimi ingilis dilində formalaşma tarixi 1595-1605-ci illərə aid edilən *out-Herod Herod* frazeoloji vahidi bilavasitə emosional ekspressiyası, 1) “qəddarlıqda hətta İrodu ötüb keçmək”, “olduqca qəddar, amansız olmaq”, 2) “həddini aşmaq, ifrata varmaq” anlamlarını ifadə edir. Frazeoloji vahidin formalaşma dövrünün məhz 1595-1605-ci illərə aid edilməsi heç şübhəsiz ki, bu frazeologizmin ilk işlənmə faktının U.Şekspirin 1600-1601-ci illərdə qələmə aldığı “Hamlet” pyesində təsadüf edilməsilə bağlıdır: *I would have such / a fellow whipped for o'erdoing Termagant; it / out-herods Herod: pray you, avoid it* [7, s.276].

Digər “İncil” allüziyalı presedent onimə malik frazeologizm “daim tərəddüdlər içində olan, hər şeyə şübhəli yanaşan adam” anlamını ifadə edən *doubting Thomas* frazeologizmidir. “Şübhə” frazeosemantik sahəsinə aid edilə bilən bu ifadənin kökü apostol Tomasın İsa Peyğəmbərin Messiya olmasına skeptik münasibəti durur. “İncil”də deyildiyi kimi, İsa Peyğəmbərin birinci zühurunu öz gözlərilə görməyən apostol Tomas yalnız İsa Peyğəmbəri özü şəxsən görəni, onun yaralarına toxuna biləcəyi halda zühur faktına inanacağını bildirir [14, s.84]. Nəticədə, özünün də dediyi kimi İsa Peyğəmbərlə qarşılaşdıqdan sonra zühur faktına inanır [2, s.187].

So the other disciples told him, “We have seen the Lord!” But he said to them, “Unless I see the nail marks in his hands and put my finger where the nails were, and put my hand into his side, I will not believe.” Thomas said to him, “My Lord and my God!” Then Jesus told him, “Because you have seen me, you have believed; blessed are those who have not seen and yet have believed.” (John 20:24-29) [6, s.1324].

Emotiv mahiyyətli “qisas” frazeosemantik sahəsinə daxil olan *an eye for an eye and a tooth for a tooth* “gözə göz, dişə diş” frazeologizminin həm A.İ.Kuninin lüğətində, həm də “Oxford Idioms Dictionary”də bibleizm olduğu bildirilir.

Həqiqətən də, “İncil”də oxuyuruq: *“But if there is serious injury, you are to take life for life, eye for eye, tooth for tooth, hand for hand, foot for foot, burn for burn, wound for wound, bruise for bruise.”* (Exodus 21) [6, s.90].

Lakin məlum olduğuna görə, bu frazeoloji vahidin ilkin mənbəyi “İncil” deyil. Bəzi mənbələrin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, əslində *an eye for an eye and a tooth for a tooth* frazeologizmi eramızdan əvvəl 1792-1750-ci illərdə Babil hökmdarı olmuş Hammurapinin qanunlarına istinad edir. “Hammurapi Qanunlarında” qəbilə-tayfa münasibətlərinin qalıqlarından biri olan ‘talion’ (bərabərə görə bərabər) tətbiq olunurdu. Həmin qanunların maddələrindən birində deyilir: *“Əgər adam adamın gözünü tökmüşdürsə, onun gözü tökülməlidir. Əgər adam özünə bərabər adamın dişini vurub çıxarıbsa, onun dişi vurulub çıxarılmalıdır”* [11, s.106].

Müasir ingilis dilində haqqında bəhs edilən qanuna M.Qandinin səsləndirdiyi *“An eye for an eye makes the whole world blind”* (“Gözə göz” (prinsipi) bütün dünyanı kor qoyur) aforizmi frazeoloji vahid statusunu əldə etmişdir [13, s.387].

Hərfi tərcüməsi *“qoyun dərisi geyinmiş canavar”* [4, s.361] olan və *“məsum olması görkəmini yaradan təhlükəli, qorxulu adam”* mənasını ifadə edən a

wolf in sheep's clothing frazeologizmini də ilk baxışdan bibleizm kimi səciyyələndirmək mümkündür: “*Watch out for false prophets. They come to you in sheep's clothing, but inwardly they are ferocious wolves* (Matthew 7:15)” [6, s.1177].

Lakin həmin ifadənin eramızdan 600 il əvvəl yaşadığı ehtimal edilən əfsanəvi antik yunan təmsilçisi Ezopun əsərində işlədilməsi “müəllifliyin” məhz ona aid olması ilə bağlı ehtimalların doğru olduğunu təsdiqləyir [3, s.203].

The Lamb that belonged to the sheep, whose skin the Wolf was wearing, began to follow the Wolf in the Sheep's clothing [1, s.43].

Qeyd edək ki, Britaniya ərazisində yayılmış xristianlığın konfessional özəlliyi bibleizm-frazeologizmlərin komponent tərkibinə təsirsiz ötürməmişdir. Müasir İngiltərədə hakim olan dini konfessiyanın – anqlıkanlığın diofizitliyi ingilis dilinin frazeoloji sistemində “God” teonimi ilə yanaşı, “Jesus” (İsa peyğəmbər) teoniminin iştirakı ilə də çoxlu sayda frazeologizmin aktiv işləkliyinə yol açmışdır. Xatırladaq ki, *dyo* yunan dilində “iki”, *physis* “təbiət” deməkdir. Xristian teoloqları diofizitliyi İsa peyğəmbərdə həm bəşəri (insana xas), həm də ilahi başlanğıcın olması ilə səciyyələndirirlər [10, s.95]. Məsələn, *put the fears of God in (into) someone* – kiminsə qəlbinə Allah qorxusu salmaq, *find God* – Allahı tapmaq, dinə dönmək, *in the lap of the gods* – sənin nəzarətində olmayan faktlardan asılı olmaq, *play God* – çox güclü və ya əhəmiyyətli biri imiş kimi davranmaq, *by Jesus!, Jesus wept!* – Aman Tanrım, Lənət olsun!, *Jumping Jesus!* – Ay aman! və s.

Bibleizmlərin əksəriyyətinin müasir mənası onların ilkin mənalari ilə eyni deyildir. Bu, məhz ingilis dilində təsbit olunmuş frazeologizmlərə aiddir. Digər qərbi avropa dillərindən daha çox ingilis dilinin frazeologiyasına incildən xeyli sayda söz və ifadələr keçmişdir. İngilis dilində bibleizmlərin emotiv məna variantivliyini araşdırmış Y.Y.Kislyakova qeyd edir ki, “bibleizmlərin emotiv məna variantlaşması “İncil” mətninin özü ilə bibleizmlər arasında məna əlaqəsinin silinməsinə gətirib çıxarır”. Dilçi bibleizmlərin hal-hazırkı mənasının formalaşmasının isə bilavasitə “İncil”dən törəmiş frazeologizmlərin “daxili formasında qorunub saxlanan” mənası sayəsində mümkün olduğunu bildirmişdir [16, s.92].

Məlumdur ki, müəyyən çətin məqamlarda və ya sevincli anlarda Tanrı adının zikr edilməsi və ya şeytana lənət oxunması universal hadisə olmaqla yanaşı, kifayət qədər tez-tez təkrarlanan və az qala refleksiv reaksiya səciyyəsi daşıyan hadisə sayıla bilər. Məhz, bu səbəbdəndir ki, bir çox teonim komponentli ifadələr dilçilik araşdırmalarında məhz, frazeoreflekslər statusunda dəyərləndirilir. Məsələn, *God bless my soul!* – Allah, məni bağışla!, *so help me God!* – Tanrı köməyimiz olsun!, *God knows!* – Allah bilir!, *Good God!*, *Great God!* – Tanrım!, *God willing!* – Allah qoysa!, *God forbid!* – Allah uzaq eləsin!, *İraq olsun!*, *Thank God!* – Allaha şükür! və s. frazeorefleksləri nümunə göstərmək olar.

Analoji xarakterli bir çox frazeologizmləri ekspletivlər statusunda dəyərləndirmiş A.Y.Kudryavsev və G.D.Kuropatkin də “kilsənin qadağaları və ictimai rəyin təşviq etməməsi səbəbiylə” ingilis dilində bu qrup ifadələrdə çox geniş “evfemizm sistemi şəkəlləşməsi”nin müşahidə olunduğunu qeyd etmişlər [17, s.268]. Xatırladaq ki, ekspletivlər ara cümlələrə, ara sözlərə yaxın mahiyyət kəsb edir və bir çox hallarda peyorativ mahiyyətə malik olur. N.N.Lisenkovanın da qeyd etdiyi

kimi, ingilis dilindəki ekspletivlər arasında dini tematikalı və *the hell, the devil* konseptli ifadələr xüsusilə seçilir [18, s.40]. Məsələn, danışıq dilində “Lənət şeytana!” anlamını ifadə edən *in hell* (əsasən sual cümlələrindən sonra istifadə edilir) frazeoloji vahidi eyni zamanda həm ekspletiv, həm də frazeorefləks kimi dəyər-ləndirilə bilər. Belə ki, bu frazeologizm müəyyən emosional reaksiya zamanı dilə gətirilir və digər tərəfdən peyorativ xarakter kəsb etməklə ara söz kimi səciyyələndirilə bilər. Məsələn, *What in hell is wrong now?*

Digər *devil* və *hell* komponentli frazeologizmlərə nəzər yetirək: *between the devil and the deep blue sea* – eyni dərəcədə təhlükəli olan iki seçim arasında qalmaq, *play the devil's advocate* – düşündüyün fikrə əks olan bir şeyin tərəfin tutmaq, *raise the devil* – iğtişaş yaratmaq, *sell your soul (to the devil)* – ruhunu şeytana satmaq, öz məqsədinə çatmaq üçün hər şey etmək, *for the hell of it* – əyləncə xətrinə, *go to the hell and back* – cəhənnəmi görüb gəlmək, çox çətin vəziyyətdən canını qurtarmaq, *until hell freezes over* – çox uzun zaman ərzində və ya həmişəlik və s.

Tanrı adının zikr edilməsi və demonim obrazın xatırladılması dini doqmalar tərəfindən məqbul hesab edilmədiyindən bir çox dillərdə həmin anlayışların real nominasiya vahidlərini əvəzləyə biləcək evfemizmlərdən istifadə edilir. Hind-Avropa dillərində teonim və demonimlərin evfemikləşməsi hadisəsini araşdırmış Y.M.Çernikova ‘God’ teoniminin *Almighty, Lord, Golly, Gosh, Egad, Gott, Goshen, the Rock, cracky* variantları vasitəsilə, ‘Jesus’ teoniminin *Jove, Jeez, Gee, Gee whiz, Jeepers, cheesy, G, jeminy, ginger* variantları vasitəsilə, ‘Devil’ demoniminin isə *Old Harry (Henry), Satan, Accuser, Adversary* və s. variantları ilə evfemikləşdiyini qeyd etmişdir. Dilçi ingilis dilindəki teonim və demonim evfemikləşməsində həm appelyativlə əvəzlənmənin (God→Lord), həm antroponimlə əvəzlənmənin (devil→Harry, Henry), həm də fonetik deformasiyaya uğramanın (God→Gosh, Golly) xüsusi rol oynadığını qeyd etmişdir [20, s.129, 132].

Beləliklə, mövzu çərçivəsində aparılmış araşdırmalarımız onu söyləməyə əsas verir ki, ingilis dilinin frazeoloji sistemində yer alan frazeoloji vahidlərin al-lüziyal fonunun formalaşmasında bibleizmlər və eləcə də, teonim və demonim komponentli frazeologizmlər xüsusi çəkiyə malikdir. Həmin ifadələrin bir çoxu ingilis dilində assimilyasiyaya uğramış və artıq onların mənaları İncildə qeyd edilən müqəddəslərlə assosiasiya olunmayan sitat və ya klişelərə çevrilmişlərdir. Bibleizm-frazeologizmlərin əksəriyyəti arxaikləşmiş ifadələr olsa da, müəyyən qismi hələ də, bədii əsərlərdə, xüsusilə xristian dininə və həmin dinə məxsus xalqların mədəni və ədəbi irsinə həsr olunmuş əsərlərdə öz işləkliyini davam etdirməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Aesop's Fables. Raleigh: Hayes Barton Press, 2005.
2. Ammer C. The American Heritage Dictionary of Idioms. Boston: HMH, 2013.
3. Everaert M., Linden E., Schenk A., Schreuder R., Idioms: Structural and Psychological Perspectives. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1995.
4. Hacıyeva Ə.H., Hacıyeva A.K., Eyvazova V.V. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 2006.
5. Khoury B.D. A Cloud of Witnesses: Saints and Martyrs from the Holy Land. Bloomington: Author House, 2008.

6. Kohlenberger J.R. The Contemporary Parallel Bible. Oxford: OUP, 2005.
7. Manser M.H., Pickering D. The Facts on File Dictionary of Classical and Biblical Allusions. New York: Infobase, 2003.
8. Martin E.A. Concise Medical Dictionary. Oxford: OUP s, 2010.
9. McIntire S. Burns W.E. Speeches in World History. New York: Infobase, 2010.
10. McKim D.K. The Westminster Dictionary of Theological Terms, Second Edition: Revised and Expanded. Louisville: Westminster John Knox Press, 2014.
11. Mieroop M. King Hammurabi of Babylon: New Jersey: John Wiley&Sons, 2008.
12. Morgan K O. The Oxford History of Britain. Oxford: OUP, 2001.
13. Ratcliffe S. Oxford Treasury of Sayings and Quotations. Oxford: OUP, 2001.
14. Siefring J. Oxford Dictionary of Idioms, Second Edition. Oxford: OUP, 2004.
15. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət: 2 cildə, II c. Bakı: Azərneşr, 2010.
16. Кислякова Е.Ю. Варьирование эмотивных смыслов английских библеизмов: Дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2004.
17. Кудрявцев А.Ю., Куропаткин Г.Д. Англо-русский словарь табуированной лексики и эвфемизмов. М.: АСТ; Мн. Харвест, 2006.
18. Лисенкова Н.Н. Эксплетивные элементы в языковой системе (на материале современного английского языка) // Вестник, 2010, №1 (117), с. 40-42.
19. Табаченко В.В. Классификационное описание фразеологизмов английского языка с антропокомпонентом // Филологический журнал, Южно-Сахалинск: СГУ, 2012, № 1(19), с. 186-192.
20. Черникова Е.М. Эвфемизация теонимов и демонимов в некоторых индо-европейских и африкайских языках: Дис. ... канд. филол. наук. Челябинск, 2007.

Summary

The Relationship of Biblical Expressions in the English Language with the Allusive Background

The article deals with the phraseological units based on Bible. Bible quotations, catch phrases, and idioms based on allusions to biblical characters and plots are called biblical expressions. Many of these expressions had been assimilated into the English language, and became quotations or clichés that meanings are no longer associated with the saints mentioned in the Bible. Although most biblical phrases are archaic expressions, some of them are still used, especially in works dedicated to the cultural and literary heritage of Christian nations.

Резюме

Связь библеизмов-фразеологизмов в английском языке с аллюзивным фоном

В статье рассматриваются фразеологизмы, основанные на Библии. Библейские цитаты, крылатые выражения и идиомы, основанные на аллюзиях библейских персонажах и сюжетов называются библеизмами. Многие из этих выражений ассимилировались английским языком и стали цитатами или клише, значения которых больше не связаны со святыми, упомянутыми в Библии. Хотя, большинство библейских фраз являются архаичными выражениями, некоторые из них все еще используются, особенно в работах, посвященных культурному и литературному наследию народов, исповедующие христианство.

Rəyçi: fil.f.d. X.R.Səfərova

Fidan Nəzərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ ELLİPSİS

Açar sözlər: *ellipsis, elliptik konstruksiyalar, bədii mətn, dialoji mətn*

Keywords: *ellipsis, elliptical constructions, literary text, colloquial speech*

Ключевые слова: *эллипсис, эллиптические конструкции, художественный текст, разговорная речь*

Ellipsis qrammatik təhlildə strukturun bir hissəsinin buraxıldığı cümləyə istinad etmək üçün istifadə olunan termdir. Yazılı nitqdə ellipsislər “...” durğu işarəsi ilə göstərilir. Ellipsis termini latın sözü olub, “tərk etmək” və ya “qısaltmaq” mənasını verir. Müəyyən bir dildə elliptik konstruksiyaların təzahürünün səbəbləri isə hədsiz təkrarlara yol verməmək, cümlənin ayrı-ayrı hissələrinin vurğulanması və ya vaxta qənaət ola bilər [2].

Ellipsis dildə geniş yayılmış bir fenomendir. Belə ki, ellipsisdən istifadə nitqimizi qısaltmağa və ünsiyyət prosesini daha səmərəli etməyə imkan verir. Lakin, digər tərəfdən, bəzən, elliptik quruluşun dəqiq nəzərdə tutulan mənasının nə olduğunu müəyyən etmək asan olmur. Bu baxımdan, ellipsis müəyyən məlumatı qəbul edən və göndərən arasında ünsiyyət bacarıqlarını həmişə asanlaşdırır.

Halliday & Hassan (1976) ellipsisi “bəndin heç bir şeylə əvəz edilmədiyi əvəzetmə forması” kimi şərh edir [5, s.88]. Dilin ayrı-ayrılıqda yox, daha çox mətn kimi, faktiki istifadə vəziyyətində fəaliyyət göstərdiyini vurğulayaraq, qeyd edirlər ki, ellipsis deyilməsə də, struktur boşluğunun mövcud olduğu hallara istinad edilir ki, bu da bilavasitə, adətən əvvəlki kontekstlə əlaqəli struktur bir sözlə tamamlana bilər [5, s.142].

Belə ki, ellipsis nitqdə çox vaxt qeyri-ixtiyari baş versə də, bəzən yazıçı tərəfindən oxucu ilə ünsiyyət qurmaq, insanların real danışmaq tərzinə bənzər dialoq yaratmaq üçün istifadə olunur. Buna daha çox fantastik janr müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinir.

Bəzi mənbələrdə isə, bədii mətnlərdə ellipsisdən istifadə məşhur “Aysberg nəzəriyyəsi” ilə tanınan yazıçı Ernest Heminqueyin adı ilə əlaqələndirilir. Bu isə heç də təsadüfi deyil. Belə ki, əvvəlcə gənc jurnalist olan Heminquey qəzet hesabatlarını çox az kontekstli və şərh olmadan dərhal baş verən hadisələrə yönəlirdi. Qısa hekayələr yazıçısı olduqda isə, əsas mövzunu açıq şəkildə müzakirə etmədən mətnin səthi elementlərinə diqqət yetirərək, bu minimalist üslubunu saxladı. Heminquey inanırdı ki, hekayənin daha dərin mənası zahirdə aydın görünməməlidir, əksinə, dolaylı yol ilə işıqlanmalıdır [20].

Ədəbiyyatda məşhur ellipsis nümunələri arasında ən yaxşısı Virciniya Vulfun “Mayaklara doğru” romanı olardı. Bu kitab iki hissədən ibarətdir, biri Bi-

rinci Dünya Müharibəsindən əvvəl döyüşmüş və qalib gəlmiş, ikinci hissə isə ondan sonra baş verən hadisələri izah edir. Arada baş verən bütün hadisələr kitabda qeyd edilməmişdir. Əksinə, personajların həyatında baş verən nəzərəcarpacaq dəyişikliklərdən hadisələri çıxarmaq oxuculara həvalə edilmişdir [14].

F. Scott Fitzgerald tərəfindən yazılmış məşhur “Böyük Qetsbi” əsəri də fərqli bir ellipsis nümunəsini təqdim edir. Burada *ellipsis in the larger time-lapse sense* forması – zaman fasiləsini təmsil edir. Oxucu qərar verməlidir ki, iki personaj bu vəziyyətdə necə olub.

“... I was standing beside his bed and he was sitting up between the sheets, clad in his underwear, with a great portfolio in his hands” [4].

Lenqston Hudes “Yuxu Variasiyaları” şeirində ellipsislərdən xəyalpərəst təsvir, ritmdə bir növ pauzanı göstərmək üçün istifadə edir ki, bu da oxucuya təsvir etdiyi yuxunu təsəvvür etməyə bir an vaxt ayırmağa imkan verir [1].

“Rest at pale evening . . .

A tall, slim tree . . .

Night coming tenderly

Black like me.”

“C.Alfred Prufrokun sevgi mahnısı”nda isə T.S.Elliot şeirin ritmində pauza kimi ellipsisin başqa bir nümunəsini təqdim edir. Bu şeir şüur axını (a stream-of-consciousness style) üslubuna malikdir, bir sıra təsadüfi dolaşan fikirlər kimi səslənmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Biz burada ellipsisin mükəmməl seçim olduğunu görürük, çünki fasilələr və düşüncələr axını bu üslubla çox yaxşı uyğunlaşır [12].

“I grow old ... I grow old ...

I shall wear the bottoms of my trousers rolled” [12, s.120].

..... Smoothed by long fingers,

Asleep ... tired ... or it malingers,

Stretched on the floor, here beside you and me [12, s.75].

Ellipsisin üç nöqtə ilə “...” göstərildiyi bədii ədəbiyyat nümunələrinə Emili Dikensonun əsərlərini də misal gətirmək olar:

“Hope” is a thing with feathers –

That perches in the soul –

And sings the tune without the words –

And never stops – at all – [13, s.314]

Nümunədə gördüyümüz kimi, burada üç nöqtə yerinə “ – ” işarəsindən istifadə edilmişdir. Yazılı nitqdə buna çox az rast gəlinə də, amma burada “ – ” işarəsi də ellipsis rolunda çıxış edir və “...” işarəsini əvəz edir.

Ellipsisin “...” ilə verildiyi bədii ədəbiyyat nümunələri sırasında təbii ki, Şekspirin məşhur “Hamlet” əsərinə də rast gəlmək olar. Bu əsər də monoloq və dialoqlarla zəngin olduğu üçün burada ellipsisin istifadəsi təsadüfi deyil.

To the next abstinence: the next more easy;

For use almost can change the stamp of nature,

And either . . . the devil, or throw him out... [6, s.168].

“Dublinlilər” əsəri ilə məşhurlaşan Ceyms Coys “Bacılar” adlı qısa hekayəsində dialoqda mövcud vəziyyəti əks etdirən danışıq tonunu təsvir etmək üçün

ellipsislərdən istifadə edir. Bu hekayədə iki qadın bir keşişin ölümünü müzakirə edir, lakin ellipsislərin istifadəsi nəzakət xətrinə deyilməyənləri göstərir:

“Did he ... peacefully?” she asked.

“Oh, quite peacefully, ma’am,” said Eliza. “You couldn’t tell when the breath went out of him. He had a beautiful death, God be praised”.

“And everything ... ?” [8, s.9].

Nümunədən də görüldüyü kimi, burada da ellipsislər “...” işarəsi ilə verilmişdir. Lakin bu heç də ellipsislərin bədii əsərlərdə həmişə “...” işarəsi ilə verildiyini sübut etmir. Məsələn, belə bir nümunəyə məşhur yazıçı Selincerin əsərində rast gəlmək olar:

“I took her hand, for Chrissake, and she [took] mine” [11, s.15].

Belə ki, bu nümunədə ellipsisin bir növü olan *gapping* (boşluq) istifadə olunub. *Gapping* (boşluq) isə daha çox cümlə strukturlarında feilləri minimuma endirir.

Bundan başqa ellipsisin *stripping* (çıxarılma), *verb phrase*, *nominal*, *null ellipsis*, *answer ellipsis* və s. kimi çox istifadə olunan növləri də var.

Ellipsisin C.Roulinqin də yazdığı və dövrümüzün ən məşhur əsəri olan “Harry Potter” romanlar seriyasında işlənməsi isə təsadüfi deyil. Bu əsər demək olar ki, ellipsislərlə zəngindir. Auditoriya üçün aktual və dialoqlarla zəngin olan bu əsərdə ellipsislərdən istifadə isə məhz Roulinqin əsərlərinin daha axıncı, real danışmaq tərzinə uyğun gəlir. Buna nümunə kimi, digər seriyalardan fərqli olaraq ellipsisin ən çox işləndiyi “Harri Potter və Alov Qədəhi” (Harry Potter and Goblet of Fire) romanını misal göstərmək olar. Məsələn:

“And if he had any decency, he’d leave here, knowing as how he knows *he did it.*” [7, s.4]

““Frank” cried several people. *Never!*” [7, s.2].

““Wortmail, Wortmail” said the cold voice siekly, “why would I kill you?” I killed Berta because *I had to*” [7, s.9].

Digər nümunə kimi dialoqlarda rast gəldiyimiz, üç nöqtə ilə qeyd olunmuş boşluqları da göstərmək olar. Məsələn:

“Master, we crave to know... we beg you to tell us...how you have achieved this...this miracle.” [7, s.548].

Bundan başqa, britaniyalı yazıçı C.Roulinqin əsərində istifadə olunan *ellipsis in the larger time-lapse sense* formasına da nəzər salmaq. Belə ki, bu romanların heç birində Harrinin yay tətili zamanı evə dönərkən qarşılaşdığı hadisələr, başqa sözlə desək, “Hoqvarts” məktəbindən kənarda olan hissəsi göstərilir. Bu isə bizə yenə də əsərdə istifadə olunan digər ellipsis formasını (müəyyən bir zaman kəsiyinin ellipsisi) təqdim edir.

Nümunələrdən gördüyümüz kimi, ellipsis istər şifahi nitqdə, istərsə də yazılı nitqdə müxtəlif formalarda təzahür edir. Ellipsis bəzən cümlədən bir sözün və ya hər hansı bir hissəsinin çıxarılması, qısalması ilə göstərilə də bədii ədəbiyyatda ən çox üç nöqtə “...” ilə təzahürünü görmək olar.

Ellipsisdən film çəkilişində də çox istifadə olunur. Film üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən hissələr və səhnələr montajla adətən buraxılır. Məsələn, əgər bir səhnədə vurğulamaq istədiyimiz tamamilə vacib bir şey yoxdursa, bir persona-

jın cavab vermək üçün qapıya tərəf getdiyini ehtiva edən bir səhnəni göstərməyin mənası da yoxdur [15].

Film çəkilişində ellipsdən istifadənin çox yaxşı nümunəsi Stenli Kubrikin 2001: Kosmos Odisseyi ola bilər. Film bəşəriyyətin ən primitiv alətindən (sümük-dən) birbaşa müasir texnologiyaya (kosmik stansiya) gedir. Kino dilində bu cür ellipsi tez-tez kibrit kəsimi adlandırırlar. Bu, iki şey arasında simvolik müqayisə ilə körpülənir [19].

Ədəbiyyat:

1. Alfred A. Knopf. The Collected Poems of Langston Hughes, Inc. Copyright. 1994.
2. Crystal, D. Dictionary of Linguistics and Phonetics 6th Edition. Blackwell Publishing, 2008.
3. Enkvist Nils From Text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text Linguistics. In: Research in Text Theory Connexity and Coherence J. S. Petofi (ed.) Vol. 12, 1989.
4. F. Scott Fitzgerald. The Great Gatsby. Penguin. 1st edition, 4 April 2013.
5. Haliday, S. and Hasan, R.. Cohesion in English. London. Longmans, 1976.
6. Hamlet (New Edition). William Shakespeare. Book Binding: Paperback. 2010.
7. J.K. Rowling. Harry Potter and Goblet of Fire. Bloomsbury, London. September 2014.
8. James Joyce. Dubliners. An Electronic Classics Series Publication. 2015.
9. Johnson, K. Topics in Ellipsis Cambridge University Press, 2008.
10. Kehler Andrew Ellipsis and Discourse, In. The Oxford Handbook of Ellipsis ed. by J. Van Craenenbroeck and T. Temmerman, Oxford: Oxford University Press, 2019.
11. Salinger. The Catcher in the Rye. Back Bay Books. 2018.
12. T.S. Elliot. The Love Song of J. Alfred Prufrock. Poetry. 1915.
13. The Poems of Emily Dickinson edited by R. W. Franklin. Harvard University Press, 1998.
14. Virginia Woolf. To the Lighthouse . Wordsworth Classics. 1994.
15. <https://examples.yourdictionary.com/ellipsis-examples.html>
16. [https://en.wikipedia.org/wiki/Ellipsis_\(linguistics\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ellipsis_(linguistics))
17. <https://literaryterms.net/ellipsis/>
18. <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/poems/44212/the-love-song-of-j-alfred-prufrock>
19. https://www.researchgate.net/publication/290519748_Ellipsis_in_English_literature_Signs_of_omission
20. https://www.researchgate.net/publication/6891481_Ellipsis_and_discourse_coherence

Summary

Ellipsis in the Literary Texts

Ellipsis is a term used in grammatical analysis to refer to a sentence in which part of a structure is omitted. Ellipsis is a Latin word meaning "to leave" or "shorten". Ellipsis manifests itself in various forms, both in colloquial speech and in spelling. Although the ellipsis is sometimes indicated by the abbreviation of a word or any part of a sentence, it can be also seen in the literature with three dots "...". The reasons for the appearance of elliptical constructions in a particular language may be to avoid excessive repetition, emphasis on individual parts of the sentence, or to save time. However, on the other hand, sometimes it is not easy to determine the exact meaning of an elliptical structure. In this

regard, ellipsis does not always facilitate communication skills between the recipient and sender of certain information.

Thus, although ellipsis often occurs involuntarily in speech, it is sometimes used by the writer to communicate with the reader, to create a dialogue similar to the real way people speak. This is more common in the works of authors of fantastic genres.

Резюме

Эллипсис в художественных текстах

Эллипсис – это термин, используемый в грамматическом анализе для обозначения предложения, в котором часть структуры опущена. Эллипсис – это латинское слово, означающее «оставлять» или «укорачивать». Эллипсис проявляется в различных формах, как в разговорной речи, так и в правописании. Хотя эллипсис иногда обозначается сокращением слова или любой части предложения, в литературе его можно увидеть и тремя точками «...». Причины появления эллиптических конструкций в том или ином языке могут заключаться во избежание чрезмерного повторения, акцентирования внимания на отдельных частях предложения или в экономии времени. Однако, с другой стороны, иногда бывает непросто определить точное значение эллиптической структуры. В связи с этим эллипсис не всегда способствует коммуникативным навыкам между получателем и отправителем определенной информации.

Таким образом, хотя эллипсис часто встречается в речи произвольно, но он иногда используется писателем для общения с читателем для создания диалога похожего на реальную речь людей. Это чаще встречается в произведениях авторов фантастических жанров.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

Gülçöhrə Fərhadova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİ LEKSİK FONDUNUN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: *nitq, dil, kontekst, dilin lüğət tərkibi, ritorik vasitələr*

Keywords: *speech, language, context, vocabulary, rhetorical means*

Ключевые слова: *речь, язык, контекст, словарный запас, риторические средства*

Dildə dəyişikliklərin ən bariz nümunələrindən biri dəyişən zamanın tələbinə uyğun olaraq leksik vahidlərin dilə daxil olmasıdır. Dünyada yeni elmi, sosial və s. inkişafın nəticəsi olaraq yeniliklər baş verir. Bu səbəbdən də yeni sözlər yaranmalı olur. Lüğət tərtibçiləri hər zaman bu yeniliklərlə qarşılaşırlar.

Dilin zənginləşməsi elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişaf haqqında məlumatlar əldə etmək imkanı yaranır.

İngilis dilinin leksik fondunun zənginləşməsinə təsir edən amillər sırasında bədii ədəbiyyat, amerikanizmlər, elm və texnikanın inkişafı, alınmalar, terminlər, neologizmlər və s. dayanır. Sadaladıqlarımızın hər biri dilin lüğət tərkibini zənginləşməsində mühüm rola malikdir.

Bunlardan biri də bədii ədəbiyyatın dilə verdiyi töhvələrdir. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə qələmə alınan əsərlər dilə yeni söz və ifadələrin daxil olmasını şərtləndirir. Bu da yeni-yeni tədqiqatların meydan gəlməsinə təkan verir. Bu mənada akademik K.Abdullayev qeyd edir ki, dilçilik nöqtəyi-nəzərindən ən müxtəlif profilli mətnlər tədqiqata cəlb oluna bilər və onların təhlil edilmə aspektləri də müxtəlif ola bilər. Məsələn, hər hansı ədəbi mətn prinsip etibarilə həm sintaktik, həm fonetik, həm leksik, həm də morfoloji aspektlərdən təhlilə cəlb edilə bilər [1].

Yuxarıda qeyd etdik ki, yazıçı və şairlər tərəfindən müxtəlif dövrlərdə işlədilən söz və ifadələr dilin leksik fondunun zənginləşməsinə zaman-zaman öz töhvəsini vermişdir. Bunu xüsusilə yeni yaranan və alınma sözlərin istifadəsində də aydın görmək olar.

A.Məmmədov və M.Məmmədov yazırlar ki, bütün hallarda mətni göndərən rəngarəng ritorik vasitələrdən istifadə edərək, qəbuledənə təsir edir, onda koqnitiv, poetik və hətta bədii fəaliyyətə stimullar verir və nəticə etibarilə, müxtəlif kommunikativ funksiyalar yerinə yetirmək üçün şərait yaradır [3]. Daha sonra o belə vasitələrə bir neçə on illiklərdə tədqiq olunan qrammatik və leksik elementlər, hadisələr, üslubi fiqurlar, insan, yer, bədii ədəbiyyat, ticarət markası və digər adların daxil olduğunu qeyd edir.

Beləliklə, bədii ədəbiyyatda yazıçılar tərəfindən işlədilən işlək söz və ifadələr dilin leksik fondunu zənginləşdirməyə xidmət edirlər. Müxtəlif neologizm nü-

munələrindən istifadə edən yazıçılar bədii, elmi-publisistik yazılarında müasirlik yaradır, onları zamanın nəbzi ilə uzlaşdırmağa çalışırlar. Çarlz Dikensin “Hard Times” əsərindən götürülmüş parçanı nəzərdən keçirək:

A candle faintly burned in the window, to which the black ladder had often been raised for the sliding away of all that was most precious in this world to a striving wife and a brood of hungry babies; and Stephen added to his other thoughts the stern reflection, that of all the casualties of this existence upon Earth, not one was dealt out with so unequal a hand as Death [4, s.93]. Burada “candle” sözü yunan mənşəlidir. Bundan əlavə, bu söz bizə həmin dövrdə işləndiyindən xəbər verir. Digər mikromətni nəzərdən keçirək:

The Sleary philosophy was propounded as they went downstairs: and the fixed eye of Philosophy – and its rolling eye, too – soon lost the three figures and the basket in the darkness of the street [4, s.46]. Göründüyü kimi, burada da “philosophy” sözü yunan mənşəli olub, ixtisas termini kimi dəyərləndirilir. Beləliklə, aydın olur ki, dəyişən dünyanın lüğət fondu da eyni vaxtda dəyişikliyə məruz qalır. Bu zaman yeni söz və ifadələrin dilə inteqrasiyası qaçılmaz olur. Xüsusilə, qloballaşma müxtəlif söz və ifadələrin, leksik vahidlərin yaranmasını şərtləndirdi. A.Məmmədov, M.Məmmədov qeyd edirlər ki, qloballaşma özlüyündə bir inkişaf faktoru və bəşəri ideya olsa da, onun da öz gizli linqvistikası yavaş-yavaş üzə çıxmaqdadır [3].

Bu mənada araşdırmalar üçün növbəti obyekt, mövzular meydana çıxır ki, onlar da zəngin faktları araşdırmaqda bilavasitə səbəbə çevrilirlər. Bununla da elmdə yeni faktlar üzə çıxır, dil zamanın diktə etdiyi leksikonu formalaşdırır. Lazım olanları götürür, digərlərini isə işlək olmaqdan məhrum edir. Aşağıdakı mikromətnə diqqət yetirək:

Life, as he had known it, not only had had no place in it for much that he now did, but all the currents had gone counter to those to which he now abandoned himself. In short, when all things considered, he had to achieve an orientation far vaster than the one he had achieved at the time he came voluntarily in form the Wild and accepted Gray Beaver as his lord. At that time he was a mere puppy, soft from the making, without form, ready for the thumb of circumstance to begin its work upon him. But, now it was different. The thumb of the circumstance had done its work too well. By it he had been formed and hardened into the Fighting Wolf, fierce and implacable, unloving and unlovable [5, s.152].

Burada əsərin yazıldığı dövrə dair müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkün olur, o dövrün leksikası yazıçı tərəfindən mükəmməl şəkildə təqdim olunur. Digər kiçik mikromətnə “come” komponentinin modifikasiya olunmuş formalarını görürük. Digər misrada zaman qarşıdurmalarının şahidi oluruq. Bu baxımdan aşağıdakı parçaya nəzər salaq.

At such moments, when his dogs snarled, the whole circle will be agitated, the wolves coming to their feet and pressing tentatively forward, a chorus of snarls and earger yelps rising about him [5, s.98]. Göründüyü kimi, “come” komponenti modifikasiyaya uğramışdır. Belə ki, birinci mikromətnə “come”, ikincidə isə “coming” kimi təkrar işlənmişdir.

Sırf danışiq və ya bədii üslubla əlaqədar olan söz üslubi çalarlıqdan əlavə, danışanın reallığa olan münasibətini əks etdirən ekspressiv-qiymətləndirmə çalarlarına da malik ola bilər.

Mətnin leksik quruluşunun formalaşma mexanizmini üzə çıxaran zaman seçilmiş sözün fikrin zənginləşməsinə kömək etməsini, onun dərk olunmasına geniş imkanlar açması məsələlərinə diqqət etmək lazımdır.

Leksik fondun zənginləşməsinə dəstəkləyən digər amil isə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədardır. Burada da zamanın tələbindən asılı olaraq xeyli miqdarda söz və ifadələr ingilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Belə ki, müasir qloballaşan dünyanın tələbinə uyğun olaraq yeni terminlər dilə daxil olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, elə terminlər mövcuddur ki, onlar yeni mənalar kəsb etməklə digər sahələrdə də işlədilir. Belə ki, elmin bir sahəsinə məxsus terminlər inkişaf edərək digər sahələrə inteqrasiya etmişdir. Məsələn, ümumi termin olan *system* kibernetika elmində yeni mənada işlənir. Bu zaman ən azı bir-birilə əlaqəli olan iki hissədən ibarət olan bir şey nəzərdə tutulur. *Logic* sözü isə elektronikada yeni mənada işlənir. Bu zaman elektronik dövrlər vasitəsilə kompüterlə idarə olunan ardıcıl əməliyyatlar nəzərdə tutulur.

Beynəlmiləl neologizmlər əsasən müxtəlif dillərə məxsus olan elementlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hər hansı bir sözün geniş şəkildə işlədilməsi, bir dildən başqasına keçməsi və nəhayət beynəlmiləl terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışla, hadisə və proseslə əlaqədardır. Bu mənada elmi-texniki nailiyyətlər artdıqca zərurətdən doğan məfhumlar və anlayışları ifadə edən sözlərin beynəlmiləl terminlərə çevrilməsi prosesi də sürətlənir.

Qeyd etdik ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində başqa dillərdən alınma sözlərin də müəyyən rol oynadığı sezilməkdədir. Buna görə də dilin artım mənbələrinə nəzər salarkən alınma sözlər xüsusi pillədə qərarlaşır. Belə alınma sözlər hesabına miqdar artımı baş verir. Beləliklə, zənginləşmə reallaşır. Amerikanizmlər də belədir. Onlar da zaman – zaman ingilis dilinin leksik fondunu zənginləşdirmişdir.

Dilçilərə görə, ingilis dilinin lüğət tərkibi qloballaşma dövründəki kimi zəngin dövr yaşamamışdır. Bu zənginlik həm də dəyişikliklərlə müşayiət olunmuşdur. Yeni sözlərin yaranmasının başlıca səbəbi elm və texnologiyanın inkişafı ilə bağlı olur.

Bundan əlavə, KİV, sosial şəbəkələr də dilə daxil olan sözlərlə bağlı az rol oynamır. Belə ki, kütləvi informasiya vasitələrində də işlədilən hər bir söz və ya ifadə cəmiyyətdə daha sürətlə yayılaraq, tez istifadə və qısa zamanda dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Buradan aydın olur ki, sözün sərhədi olmur. Onun sərhədləri hüdudsuzdur. Bu gün Amerika ingiliscəsində kəmiyyət baxımından nə qədər sözün amerikalılara aid olduğunu demək çətinidir. Bu məsələni dəqiqləşdirmək üçün bizə son dövrlər Amerika ingiliscəsinə dair buraxılmış lüğətlər yardım edə bilər. Beləliklə, ingilis dilinin leksik fondu müxtəlif amillərin təsiri ilə zənginləşmə prosesi keçmişdir, və bu proses davam edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2011, 272 s.
3. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 96 s.
4. Dickens Charles. Hard Times. Moscow: Foreign Language Publishing House. 1952, 334p.
5. London, J. White Fang and the Call of the Wild. London: Penguin Books, 1994, 278p.

Summary

Factors Affecting the Enrichment of English Lexical Fund

The article deals with the factors affecting the enrichment of the lexical fund of the English language. The role of fiction is in the first plan. Then the role of science and technology, Americanism, acquisition, media, societies are identified. It is also highlighted that writers trying to keep pulse of time create modernity in their artistic, scientific and journalistic works by using different words and expressions.

Finally, lexical units belonging to any language, are passed from generation to generation by contributing to the enrichment of the lexical fund of language.

Резюме

Факторы влияющие на обогащение лексического фонда английского языка

В статье отмечены факторы, влияющие на обогащение лексического фонда английского языка. Прежде всего здесь на первый план выводится роль художественной литературы. Далее определяются влияния науки и технологии, американизмов, заимствований, СМИ, социальных сетей и т.д. Также отмечается, что писатели, использующие разные слова и выражения, создают современность в своих художественных, научно-публицистических произведениях, стремясь согласовать их с течением времени. Таким образом, лексические единицы, характерные для любого языка, передаются из поколения в поколение, способствуя обогащению лексического фонда любого языка.

Rəyçi: prof. Ə.Ə.Abdullayev

Leyla Cumayeva
Xəzər Universiteti

İNGİLİSDİLLİ MƏTNLƏRDƏ KONSEPTUAL İNTEQRASIYA ŞƏBƏKƏLƏRİ

Açar sözlər: *mətn, konseptual inteqrasiya, dil*

Keywords: *text, conceptual integration, language*

Ключевые слова: *текст, концептуальная интеграция, язык*

İngilisdilli mətnlərdə konseptual inteqrasiya şəbəkələrinin araşdırılması böyük maraq doğurur. Burada hər bir şəbəkənin özünəməxsus funksiyası vardır. Onu da qeyd edək ki, mətndəki hər bir dil faktı məlumat vermək üçün işlədilir. Bu mənada akademik K.Abdullayev yazır: “Altını cızaraq qeyd etmək lazımdır ki, dildə ilk baxışda formaca, həcmcə o qədər də gözəçarpan olmayan fonemdən başlayaraq, xarici dolumuna görə diqqətçəkən mətnə qədər hər şey informasiya ötürməyə, məlumat verməyə xidmət edir” [1, s.29]. Bununla yanaşı, əsərin digər bir yerində görkəmli dilçi yazır: “Aydın bir həqiqətdir ki, hər hansı bir bütöv haqqında hərtərəfli təsəvvürə malik olmaq üçün bu bütövü xırdalıqlarına qədər analitik təhlilə cəlb etmək lazımdır və əksinə bizim hissələr, xırdalıqlar haqqında biliyimizin dərəcəsi, onların əhatəsi, sinfi, yəni içində olduqları bütöv haqqında olan təsəvvürümüzdən asılıdır” [1, s.28]. Qeyd edək ki, “Blending Theory” adlanan nəzəriyyədə üç komponentli proses mövcuddur ki, bunlar müəyyən quruluşa malik olmaları ilə diqqət çəkir.

Bunlar aşağıdakılardır:

1. Composition (tərtib);
2. Completion (yekunlaşma);
3. Elaboration (təkmilləşmə).

Birinci yerdə dayanan ayrı-ayrı elementlərin birliyini dəstəkləyir. İkincisi isə onlayn proses olmaqla quruluşa daxil olan vahidləri “blend” sahəyə daşıyır. Bu “running the blend” də adlanır. “Completion” (yekunlaşma) “schema induction” (şema qəbulu) həyata keçirir.

İnteqrasiya şəbəkələrində istənilən sahə “blend” nəticəsi olaraq, modifikasiyaya uğraya bilər. Məsələn, inputların adı gedən sahəyə daxil olması üçün birləşmə vacibliyi yaranır. Lakin bu uzunmüddətli olmur. Burada input sahələrinin qəfil geri dönüşü baş verir. Bu “backward projection” adlanır.

Yeri gəlmişkən, input sahələri “selective projection” (seçici əks etdirmə, la-yihələndirmə) üçün təkdir. Yalnız bir-biri ilə əlaqəsi olan informasiyalar blend sahəyə daxil ola bilər. “Schema” qəbulu isə əsas freymlərin qeyri-ixtiyari, hərəkətsiz hissələrini qəbul edir.

Proyeksiya hissəvi və ya seçici xarakterə malik olur. Belə ki, mental məkanlardan blendə doğru irəliləyən elementlər proyeksiya hesab olunur. Onu da qeyd

edək ki, biz əldə etdiyimiz biliklərin kiçik bir hissəsini blenddə nümayiş etdiririk. İnteqrasiya şəbəkələri mənanın necə qəfil meydana çıxmasını modelləşdirmək üçün mexanizmdir. Bu şəbəkələr “mapping” adlanan sxemlərlə əlaqələndirən inputlardan ibarətdir. “Mapping” adlandırılan anlayış dairəvi, xəritə şəkilli olur.

İnteqrasiya şəbəkələri modelində C.Fokonye və M.Törner tərəfindən aşağıdakı şəbəkə növlərinin adları qeyd edilir:

1. *Simplex networks*

İnteqrasiyanın bu sadə növü iki input sahəsini birləşdirir. Biri rollardan ibarət freym (frame), ikincisi isə qiymət (value) hesab edilir. *Məsələn, Richard is the son of Jane*

Burada birinci inputda konsept “ailə”dir, rollar isə ana və oğuldur. İkinci inputda qiymət, dəyərdir. Burada inteqrasiya şəbəkəsi “Role Value” (rolların qiymətləndirilməsi) sahə xarici münasibətləri “blend” sahədə birləşdirir. “Blending” ilə bağlı ən motivə edən amil müxtəlif hadisələrin vahidliyə inteqrasiyasıdır. Modelə görə, inputlar, ümumi strukturlar, blend strukturlar şəbəkədə mental sahələr kimi qiymətləndirilir [4, s.133].

Çarpaz sahə əlaqələri üçün isə motivasiya qadın və kişi elementlərindən ibarət ümumi sahədir. Bu elementlər potensial oxşarlar kimi input sahələrində bir-birinə bənzəyirlər. Bu inputlardan biri freymə malikdir. Sözü gedən xüsusiyyətinə görə “simplex network” freymə malik olur.

1. *Mirror networks*

Bu şəbəkənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, “blend “ sahə də daxil olmaqla bütün sahələr eyni freymi paylaşirlar.

2. *Single-scope network*

Hər iki input freymlərdən ibarətdir. Amma fərqli əlamətlər nümayiş etdirirlər. Bunlardan yalnız biri “blend” sahədə strukturlaşır.

3. *Double-scope network*

Burada hər iki input fərqli freymlərdən ibarətdir. Lakin “blend” freymlərdən götürülmüş quruluş tərəfindən təşkil olunur. Bu baxımdan “double scope network” “simple scope network” -lə qarşı-qarşıya qoyulur. Freymlər bizim konseptual və sosial həyatımızı strukturlaşdırır [4, s.147]. Burada biz əksətdirmənin (projection) konseptual inteqrasiyanı şərtləndirdiyini görürük. *Məsələn, you're digging your own grave.*

Onu da qeyd edək ki, “Complex network” adlanan əlavə bir sahədə iki və daha çox input sahələri ümumi sahə vasitəsilə birləşirlər. Ümumi sahə (Generic space) bütün inputlar üçün mücərrəd olan məlumatları daşıyır.

“Blend” sahə elə bir məkandır ki, yeni və ya əvvəlcə mövcud olmuş quruluş vardır. Burada inputlar ümumi rollar hesabına bir-biri ilə əlaqələndirirlər.

Dilçi alim Ə.Abdullayev yazır: “Mətn diskursun təzahürünün (ünsiyyət fəaliyyətinin) müşahidəsi və qeydə alınmasında yeganə imkandır. Bununla yanaşı, o kommunikanların beynindən keçən və nəticə etibarilə də müəyyən sosial dəyişikliklərə gətirib çıxaran informasiya hasilatının müşahidə olunmayan koqnitiv prosesləri də özündə ehtiva edir. “Diskurs” termininin belə işlənməsi əslində bir məhfum kimi onun bir qədər yüklənməsinə gətirib çıxarır [2, s.182].

Konseptual inteqrasiya şəbəkələrindən bəhs edərkən, “XYZ construction“ diqqət çəkir. Bu elementlərdən təşkil olunmuş formanı M.Töner X, Y, Z adlandırır. Bu qrammatik konstruksiya olub, konseptual inteqrasiyanın formalaşmasını dəstəkləyir. “Y” və “Z” elementləri “of” sözünü ilə birləşərək, yiyəlik halda işlənə bilirlər. Bu konstruksiyada məqsəd X elementinin xüsusi perspektiv baxışları ilə bağlıdır. Hər üç element mövcud olmayan dördüncü element haqqında məlumat verir.

Onu da qeyd edək ki, Y-W, X-Z istiqamətlidir. XYZ formal blend hesab edilir. Tanınmış dilçi A.Məmmədov yazır: “Mətnin səciyyələndirilməsi üçün, həmçinin, bu və yaxud digər mətn vahidinin daha sonra nə baş verəcəyi və yaxud bu və ya digər müddəanın açılması, təsvir olunması, təfsilatı ilə araşdırılması haqqında mətnqəbuledicisinin nə dərəcədə xəbərdarlıq edə biləcəyi də əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman mətndə kataforik əlaqə, yəni struktur vahidlər arasında əvvəlki formanın məzmununun sonrakı formalardan birində açılan və yaxud konkretləşdirilən proses ilə səciyyələndirilən əlaqə tipi müşahidə olunur [3, s.44].

Bundan əlavə, konseptual inteqrasiya şəbəkələri aşağıdakı kiçik mətndə də maraqlı görünür:

Thomas Gradgrind sir. A man of realities. A man of facts and calculations. A man who proceeds upon the principle that two and two are four, and nothing over, and who is not to be talked into allowing for anything over. Thomas Gradgrind, sir-peremptorily Thomas-Thomas Gradgrind. With a rule and a pair of scales, and the multiplication table always in his pocket, sir ready to weigh and measure any parcel of human nature, and tell you exactly what it comes to. It is a mere figures of questions, a case of simple arithmetic. You might hope to get some nonsensical belief into the head of George Gradgrind, or Augustus Gradgrind, or John Gradgrind, or Joseph Gradgrind (all supersititious, non-existent persons) but into the head of Thomas Gradgrind-no, sir! [5, s.4].

Bu kiçik parçada mətnin potensial genişlənməsini nəzərdə tutan təkrarlara rast gəlirik. Bu təkrarlar şəxsin konseptuallaşmasına yardım edir. Burada qrammatik və leksik vasitələrin mükəmməl sintezini görmək mümkündür. Söz qabığı altında müəllifin oxucusuna çatdırmaq istədiyi məqamlar sezilməkdədir. Eyni zamanda rollar, konsept, dəyər kimi məsələlər diqqət çəkir. Burada inputların mütəmadi XYZ konstruksiyasına aid məlumatlar barədə əksətdirmə reaksiyasının şahid oluruq. Belə ki, naməlum olan haqqında digər elementlər müəyyən məlumatlar ötürməyə hazır olurlar.

Araşdırmalardan belə aydın olur ki, sözü gedən sahənin tədqiqinə ehtiyac vardır. Beləliklə, onların tədqiq edilməsi, bəzi faktların incələnməsi, yeni detalların əldə edilməsi, dil faktlarının düzgün təhlili vacib şərtidir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2011, 272 s.
3. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: ELM, 2001, 144s.

4. Fauconnier G., Turner M. Conceptual Integration Networks. *Cognitive Science*, 1998, 22, p.133-147
5. Dickens Charles. *Hard Times*. Moscow: Foreign Language Publishing House, 1952, 334p.

Summary **Conceptual Integration Networks in English Texts**

The article deals with the the conceptual integration networks and their features. The study reveals that there is a need in the study of this area. In the conceptual integration network model it is possible to see a perfect synthesis of grammatical and lexical means. Under the cover of words, there are points that the author wants to convey to the reader. Thus, it is important to study them, to analyze some facts, to obtain new details, to analyze the facts of language correctly.

Резюме **Концептуально интеграционные сети в англоязычных текстах**

В статье уточняются концептуально интеграционные сети и их особенности. Из исследования выявляется, что есть необходимость в изучении данной области. В концептуально интеграционной сетевой модели можно увидеть совершенный синтез грамматических и лексических средств. Под покровом слов скрываются моменты, которые автор хочет донести до читателя. Таким образом, их изучение, анализ некоторых фактов, получение новых деталей, правильно проанализированные факты языка являются важным условием.

Rəyçi: prof. Ə.Ə.Abdullayev

Münəvvər Zeynalova
Azərbaycan Dillər Universiteti

NITQIN MÜXTƏLİF ŞƏKİLLƏRİNDƏ SOSİALLIĞIN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sosiallıq, dil funksiyaları, şifahi nitq, yazılı nitq, daxili nitq, xarici nitq*

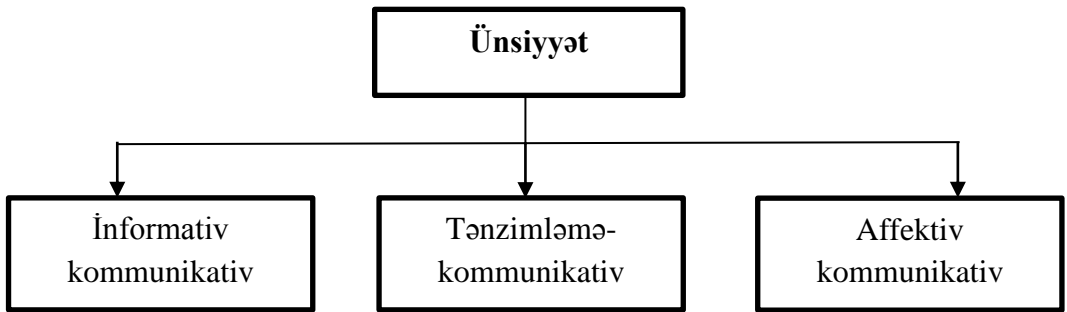
Keywords: *sociality, speech functions, oral speech, written speech, internal speech, external speech*

Ключевые слова: *социальность, речевые функции, устная речь, письменная речь, внутренняя речь, внешняя речь*

İnsan sosial varlıq kimi ünsiyyətə möhtacdır. Ünsiyyət anlayışı geniş mənada dil, məhdud, fərdi mənada isə nitq prosesi ilə əlaqələndirilir. Dil ünsiyyət işarələrinin sistemi olaraq xarakterizə edilirsə, nitq isə dilə məxsus işarələrin qanunauyğunluqla düzülüşüdür. Həm dil, həm də nitq cəmiyyətə xidmət edən hadisələrdir. Deməli, hər ikisi həm sosial, həm də ictimai proseslərdir. Nitq prosesi eyni bir dili danışan cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin, fərdlərinin həmin dildən istifadə etməsidir. Nitq eyni zamanda ünsiyyət növüdür. Bunlardan əlavə nitq, qrammatik və sintaktik kateqoriyadır. Bunların təsdiqi üçün A.Axundovun “Nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət prosesidir” fikrini misal gətirə bilərik. Alimlərin gəldiyi qənaətə görə insan zamanının 70 faizini ünsiyyət prosesinə həsr edir. Ünsiyyət isə heç də həmişə yalnız dil vasitəsilə gerçəkləşmir. Buraya qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin müdaxiləsi məsələsi də nəzərə alınmalıdır. Dilsiz nitqin mövcudluğunun sual atına düşməsinə baxmayaraq əksinə gəldikdə bunları söyləyə bilmərik. Yəni, nitqsiz hər hansı bir dilin mövcudluğu mümkündür. Misal üçün, latın dilinin nitq prosesində istifadə olunmamasına baxmayaraq onun ölü dillər siyasətində olsa belə varlığını qeyd edə bilərik.

Həm nitqin, həm dilin başlıca funksiyası onların kommunikativ funksiyası olsa da, hər iki proses eyni zamanda insanlar arasındakı digər sosial münasibətlərin qurulmasına xidmət edir. Burada informasiya mübadiləsi, digərlərinin fikirlərini anlamaq, mövcud əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kimi proseslər nəzərdə tutulur.

Bir sıra alimlər ünsiyyətin daşdığı funksiyaların iki qrupda sabitləşdiyini irəli sürürlər, təbii ki, onlar bu zaman nitqin sosial funksiyasını yəni cəmiyyətə xidmət meyarlarını əsas götürürlər. Sosial və sosial-psixoloji olaraq ayırd edilən bu iki qrup nəzər-diqqəti cəlb edir. Nitqin sosial funksiyası daha çox cəmiyyət daxili fərqli qruplar arasında informasiya mübadiləsinə, ümumi kollektiv fəaliyyətin tənzimlənməsinə öz töhfəsini verməkdədir. Sosial-psixoloji funksiyadan bəhs edərkən isə cəmiyyətdə fərdlərin digər fərdlərlə kommunikasiyasının vasitəçisi olaraq, özünü təsdiqdə, rəqiblərin aşkara çıxarılmasında mühüm rol oynamasını qeyd etməliyik. Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən ünsiyyətin əsas funksiyası irəli sürülərkən, onlar əsasən ünsiyyətin kommunikativ funksiyası üzərində qərarlaşırlar [3, s.63].

Sxemdən görüldüyü kimi birinci növbədə ünsiyyətin informasiyanın ötürülməsi və onun qəbul edilməsi funksiyası başlıca funksiya olaraq vurğulanmışdır. İkinci vəziyyətdə isə fərdlərin bir-birinə təsiri və kollektiv, birgə fəaliyyətin qurulmasına ünsiyyətin töhfəsi məsələsi nəzərə çatdırılır. Ünsiyyətin affektiv-kommunikativ funksiyası adı altında isə fərdin emosional tərəfləri ilə bağlı məqamları özünü göstərir. Sosial varlıq olan insanın ünsiyyət prosesini reallaşdırması üçün bu üç funksiyayı bir-birindən təcrid etmədən kompleks halında araşdırmaq mütləqdir.

Bu üç funksiya birbaşa olaraq fərdlərin cəmiyyətdəki sosial rolu, statusu və sosial funksiyalarından asılıdır. Sosial varlıq kimi insan həyatının müxtəlif məqamlarında tam fərqli formalarda ünsiyyət qurur. Hər birimiz olduğumuz, fəaliyyət göstərdiyimiz məkanlardan asılı olaraq fərqli sosial funksiyaların daşıyıcısı ola bilirik. Tədqiqatlarda fərdlərin malik olduğu sosial statusun iki növü ayırd edilir: 1) anadangəlmə 2) qazanılma.

Anadangəlmə statusa nümunə olaraq biz oğul, qız, ata, ana, nənə, baba və s. göstərə bilərik. Bu statusları bizlər hansısa fəaliyyətlə məşğul olmadan və yaxud hansısa nailiyyət əldə etmədən qazanmış oluruq. Daha sonrakı statuslar həyatda qazanılan (müəllim, mühəndis, diplomat və s.) statuslarıdır.

Sosial funksiyalar, sosial rollar dəyişkən və mürəkkəb xarakterə malik olduğundan ünsiyyət qurmaq bacarığı olduqca çətinləşir. Çünki evdə övlad olan birisi məktəbdə şagird, mağazada alıcı, konsertdə dinləyici, teatrda tamaşaçı ola bilər.

Fərdlərin daşıyıcısı olduğu sosial rolların komplektləşdirilməsində amerikalı psixoloq T.Parsonsun xidmətləri əhəmiyyətli rola malikdir. Onun səyləri nəticəsində bir daha təsdiqlənir ki, eyni bir insan müxtəlif rolların daşıyıcısı olduğundan fərqli şəkildə ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnmiş olur.

Dil və nitqin funksiyaları problemi dilçilikdə bu gün ən geniş şəkildə tədqiq edilən bir problemdir və funksiyalar siyahısına yenilərin əlavə edilməsi hər ötən zaman bir qədər də artmaqdadır. Bütün bunlarla yanaşı dilin və nitqin əsas aşağıdakı funksiyaları qeyd edilir:

1. İnformativ (məlumatvermə) funksiya-nitq prosesində məlumatın ötürülməsi həm yazılı, həm də şifahi yolla mümkündür. Bəzən isə bəsit məlumatlar, informasiyalar qeyri-verbal vasitələrlə də çatdırılır;

2. Kommunikativ (ünsiyyət) funksiya – burada həm dilin, həm də nitqin öz növbəsində ünsiyyətə xidmət etmələri nəzərdə tutulur. Ünsiyyətsiz hər hansı cəmiyyətin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Hər bir cəmiyyətin varlığını təşkil edən ayrı-ayrı sosial fərdlər ünsiyyət prosesindən asılıdırlar. Dilin, nitqin kommunikativ funksiyası həm verbal, həm də qeyri verbal vasitələrlə reallaşır;

3. Emotiv (təsirgöstərmə) funksiya – adından göründüyü kimi bu funksiya emosionalılıqla bağlıdır. Bunlardan əlavə nitqin apelyativ, konativ, fatik, koqnitiv, magik, marka funksiyaları da vardır. Sadaladığımız bu funksiyalar sosial funksiyaları özündə birləşdirir [3, s.33].

Sosial fəaliyyət forması kimi də dəyərləndirilən nitq həm yazılı, həm də şifahi qaydada reallaşır. Şifahi nitq zamanı danışırıq, dinləyirik, yazılı nitq prosesində isə yazırıq və oxuyuruq. Danışmaq və yazmaq aktiv fəaliyyət olduğundan produktiv dinləmək və oxumaq isə passiv olduğundan onlar reseptiv fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilir. Şifahi nitqin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

- 1) Zəngin intonasiya çalarlarına malikdir;
- 2) Çoxsaylı paralingvistik (jest, mimika, bədən hərəkətləri və s.) vasitələrin iştirakı istisna olunmur;
- 3) Şifahi nitqin özünəməxsus sürəti mövcuddur. Şifahi nitq eyni zamanda yüksək dərəcədə avtomatlaşmış nitqdır;
- 4) Şifahi nitqdə adresant və adresat arasında canlı əlaqə vardır;
- 5) Şifahi nitq prosesində dil vahidlərindən istifadə zamanı sərbəstlik müşahidə olunur;
- 6) Şifahi nitqdə deyilən sözün geri qaytarılması mümkünsüzdür [3, s.113].

Yazılı nitqi şifahi nitqdən fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sadalanır:

Yazılı nitq prosesi dil vahidlərinin qrammatik qanunauyğunluqlarla idarə olunmasını tələb edir.

Yazılı nitqdə yazılanları götür-qoy etmək, düzəliş etmək, lazım olmayanı silmək, yenisi ilə əvəzləmək mümkündür.

Yazılı nitqin adresatla birbaşa əlaqəsi yoxdur.

Deyilənləri nəzərə alsaq, nitqin sosial həyatımızda necə əvəzolunmaz rola malik olduğunu görə bilərik. Ümumiyyətlə, sosial fəaliyyətimizi yönləndirən nitqin aşağıdakı funksiyaları fərqləndirilir:

1) Sinqnifikativ funksiya – Məhz nitqin bu funksiyası bizim nitqimizi heyvanların ünsiyyətindən fərqləndirir. Çünki heyvanların ünsiyyəti dedikdə onların çıxardığı səslər nəzərdə tutulursa, insalarda nitq dediyimizdə isə sözlərlə bağlı cisimlərin təsvirlərinin yaranması nəzərdə tutulur;

2) Ümumiləşdirmə funksiyası – Nitq prosesi sözlərin geniş istifadəsinə əsaslandığından nitqimizi təbii olaraq ümumiləşdirmək imkanımız olur;

3) Kommunikativ funksiya – Bu funksiya nitqin əsas funksiyası olaraq qeyd edilir. Nitqin bu funksiyası özündə insanlarsı ünsiyyətin qurulmasını, fikir mübadiləsi aparılmasını, ictimai biliklərin mənimsənilməsini və onun yeni nəslə verilməsini ehtiva edir.

Dilçilik ədəbiyyatında nitqin daxili və xarici (monoloji və dialoji) olmaqla iki şəkli fərqləndirilir. Adından bəlli olduğu kimi xarici nitq digərləri ilə ünsiyyətə xidmət edir. Xarici nitqdə təbii olaraq sosiallıq daha açıq şəkildə öz əksini tapır. Daxili nitqə gəldikdə isə, bu nitq şəkli fərdin özü üçündür. Daxili nitq əsasən düşüncə prosesinin digər təzahür formasıdır. Düşünmək isə ruhun öz-özü ilə danışmasıdır desək yanılmazıq. Xarici nitq əlaqəli (kontakt) və əlaqəsiz (qeyri-kontakt)

şəkildə özünü biruzə verə bilər [2, s.343]. İki və daha çox müsahibin bir-biri ilə bilavasitə ünsiyyətinə xidmət edən nitq əlaqəli xarici nitq adlanır. Diskontakt nitq isə müsahiblərin birbaşa ünsiyyətdə olmadığı nitq şəkildir. Əlaqəli xarici nitq vizual və qeyri-vizual olaraq iki qrupa ayrılır. Əlaqəli vizual nitq ən sadə nitq şəkildir. Burada adından da göründüyü kimi vizual nitq prosesində söhbət zamanı müsahiblər bir-birini görürlər. Əlaqəli vizual nitq eyni zamanda monoloji ola bilər. Məsələn, müəllimin dərslərdə nitqi, professorun mühazirəsi və s. İkitərəfli əlaqəli vizual nitq zamanı sosiallıq bəzən ekvivalent, bəzənsə müxtəlif sosial adlanır.

Ekvivalent sosiallıq o zaman yaranır ki, müsahiblərin sosial parametrləri eyni, yaxud ən azından bir-birinə yaxın olsun. Bu zaman nəyi nəzərdə tuturuq? Təbii ki, müsahiblərin eyni sosial qrupa, eyni dünyagörünüşünə, eyni təhsil və mədəni səviyyənin təmsilçiləri olma məsələsi nəzərdə tutulur.

Bəzən isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müsahiblər arası sosial parametrlər bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Nitq prosesində müsahiblər eyni sosial qrupun, eyni bir dünyagörüşün, eyni bir təhsil və mədəni səviyyənin təmsilçiləri olarlarsa, bu zaman tərəflərin sosiallıq məzmunu uyğun gələcəkdir və bu cür sosiallıq ekvivalent sosiallıq olaraq dəyərləndirilir. Bəzənsə ikitərəfli sosiallıq ekvivalent olmaya da bilər. Yəni müsahiblərin sosiallıq parametrləri bir-birindən fərqlənir. Qeyri-vizual əlaqəli ikitərəfli dialoji nitqə telefon danışığı misal ola bilər. Kino, radio, televiziya isə əlaqəsiz birtərəfli vizual olmayan xarici monoloji nitqin əsas tətbiq dairəsidir. Nitq müəyyən vəziyyətlərdə iki və daha çox şəxs arasında bir-birini izləyən canlı ünsiyyət formasıdır. Nitqin dialoji şəklinin situativliyini qeyd etmək xüsusilə vacibdir. İnkişafının ilkin dövrlərində nitqin bu şəkili bu qədər də mürəkkəb deyildi. Zamanla cəmiyyətin strukturu inkişaf etdikcə nitq özü də cəmiyyətin bütün parametrlərinin güzgüsü rolunu oynadığından onun da sosiallıq funksiyası daha da zənginləşir və mürəkkəbləşir. Əgər replika dialoji nitqin ən sadə şəkildirsə, söhbət onun ən inkişaf etmiş formasıdır. Söhbətin daha geniş əhatəyə malik sosial vəzifələri vardır: biliklərin ötürülməsi, hər hansı bir problemin ortaya qoyulması, onun müzakirəsi və s.

Monoloji nitqin ən qədim şəkli olan şifahi nağılın da müəyyən sosial funksiyası vardır. Daha sonrakı nəsillə ötürülməsi gərəkən müəyyən sosial ismarış məhz şifahi nağıl vasitəsilə reallaşır. Məhz bu prosesdə monoloji nitqin sosiallığı öz əksini tapmış olur. Monoloji nitqdə nitq və qeyri-nitq vasitələri sosiallıq yaradır. Yəni səsə müxtəlif modulyasiyası, əl-qol hərəkətləri, səhnədə gəzişmək və s. vasitəsi ilə istənilən sosial ismarış ötürülə bilər. Zaman keçdikcə sosial həyatımızın daha da mürəkkəbləşməsi monoloji nitqin digər şəkillərinin – kamera qarşısında çıxış, mikrofon qarşısında çıxış, məruzə, iclasda çıxış, mühazirə və s. meydana çıxmasına səbəb olub. Təbii olaraq, monoloji nitqin sosiallığının funksiyaları da genişlənmiş və daha da mürəkkəbləşmişdir.

Cəmiyyətin təşəkkülü prosesində monoloji nitqin daha kamilləşdiyini müşahidə edə bilərik. Məsələn, məruzə, mühazirə, çıxış kimi monoloji nitq şəkilləri sosiallığın funksiyalarının yerinə yetirilmə prosesində ən gözə çarpan nümunələrdir.

İctimai həyatın getdikcə inkişafı və mürəkkəbləşməsi sosiallığın funksiyalarının ifadəsi üçün daha da yeni üsullar axtarışını labüd etmişdir. Bu baxımdan

xarici nitqin tarixən ən inkişaf etmiş şəkli olaraq yazını göstərə bilərik. Sosial mənə və sosiallığın funksiyaları yazıda daha aydın ifadəsini tapmaqdadır. Yazının daha sonrakı inkişaf mərhələlərində ideoqrafik yazını müşahidə edirik. Daha sonralar heroqlif yazı bu istiqamətdə irəliyə doğru atılmış növbəti bir addım olaraq dəyərləndirilir. Hərfi yazıya gəldikdə isə insan övladının əldə etmiş olduğu ən böyük uğurlardan biridir. Yazının qarşıya qoyduğu ən böyük vəzifə informasiyanın nəql prosesində meydana çıxan sosiallığın daha da geniş vüsət alması və onun funksiyalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsidir. Yazıda nitqin linqvistik olan və linqvistik olmayan vasitələri sosiallığın reallaşmasına xidmət edir və eyni zamanda nitqin bu formasının funksional yükü daha da artmış olur. [1, s.358].

Nitq prosesində hər bir söz müəyyən fikir və mənə ifadə etdiyindən xarici nitqin sosial təbiəti açıq-aydın şəkildə öz təzahürünü tapmış olur. Bu səbəbdən söyləyə bilərik ki, məhz sosiallıq faktoru xarici nitqi törədir. Xarici nitqi başqaları üçün nitq adlandırarkən biz məhz onun sosial təbiətini vurğulamış oluruq.

Xarici nitqin sosiallığı özündə bunları ehtiva edir: 1) nitq aparatı sahəsində hərəkət vərdişlərinin yaranması, 2) vahid, bütöv səs kompleksinin strukturu, 3) bu kompleksin dərk edilməsi, 4) bu kompleksin "qrammatikallaşdırılması", 5) və nəhayət kompleksin "leksikallaşdırılması" [1, s.359].

İstənilən halda xarici nitqin daxili struktunun formalaşmasının əsasını onun sosiallığı təşkil edir. Məhz xarici nitq daxili nitqin formalaşması üçün zəmin yaratmış olur [1, s.363].

Ədəbiyyat:

1. Ə.Rəcəbli, Sosioliqvingvistika Bakı - "Nurlan"-2004.
2. Выготский Л.С., Избранные психологические исследования. М.1959.
3. Vəliyulla Cəfərov, Diplomatik etik və nitq mədəniyyəti Bakı, 2009.

Summary

The Reflection of Sociality in Different Types of Speech

The article is devoted to the investigation of sociality in different two types of speech. The primary social status and importance of language at the same time of speech is highlighted in the given article. The current content deals with the research of different functions of language and existing sociality in the external and internal types of speech.

In the article, the process of speech and language are presented as the main basis of social relations within society.

Резюме

Отражение социальности в разных типах речи

Статья посвящена исследованию социальности в различных типах речи. В данной статье подчеркивается первостепенное социальное положение и значение языка и речи. В статье исследуются различные функции языка и речи, существующая социальность во внешнем и внутреннем типах речи.

В статье речевая деятельность представлена как основа социальных отношений внутри общества.

Рәуфи: prof. A.Y.Məmmədov

Nurlana Eyubova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ “SƏYAHƏT” KONSEPTİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *mədəniyyət, konsept, səyahət, yol*

Keywords: *culture, concept, journey, way, road*

Ключевые слова: *культура, концепт, путешествие, путь, дорога*

Müasir dilçilikdə konsept anlayışı geniş istifadə olunur. Konseptin mənimsənilməsi mübahisəlidir. Bir qisim belə hesab edir ki, mürəkkəb konseptlər primitiv konseptlərdən yaranır. Digərləri isə hesab edirlər ki, mühüm konsept strukturları anadangəlmədir. Hazırkı elm səviyyəsi göstərir ki, konseptləşmənin prinsipləri bir tərəfdən, insanın prenatal dispoziyasıdırsa, digər tərəfdən, konseptlərin formalaşması üçün ətraf aləm təcrübəsi labüddür. Konsept nəzəriyyəsinə görə, konsept məzmunu mühüm əlamətlərin siyahısı ilə müəyyənləşə bilər. Aristotel məntiqinə əsasən bu, o deməkdir ki, konseptlər abstrakt mental kateqoriyalar olmaqla müəyyən hədudlara malikdir və əlamətlər dəsti kimi birmənalı şəkildə təsvir edilə bilərlər [3, s.62].

Hal-hazırda dilçilikdə geniş sayda konseptlər araşdırılır. Bu baxımdan “səyahət” konsepti xüsusi aktuallıq daşıyır və özündə çoxlu sayda funksional xüsusiyyətləri cəmləşdirərək insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində fərqli dərk və əks olunur. Ümumiyyətlə müasir cəmiyyətdə konsept anlayışına böyük yer verilir. İnsanlar konseptlərlə düşünməyə başlayırlar. Həqiqətən də məhz konseptual anlayış vacib əsas kimi çıxış edərək, mədəniyyətlərarası və işgüzar danışıqların uğurunun qarantı hesab olunur.

Tədqiqatımızın obyektini “səyahət” konsepti, onun ingilis və Azərbaycan dillərində ifadə vasitələridir.

Səyahət mədəniyyətin əsas elementi olaraq ümumi xarakter daşıyır, beləliklə həm ingilis, həm də Azərbaycan xalqının dil mənzərəsinin komponentlərindən biri hesab olunur. Səyahət konseptini ifadə edən çoxsayda və müxtəliflikdə frazeoloji vahidlər, onun ingilis və Azərbaycan dil daşıyıcıları üçün aktuallığının təsdiqidir, ona görə səyahət konseptinin araşdırılması həmçinin bu linqvomədəniyyətlərin təsvir olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

T.Y.Ma qeyd edir ki, “səyahət” konsepti mürəkkəb, mədəni baxımdan əhəmiyyətli konseptlərdən biridir, məzmununda ekstralingvistik fəaliyyətdə realilərlə dəstəyi olmayan abstrakt anlayışları ehtiva edir. Onların əsas elementlərini qeyd etməklə buna bənzər konseptləri araşdırmaq olar. Bu kimi elementlərə hərəkət, zaman, məkan, məqsəd, nəqliyyat vasitələri və istiqamət aiddir. “Səyahət” mədəniyyətin əhəmiyyətli konseptlərindən biridir, çünki o birbaşa dil mənzərəsinin hərə-

kət, zaman və məsafə kimi fundamental anlayışlarını təşkil edir və onun metaforlaşmasına səbəb olur [7].

Konseptlər yaddaşa təcrid olunmuş şəkildə deyil, başqa konseptlərlə cürbəcür əlaqəli olur. Konseptlər arası münasibətlər real gərçəkliyin əlaqələrini təmsil edən koqnitiv strukturlar yaradır [3, s.64].

“Səyahət” konseptinin dildə ifadə olunması digər kulturoloji konseptlərlə (həyat, ölüm, yuxu, fikr, uğur, yol, səfər) kəsişmə nöqtələrinin aşkarlanması ilə öyrənilir.

Konsept mürəkkəb struktura malikdir. Geniş mənada konseptin strukturunu dairə formasında təsəvvür etmək olar, mərkəzində konseptin əsas mənası olan – konseptin nüvə sahəsi, periferiyada isə mədəniyyətin, adət-ənənənin, xalq və fərdi təcrübənin daxil etdiyi bütün anlayışlar yerləşir. Mərkəz – bu və ya digər sözün leksik mənasıdır. Məhz izahlı lüğətlərin materialları konseptin məzmununu, onun dildə ifadəsinin spesifikasının aşkarlanmasına böyük imkan yaradır. Periferiya isə – subyektiv təcrübəni, sözün müxtəlif pragmatik tərkib hissələrini, konnotasiya və assosiyasiyanı ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində “səyahət” anlayışını bir sıra sözlərlə ifadə etmək olar: *journey, tour, voyage, travel, trip, travelling, wayfaring, trek, wandering, a change of scenery, seafaring, peregrination, locomotion, cruise, progress, hop, the road, schlep, outward, flight, expedition, passage, drive, outing, ramble, jaunt, adventure, pilgrimage, odyssey, junket, safari, ride, crossing, flight, excursion.*

İngilis dilindəki sinonimik cərgənin dominantı *travel* sözüdür. Məhz bu söz, üslubi cəhətdən neytral və daha çox istifadə olunur, digər sözlər isə ya üslubi ya da semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu arada Azərbaycan dilində isə bu anlayışı növbəti sözlərlə ifadə etmək olar: *səyahət, səfər, səyahətçilik, səyahətnamə, səyyahlıq, xarici səyahət, dəniz səyahəti, tənəzzöh, yol, turizm.*

Bu sinonimik cərgə üçün isə dominant, *səyahət* sözüdür. Məhz bu söz, Azərbaycan dilində, ingilis dilindəki *travel* sözü ilə əlaqələndirilə bilər.

İngilis dilində səyahət anlayışını ifadə edən leksik vahidlərin müxtəlifliyi, İngiltərənin Azərbaycanla müqayisədə daha sürətli tempdə inkişafı ilə izah oluna bilər. Yeni ixtiralar, yeni üsul və nəqliyyat vasitələri, onları təsvir edən yeni leksik vahidlərin yaranmasına səbəb olur. Səyahət konseptini ifadə edən leksik vahidlərin müxtəlifliyi onun ingilis və Azərbaycan dillərinin daşıyıcıları üçün aktuallığını göstərir.

Bir digər maraqlı fakt bundan ibarətdir ki, hər iki dildə səyahət anlayışını ifadə etmək üçün eyni sözdən istifadə olunur: ingilis dilində bu – “*way, road*” sözləridir, Azərbaycan dilində isə – “*yol*” sözüdür. Bu mövzu üzərində daha ətraflı dayanmaq istərdik, çünki “*yol*” (“*way, road*”) konsepti dünya mədəniyyətinin universaliyasıdır. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi səyahət konsepti digər mədəni əhəmiyyətli konseptlərlə kəsişmə nöqtəsi vasitəsilə araşdırılmalıdır. “*Yol*” (“*way, road*”) konsepti “*səyahət*” konseptilə sıx əlaqədədir.

“*Yol*” (“*way, road*”) konsepti demək olar ki, mədəniyyətin bütün səviyyələrində öz əksini tapıb: ayin və rituallarda, folklor, musiqi, bədii əsərlər və s. İngilis

və Azərbaycan xalqlarının kollektiv milli şüurunda dəyişməz olaraq yol ideyası ilə bağlı olan bütün anlayış, obraz və simvolların hamısı var.

“Səyahət” konseptini həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində müxtəlif frazeoloji birləşmələrlə ifadə etmək olar: to be at crossroads – yolaçıncında qalmaq, every path has a puddle – həyatda maneəsiz yol yoxdur, to go stray from the right path – yoldan çıxmaq, the beaten path is the safest – tapdanmış yol daha təhlükəsiz olur, the longest way about is the shortest way home – yavaş gedən uzaq gedər, the longest journey begins with a single step / a journey of a thousand miles begins with a single step – ən uzun səfər daim ən kiçik addımlarla başlayır.

“Səyahət” və “yol” konseptlərində “həyat-ölüm” oppozisiyası öz əksini tapır. Bizim həyatımız bu dünyadakı səyahətimizdir. Bir tərəfdən, ölüm – həyat yolunun sonudur, digərdən tərəfdən – o dünyaya yeni səyahətin başlanğıcıdır. Yol isə həyat və ölüm, bu dünya və o dünya arasında vasitəçidir. Ölüm bu dünyadan o dünyaya köçmək kimi başa düşülür və buna nail olmaq üçün müəyyən uzun və çətin yol qət etmək lazımdır. Ölüm ideyasını növbəti frazeoloji vahidlərlə ifadə etmək olar: o dünyaya köçmək – go to heaven / to pass to a better world / to depart out of this world / to depart to God / to go into the sunset, uzun yol keçmək – to come a long way, o (biri) dünya – another world / a better world / the world beyond / the next world, yol üstündədir – one has his last journey.

Bütün bunlar təsdiqləməyə imkan verir ki, “journey/səyahət” konsepti yüksək sosial əhəmiyyətə malik, müəyyən təsəvvür və anlayışları özündə cəmləşdirən mental-koqnitiv formalaşmadır. “Səyahət/Journey” konseptini ifadə edən vasitələrin nümunələrinə baxaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, bu konseptin müxtəlif mədəniyyətlərdə dərk edilməsi bir-biriylə eynilik təşkil edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
2. Türksevər (Musayev) O. Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. – Bakı, Qismət, 2003. – 1696 s.
3. Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. – Bakı, Mütərcim, 2015.
4. Lakoff G., Johnsen M. Metaphors we live by. London, The University of Chicago. – 2003.
5. Merriam-Webster’s Dictionary of Synonyms. Merriam-Webster’s, inc. Springfield, Massachusetts, U.S.A. – 1984.
6. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков (грамматическая семантика, ключевые концепты культуры, сценарии поведения). – М., 1999.
7. Ма Т. Национальное самосознание в контексте языка и культуры: на материале американского варианта английского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 170 с.

Summary

Ways of Expressing Concept “Journey” in English and Azerbaijani

This article deals with the ways of expressing the concept “travel / səyahət” in modern English and Azerbaijani languages by significating the lexical representants. For this purpose we have used monolingual and synonymous vocabularies. The survey shows that the number

of the lexical representants of the concept "travel / səyahət" in English predominates. This is explained by the fact that England has evolved rapidly than Azerbaijan. This diversity of lexical units expressing the analyzed concept shows its relevance to the Azerbaijani and the English languages. The functioning of the concept "travel / səyahət" is constantly growing, including new concepts, represented by new lexical units.

Резюме

Способы выражения концепта «путешествие» в английском и азербайджанском языках

Статья посвящена выявлению способов выражения концепта «путешествие /travel/səyahət» в современном английском и азербайджанском языках, путем выделения лексем-репрезентантов. Для этого используются толковые, синонимические и антонимические словари. По результатам исследований выяснилось, что в английском языке лексем-репрезентантов концепта «путешествие/travel/səyahət» больше, чем в азербайджанском. Это объясняется тем, что Англия, в отличие от Азербайджана, развивалась более ускоренными темпами. Подобное многообразие лексических единиц, выражающих анализируемый концепт, говорит о его актуальности для носителей азербайджанского и английского языков. Сфера функционирования концепта «путешествие/travel/səyahət» постоянно растет, включая в себя все новые и новые концепты, репрезентируемые новыми лексическими единицами.

Rəyçi: dos. K.H.Cəfərova

Röya Abdurahmanova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İDİOMLARIN SİNTAKTİK QURULUŞLARINDA ARQUMENTİN TRANSFORMASIYASI

Açar sözlər: *sintaktik quruluş, xətti düzülüş komponenti, ağac budaqlanması, qovşaq, proyeksiya, hərəkət*

Keywords: *syntactic structure, immediate constituent, tree diagram, node, projection, movement*

Ключевые слова: *синтаксические структуры, непосредственно составляющая, принцип возглавляемости, древовидная схема, узел, проекция, движение*

Sintaksisdə mübtədaya nəzər yetirdikdə günümüzə qədər mübtədanın Zaman birləşməsinin içərisində yarandığı və öz spesifikasiator vəzifəsində qaldığı güman edilirdi. Təbii olaraq, istisna hallar da qeyd olunmuşdur. *Wh* ilə başlayan sözün transformasiyasında mübtədanın tam birləşmə olan ƏEB-yə köçdüyü qeyd olunmuşdur. Lakin, müasir dövrdə bu kimi məsələlər daha da geniş araşdırılmış və mübtədanın FB-nin içərisində daxilən yarandığı, həmin birləşmənin arqumenti olması, onun ardınca isə feili birləşmə içərisində spesifikasiator vəzifəsinə qalxması Noam Xomski kimi bir çox alimlərin əsərlərində öz yerini tutmuşdur. Zaman etiketli birləşmənin daşdığı Genişlənmiş Proyeksiya Prinsipi tərəfindən transformasiyasının baş verməsi təhrik olunmuşdur. Spes-ZMNB-nin A-mövqeyində olduğuna görə (bu vəzifədə yalnız arqument birləşmələri ola bilər) mübtədanın spes-ZMNB-yə köçmə əməliyyatı Arqumentin transformasiyası adlanır.

Spes-ZMNB yalnız arqument birləşməsi tərəfindən tutula biləcək A mövqeyidir. Əsas sözün transformasiyası və sual sözünün transformasiyasındakı mövcud arqumentləri nəzərə alsaq transformasiyanın nüsxələnmə və ləğv etməni cəlb edən mürrəkəb əməliyyatlar olduğunu görmüş olduq. Eyni səbəblər Arqument transformasiyası üçün də keçərlidir.

Bu qayda müvafiq ədəbiyyatda FB-*Internal Subject Hypothesis*/Daxili Mübtəda Hipotezası kimi müvafiq ədəbiyyatda tanınır. 1980-ci illərin ortalarından bəri tədqiqatda geniş şəkildə qəbul edilmişdir. O vaxtdan bəri standart təhlil olmuşdur. [9]

FB Daxili mübtəda hipotezasına empirik sübut idiomların sintaksisindən irəli çıxır. Biz idiomları mənalari özünə xas olan və tam individual hissələrinin məzmunundan asılı olamayan birləşmələr kimi müəyyənləşdiririk.

1. *He gave me the cold shoulder (O mənə soyuq yanaşdı).*

2. *Your noise is too annoying, zip your lip (Çox danışarsan, ağzını yum).*

3. *My children really know how to wind me up.*

(*Mənim uşaqlarım məni barmaqlarına dolamağı bilirlər*) [8].

Yalnız vahid konstituent yaradan sözlər düzümünün idiom ola bilməsi məhdudyyəti mövcuddur. Feil+tamamlıq quruluşunda olan idiomlar mövcuddur. Bu quruluşlarda mübtəda idiomun bir hissəsini təşkil etmir. Lakin, biz mübtəda+feil formasında idiom quruluşunda idiomun bir hissəsi olmayan feill+tamamlıq quruluşunu tapa bilmərik. Bu ona görə baş verir ki, mübtəda+feil+tamamlıq quruluşunda feil və onun tamamlığı vahid konstituenti formalaşdırır, yəni F maneəsini qurur, halbuki bu prosesi mübtəda və feil birgə qura bilmirlər. Bu da məlumdur ki, yalnız vahid konstituentlər idiom ola bilərlər. İdiomun vahid konstituent olması məhdudyyəti nöqteyi-nəzərindən aşağıdakı idiomalara nəzər yetirək:

1. *It is raining cats and dogs (Güclü yağış yağır);*
2. *It ain't over till the fat lady sings (Cücəni payızda sayarlar);*
3. *It takes one to know one (Kor kora kor deməsə bağırtı partlayar);*
4. *It's a piece of cake (Su kimi asandır);*
5. *The devil is in the details.*
6. *Curiosity killed the cat (Bəlasız başını bəlaya salma) [10].*

Burada yalnız feil və tamamlığın yeri sabitləşdirilməyib, eyni zamanda mübtədanın da seçimi sabitdir. Bu tərz idiomlarda mübtəda, feil və ya tamamlığı ən yaxın sinonimləri ilə əvəz etmək olmur. Biz bunu aşağıda verilmiş cümlələrin qrammatik cəhətdən səhv olması faktlarından görürük:

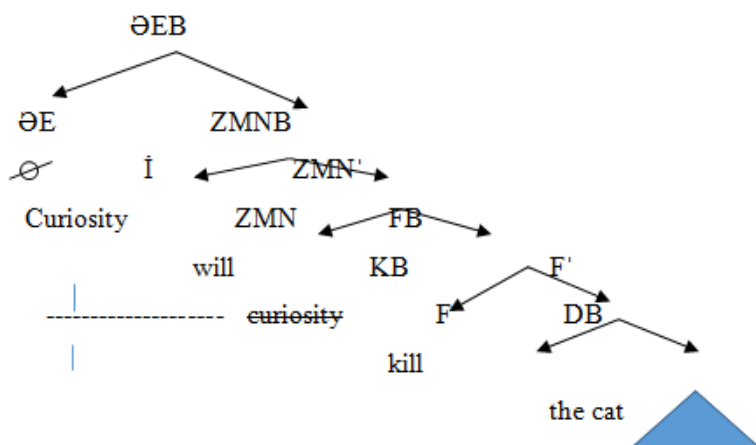
1. *They are pouring kittens and puppies.*
2. *They do not finish untill the stout woman performs.*
3. *They take some one to understand some one.*
4. *They are chunks of pies.*
5. *Satan is in the elements.*
6. *Interest executed the bobcat.*

Bununla belə, bu idiomların təhlilində təəccüblü olan məqam mübtəda və xəbər arasında bir və hətta daha çox köməkçi feilin asanlıqla yerləşdirilə bilinməsidir. Məsələn,

- a) *Curiosity will kill the cat.*
- b) *Curiosity has killed the cat.*
- c) *Curiosity could have killed the cat.*

Daha əvvəldə iddia etdiyimiz yalnız vahid konstituentləri formalaşdıran sözlər düzümü idiomu təşkil edə bilər fikrini yuxarıda dəyişmiş söz düzümünə malik olan cümlələrlə uzlaşdırdıqda anlaşılmazlıq ortaya çıxır. Çünki mübtəda *curiosity* və *killed* xəbəri ortada gələn *has, will, could have* köməkçi feilləri tərəfindən ayrılıb. Bu zaman mübtəda, xəbər və tamamlığın sabitləşmiş olub köməkçi feilin seçiminin isə sabitləşmiş olmaması fikri qərribə səslənir. Bu məsələyə Daxili Mübtəda Fərziyyəsi birbaşa olaraq aydınlıq gətirir. Əgər biz mübtədanın əsasını FB-dən götürdüyünü güman etsək cümlə tipli idiomlar FB idiomlar hesab olunur. Bu idiomlar tərkibində olan FB-dən sabitləşmiş əsas söz, tamamlıq və spesifikator seçimi tələb edir. Məsələn, *Curiosity killed the cat* idiomu *kill* sözünü özünün əsas sözü, *curiosity*-ni isə özünün spesifikatoru şəklində tələb edir. Mühakimə üçün *Curiosity*-nin *kill* feilinin mübtədası kimi spes FB-dən törədiyini və daha sonra Arqument transformasiyası vasitəsilə spes-ZMNB-yə *will kill*-in mübtədası olmaq

üçün qalxdığını əsas götürən zaman biz *curiosity*-nin *will* köməkçi feilinin əvvəlinə keçməsinə aydınlıq gətirmiş olarıq. Qeyd olunanlara əsasən təqdim olunan cümlə mərhələli şəkildə bu cür törəyəcək: Əvvəlcə *kill* feili DB ilə birləşərək F maneəsini formalaşdıracaq. Sonra F maneəsini öz mübtədası olan *curiosity* ilə birləşərək FB *curiosity kill*-i əmələ gətirəcək, daha sonra zaman köçməkçi feili *will* ilə birləşərək ZMN maneəsini yəni *will kill the cat*-i yaradacaq. Təsriflənən köməkçi feillərin şəxs və kəmiyyət xüsusiyyəti olan mübtədə spesifikatoru tələb edən [GPP] xüsusiyyəti olduğuna görə *curiosity* feili *kill*-in mübtədası olduğu yerdən köçərək *will*-in mübtədasına çevrilir. Biz daha sonra qeyd edə bilərik ki, *curiosity kill the cat*-in “bacısıdır” və bu şərt onun spes-FB-də həm F maneəsinin mübtədası və həm də “bacısı” olarsa ödənilir. Biz *curiosity* mübtədasının *kill* feilindən necə ayrılmasına mübtədaların FB daxilindən əsasını götürməsinə və buradan da A transformasiyası vasitəsilə *will* kimi ortada yerləşən ZMN konstituentindən keçərək spes ZMNB-yə qalxması ilə aydınlıq gətirmiş ola bilərik. Beləliklə, mübtədə və xəbər bir-biri ilə ayrılmış olur. Mübtədanın spes-ZMNB yə köçməsi isə ZMN tərəfindən daşınılan GPP xüsusiyyətinin tələbi ilə şəxs və kəmiyyət keyfiyyətlərinə sahib olan mübtədəyə yiyələnməsidir. Tədricən ZMNB boş nəqli əlavəedic element ilə birləşərək *Curiosity will kill the cat* quruluşunu törətmiş olacaqdır.

Göründüyü kimi, mübtədanın transformasiyası hələ də öz aktuallığını qorumaqdadır. Yəni, sintaktik quruluşla bağlı olaraq tamamlıq feildən sonra gəlməlidir. Bu tamamlıq da öz növbəsində məchul cümlənin mübtədasına çevrilir. Çağdaş ingilis dilində bu prosesə *Passivization* və *Raising* birləşmələri ilə xitab olunur. Bundan əlavə, FB-*Internal Subject Hypothesis*/Daxili Mübtədə Hipotezası kimi müvafiq ədəbiyyatda tanınan və 1980-ci illərin ortalarından bəri tədqiqatda geniş şəkildə tətbiq edilmiş və o vaxtdan bəri standart təhlil olmuşdur. İdiomların sintaktik quruluşunda mübtədanın *specifier* (spesifikator) vəzifəsində işlənməsi bu cür köçürülməyə daha bir əsas verir. Nəhayət, transformasiya zamanı mübtədanın şəxs və kəmiyyət xüsusiyyətləri ilə birgə əvvələ keçməsi, mübtədanın transformasiya mümkünlüyünün sübutunu bir daha möhkəmləndirir. Bu da öz növbəsində Arqumentin transformasiyası adlanır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b].; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 606 s.
2. Carnie, Andrew. 2006. Syntax: A Generative Introduction, 2nd Edition.
3. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 2006, 86 s.
4. N.Chomsky “Syntactic structures”, New York, 2002. 256 s.
5. Люсьен Теньер. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, 653s.
6. Radford, Andrew, 2004, Minimalist Syntax: Exploring the Structure of English. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
7. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Təhsil, 2005, 342 s.
8. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
9. <https://www.sfu.ca/person/dearmond/322/322.internal.subject.html>
10. <https://www.ef.com/wwen/english-resources/english-idioms/>

Summary

A-Movement in the Syntactic Structure of Idioms

The present article deals with the A-Movement in the existing in word combinations and sentences. The article analyzes the limitation of the number of words that can make up a single component. Morphological and phonological operations in the PF component applied in a bottom–up fashion process structures in a cyclic fashion. The extended information on the change of argument place is provided in the article. What is more, different examples demonstrating A-Movement are provided in this article. These movements are proved to be the means of the differentiation of the semantic and syntactic placement as well. Moreover, the structures of the sentence are presented and analyzed with the help of tree diagrams in this article. A-Movement is proved to exist in present-day English as well. Besides, empirical evidence for the Internal Subject Hypothesis comes from the syntax of Idioms. A-Movement is a complex process together with its copied and deleted elements.

Резюме

Трансформация аргумента в синтаксической структуре идиом

Статья посвящена изучению “A-Movement” в синтаксических структурах в словосочетаниях и предложениях. В статье анализируется ограничение на количество слов, которые могут составлять единый компонент. В статье рассмотрены морфологические и фонологические операции в компоненте ПФ, применяемые восходящим образом, и циклические структуры. Также в статье представлена подробная информация, связанная с изменениями позиции аргумента. Кроме того, в статье представлены различные примеры, демонстрирующие передвижение A-Movement. Эти процессы считаются главным средством дифференциации семантического и синтаксического размещения. Далее анализируется структура предложения с помощью диаграмм синтаксических деревьев. Статья доказывает, что A-Movement существует и в современном английском языке. Эмпирическое свидетельство гипотезы внутреннего субъекта исходит из синтаксической структуры идиом. В статье доказано, что движение аргумента является сложным процессом, вместе с его скопированными и удаленными элементами.

Rəyçi: dos. L.M.Cafərova

Ruhlanə Bağirova
Azərbaycan Dillər Universiteti

FEİLİ SİFƏTLƏRİN GƏLƏCƏK ZAMAN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: *feili sifət, morfoloji struktur, sintaktik funksiya, semantik xüsusiyyət*

Keywords: *participle, morphological structure, syntactic function, semantic function*

Ключевые слова: *причастие, морфологическая структура, синтаксическая функция, семантическая функция*

Partisip probleminin Azərbaycan və alman dilləri üçün xarakterik olmasına baxmayaraq bunun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini eyniləşdirmək düzgün olmazdı, çünki problemlə bağlı müqayisə olunan dillərin özəl daxili qanunauyğunluqları mövcuddur. Müqayisə göstərir ki, Azərbaycan dilində alman dilindən fərqli olaraq daha bir feili sifət növündən istifadə olunur. Bu da əşya və hadisənin gələcək zamanla bağlı hərəkətlə ifadə olunan əlamətini bildiren gələcək zaman feili sifətləridir. Bu feili sifətlərin özlərinə məxsus morfoloji xüsusiyyətləri var.

Gələcək zaman feili sifətlərini təhlil edən M.Hüseynzadə fikrini belə ifadə etmişdir: “Azərbaycan dilində gələcək zaman məfhumu ifadə edən feili sifətləri əmələ gətirmək üçün, əsasən, **-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək, -malı, -məli, -ası, -əsi, -yası, -yəsi** şəkilçilərindən istifadə olunur” [5, s.187].

“-acaq” feili sifət əmələ gətirən şəkilçilər feilin gələcək zaman şəkilçiləri ilə omonimdir. Bu şəkilçi vasitəsilə həm feili sifətlər, həm də feilin gələcək zamanı ifadə olunur. Məs.: **Gələcək** günlərimiz daha şən olacaqdır.; *Nailə bir küncə sıxılıb içini gəmirə-gəmirə ona əzab verən bu dərddən yaxa qurtaracağına özünü inandırır, içəri keçəcəyi anı səbirsizliklə gözləyirdi* [10, s.78].

H.Mirzəyev “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyasından xüsusi seminar” adlı əsərində feili sifətlərdə zaman məsələsini araşdırarkən **-acaq², -yacaq²** şəkilçiləri ilə düzələn feili sifətlərdən bəhs etməmişdir. O, qeyd edir ki, “*əşyanın gələcək zamanla bağlı olaraq əlamətini bildiren feili sifətlər -malı, -məli, -ası, -əsi, -yası, -yəsi* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Yəqin onu incidən də müzakirəyə qoyulması məsələ idi.; Görülməli işlərimiz hələ qabaqdadır*” [6, s.68].

Şübhəsiz ki, birinci cümlədə “müzakirəyə qoyulması” feili sifət “məsələ” məfhumunu təyin edir və hərəkətlə ifadə olunan əlamətin gələcəkdə baş tutacağını göstərir. İkinci cümlədə isə “görülməli” feili sifəti özündən sonra işlənən ismi izah edir. Burada da hadisənin hərəkətlə ifadə olunan əlamətinin gələcək zamanla bağlı olduğu məlum olur. Bu formalı cümlələrin təhlili göstərir ki, feili sifət düzəldən bu iki şəkilçi **-ası²** və **-malı²** bəzən sinonim kimi çıxış edir. Məs.: **Görülməli** işimiz hələ qabaqdadır.; **Görüləsi** işimiz hələ qabaqdadır.

Elə buna görə də göstərilir ki, **-malı, -məli** şəkilçili söz zaman bildirdikdə o, **-ası, -əsi** şəkilçisi ilə əvəz olunsa da, yenə əvvəlki məzmunu saxlayır, yəni daimi əlamət və keyfiyyət anlayışı arxa plana keçir. Məs.: “**Görülməli işim var.**” və ya “**Görüləsi işim var.**”

Bu fakt V.Əliyev tərəfindən də qeyd olunmuşdur [4, s.58].

Azərbaycan dilində feilin zamanlarından və şəkillərindən asılı olaraq, onların feili sifət yaratma və işlənmə xüsusiyyətləri fərqli olduğu kimi bu, alman dilində də fərqlənir. İrəlidə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq alman dilində məhz gələcək zaman feili sifətləri əmələ gəlmir.

Gələcək zamanı ifadə etmək üçün alman dilində partisip I-ə uyğun işlənen yalnız Gerundivumdan istifadə olunur və bu zaman partisip I-in qarşısında, “zu” hissəciyi işlənir. Gerundivumu səciyyələndirən cəhət ondan ibarətdir ki, hadisə istənilən zamana və yaxud gələcək zamana aid olur, yəni zamana görə müəyyənləşməyib. Hadisə yerinə yetiriləndir və məchuldur. Məs.: Alman dilində işlənen “Eine von Passanten zu testende Biersorte” cümləsində “zu testende” gerundu əks etdirir. Bu cümlə iki mənada ifadə oluna bilər:

Eine Biersorte, die von Passanten getestet werden soll (Yoldan ötənlər tərəfindən yoxlanılmalı pivə növü);

Eine Biersorte, die von Passanten getestet werden kann (Yoldan ötənlər tərəfindən yoxlanıla biləsi pivə növü).

Bu strukturlu cümlələrin Azərbaycan dilində ifadəsi yalnız feili sifət formasında mümkündür. Lakin bu feili sifətlər feilin fərqli şəkilləri ilə əlaqəlidir. Birinci cümlədə pivənin növünün yoxlanılmalı olduğu fikri nəzərdə tutulur və istifadə olunan feili sifət “yoxlanılmalı” hərəkətlə ifadə olunan əlamətin vacibliyini bildirir. İkinci halda isə “yoxlanılmalı” feili sifəti “yoxlanıla biləsi” feili sifəti ilə əvəz olunmuşdur. Feili sifət bu halda hərəkətlə ifadə olunan əlamətin lazımlığını əks etdirir. Təhlil göstərir ki, “yoxlanılmalı” feili sifəti “-malı” şəkilçisi, “yoxlanıla biləsi” isə “-əsi” şəkilçisi ilə əmələ gəlmişdir. Zamana münasibətdə isə hər ikisi zamana görə dəqiq müəyyənləşməyib.

Azərbaycan dilində “-malı” şəkilçisini feilin təsdiq, bəzən də inkar şəklinin üzərinə əlavə etdikdə feili sifətlər əmələ gəlir. Bu cür feili sifətlər icrası lazım və vacib olan bir iş vasitəsilə əşyanın və ya hadisənin keyfiyyətini ifadə edir. Məs.: *görməli mənzərə, yazılmalı məktub, oxunmamalı kitab* və s.

1960-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində qeyd edilmişdir ki, **-malı, -məli** şəkilçisi zaman bildirmir. Lakin bu fikrin özü də mübahisəlidir, çünki bu şəkilçi ilə yaranan feili sifətlər əksər halda gələcək zamanla bağlı olur. Məs.: **Görülməli işimiz hələ çoxdur.** Bu cümlədə işimizin görülməsinin gələcəyə aid olduğu heç bir şübhə doğurmur.

“-ası, -əsi, -yası, -yəsi” şəkilçiləri təsdiq bildirən feillərə əlavə edilməklə feili sifətlər yaranır və bu feili sifətlər yalnız tərkib daxilində feili sifətdir. Məs.: **Görüləsi iş.**; *Hər bir gəncin ürəyində deyiləsi sözü, böyük və tükənməz arzuları vardır.*

Müasir Azərbaycan dilində **-acaq**² şəkilçisi ilə əmələ gələn feili sifətlər fərqli işlənmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu şəkilçi feil köklərinə birləşərək özündən sonra heç bir şəkilçi qəbul etmədən feili sifətlər əmələ gətirir. Bundan fərqli ola-

raq **-acaq²** şəkilçisi özündən sonra nisbət şəkilçisi də qəbul edərək feili sifət düzəldir. **-acaq²** şəkilçisinin nisbət şəkilçisi ilə birlikdə işlənməsi hərəkətin subyektinin məlum olmasını göstərir. Məs.: *yazacağım məktub, dinləyəcəyinin musiqi*. Birinci ifadədə hərəkətin birinci şəxs tərəfindən, ikincidə isə ikinci şəxs tərəfindən yerinə yetirildiyi məlum olur. Verilmiş nümunələrdən aydın olur ki, birincidə feili sifət düzəldən şəkilçidən sonra “-ım” mənsubiyyət şəkilçisi işlənmişdir və bu, hərəkətin birinci şəxslə bağlı olduğunu göstərir. İkinci halda isə “-in” nisbət şəkilçisi feili sifətdə əlamətlə ifadə olunan hərəkətin ikinci şəxsin təkli tərəfindən yerinə yetirildiyi göstərilir. Deməli, feili sifətlərə əlavə olunan nisbət şəkilçisi feili sifətdə ifadə olunan hərəkətin icrasının formal göstəricisidir.

“-acaq²” şəkilçisi sözdüzəldici şəkilçi kimi feili sifətlərin düzəldilməsində də iştirak edir. Məs.: *Gələcək, dayanacaq* və s.

Bu cür sözlər təyin olunansız işlənərək isimləşirlər. Məs.: Avtobus *dayanacağına* yaxınlaşdı.

Bu şəkilçinin üçüncü vəzifəsi ondan ibarətdir ki, onunla feilin qəti gələcək zamanı ifadə olunur. Məs.: *Məhz həmin gün, həmin an, o bəlkə də gələcək həyatını xilas edəcək* [10, s.275]. Burada **-əcək** şəkilçisindən iki dəfə istifadə olunmuşdur. Birinci halda o, feili sifətin yaranmasına xidmət edir, ikinci halda isə həmin şəkilçi feilin qəti gələcək zamanını düzəldir.

Bu şəkilçili feili sifətlərin sintaktik funksiyasının təhlilindən məlum olur ki, belə feili sifətlərin isimləşməsi məhdud olduğundan, onların sintaktik vəzifələrində də məhdudluq müşahidə olunur. Təhlil göstərir ki, bu feili sifətlər əsasən, təyin və tamamlıq, nadir hallarda isə mübtədə və zərflilik funksiyasını yerinə yetirir. Məs.: *Mən yeni yazılacaq əsərimi “Sonuncu ölən ümidlərdir” adlandırmağa qərar vermişdim* (təyin) [10, s.8].; *Yataqxanaya köcdükdən sonra uşaqların atalarının qayıdacağına ümidi yox idi* [10, s.24].; *Mənim soruşacağım gözlənilməz oldu*.

Təhlildən aydın olur ki, **-acaq²** şəkilçisi ilə əmələ gələn feili sifətlər cümlədəki yerindən asılı olaraq müxtəlif funksiyalı olur. Birinci cümlədə “yazılacaq” feili sifəti “əsərimi” təyin olunanın təyini, ikinci cümlədə işlənən “qayıdacağına” isimləşmiş feili sifəti tamamlıq, üçüncü cümlədəki “soruşacağım” feili sifəti “nə?” sualına cavab verir və mübtədə rolunda çıxış edir.

“-malı²” şəkilçili feili sifətlər əşyanın müəyyən zamanla bağlı olan əlamət və keyfiyyətini göstərir. Lakin dilçilik ədəbiyyatında bununla bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. M.A.Kazımbəydən bu vaxta qədər **-malı²** şəkilçili feili sifətlərin gələcək zaman bildirdiyi qeyd olunur. Lakin bəzi əsərlərdə həmin fikir inkar edilir və bunlarda zaman anlayışı olmadığı göstərilir. Məs.: *oxumalı kitab, baxmalı tamaşa, içməli su, görməli yer, yeməli alma, gəzməli bağ* və s. [4, s.55]. V.Əliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, dilimizdə **-malı²** şəkilçili feili sifətlər tək-cə bu göstərilənlərdən ibarət deyildir. İstənilən qədər vacib mənalı feili sifətlər vardır ki, bunlar gələcək zamanla bağlı olan əlamət bildirir. Məs.: *deyilməli söz, görülməli iş*.

Bu şəkilçi ilə əmələ gələn feili sifətlər cümlədəki mövqeyindən, təyin olunmaqla birlikdə işlənilib-ışlənməməsindən asılı olaraq müxtəlif funksiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir.

“-malı” şəkilçisinin işlənmə xüsusiyyətlərini təhlil edərkən belə bir fakt da öz təsdiqini tapır ki, “-malı” şəkilçisi feilin vacib şəklini əmələ gətirən şəkilçi kimi çıxış edir. Məs.: *Qarlı havada sürücülər daha diqqətli olmalıdır.* Məlumdur ki, bu cümlədə “diqqətli olmaq” feili feilin vacib şəklində (diqqətli olmalıdır) işlənmişdir.

Gələcək zaman feili sifətlərin əmələ gəlməsində iştirak edən morfoloji vasi-tələrdən biri də irəlində qeyd etdiyimiz kimi, **-ası, -əsi, -yası, -yəsi** şəkilçisidir. Bu şəkilçi təsdiq feillərə qoşularaq gələcək zaman mənalı feili sifətlər düzəldir. Məs.: *Təəssüflənəsi hadisələrdən biri də onun direktorluqdan azad edilməsidir* [9, s.69].; *Axı, bu, hər kəsə deyiləsi söz deyil.*; *Müzakirə ediləsi məsələlər artıq hamıya məlum idi* [9, s.93].

Təhlil etdiyimiz bu cümlələrdə “təəssüflənəsi”, “deyiləsi”, “müzakirə ediləsi” feili sifətlərdir və onlar təsdiq feillərə “-əsi” şəkilçisini əlavə etməklə düzəlmişdir. Bunlar lazım mənalı gələcək zamanla bağlı feili sifətlərdir. Bu feili sifətlər isimlərin qarşısında işlənərək onları təyin edir. Zaman baxımından onlar gələcək zamanla bağlı əlamət ifadə edir.

“-ası, -əsi, -yası, -yəsi” əsasən, məchul növdə olan feillərə qoşularaq feili sifətlər yaradır. Məs.: *yazılması məktub, yeyiləsi meyvə, atılması əşya, görüləsi iş və s.*

Digər şəkilçilər kimi, bu şəkilçi də feili sifət düzəltməklə yanaşı, dildə başqa vəzifənin yerinə yetirilməsində də iştirak edir. Daha dəqiq desək, bu şəkilçi feilin lazım şəklinin düzəldilməsində formal əlamət kimi çıxış edir. Lazım şəklində işlənən feil şəxs sonluqlarını qəbul edir, yəni lazım şəklində şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Məs.: *yazasıyam, yazasısən, yazasıdır, yazasıyıq, yazasısınız, yazasıdırlar* və s.

Feillərə əlavə olunan şəxs şəkilçiləri feillə ifadə olunan hərəkətin hansı şəxslə bağlı olduğunu müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. Feili sifətin formal əlaməti kimi “-ası” şəkilçisi əsasən, məchul feillərə əlavə olunduğu halda, lazım şəklinin morfoloji əlaməti kimi bu məlum feillərə əlavə olunur.

Gələcək zaman ifadə edən feili sifətlərin düzəlməsində istifadə olunan bu şəkilçi inkar feillərə qoşula bilmir. Məs.: “Danışası adam” ifadəsini işlətmək mümkün olduğu halda, “danışmayası adam” ifadəsini işlətmək qeyri-mümkündür. Bu da ondan irəli gəlir ki, “-ası” şəkilçisində lazımlılıq mənası vardır. Bu xüsusiyyət onların inkar feillərə qoşulmasına maneçilik törədir. Lazımlılıq mənasının özü də təsdiq etmək anlayışı ilə əlaqəlidir. Bu cür feili sifətlərin inkarlıq formasını əmələ gətirmək üçün sintaktik üsuldan istifadə olunur. Bunun üçün “deyil” sözdündən istifadə olunur. Məs.: *Mən səni çox gözləyəsi deyiləm.*

Bu nümunədə semantikasında lazımlılıq ifadə olunan feili sifətin inkar forması sintaktik yolla düzəlmişdir. Burada feili sifət „deyiləm” sözü ilə birlikdə cümlənin xəbəri funksiyasının ifadəsinə xidmət edir. Mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma xəbərin “deyil” hissəsi ilə əlaqəli olur.

Azərbaycan dilində **-ar, -ər, -r, -maz, -məz** şəkilçiləri ilə düzələn feili sifətlər hərəkətin gələcək zamanla əlaqəli əlamətini bildirmək üçün işlənir. Məs.: *Axar su murdar olmaz. Sarsılmaz iradə* və s. Bu cür feili sifətlərin hansı zamanı bildirməsi ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri hesab edir ki, bu şəkilçilərlə əmələ gələn feili sifətlər gələcək zamanı bildirir [1, s.5].

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, bu şəkilçilərlə əmələ gələn feili sifətlər yalnız gələcək zamanı bildirmir. Bu feili sifətlərdə zaman anlayışı digər şəkilçilərlə (-an, -mış, -dıq, və s.) əmələ gələn feili sifətlərdəki zaman anlayışından fərqlidir. Bu da onunla izah olunur ki, birincilərdə zaman anlayışının ifadəsində konkretlik var, yəni feili sifət bu və ya digər zamanı (indiki, keçmiş, gələcək) konkret olaraq göstərir. Lakin “-ar, -ər, -r, -maz, -məz” şəkilçili feili sifətlərdə biz bunu görmürük. Bu feili sifətlərdə bütün zamanlara aid əlamət ifadə olunur. Bəzi tədqiqat işlərində qeyd olunur ki, zaman ifadə edib-etməmək nöqtəyi-nəzərindən müasir Azərbaycan dilində “-ar, -ər, -r və -maz, -məz” şəkilçiləri ilə düzələn sözləri (-malı, -məli şəkilçili sözlərdə olduğu kimi), əsasən, iki qrupa – cüzi şəkildə zamanı ifadə edənlər və zamanı ifadə etməyənlər qrupuna ayırmaq lazımdır.

“-ar, -ər, -r, -maz, -məz” şəkilçiləri ilə düzələn feili sifətlərin əksəriyyəti əşyanın daimi əlamət və keyfiyyətini bildirir. Məs.: *Elə bil hamının başına qaynar su tökdülər.* (H.Mehdi); *Buradakı işgüzar qaynar həyat Rüstəm kişinin fikrini yerindən oynatdı. Mən çox yaxşı bilirəm ki, sən çixılmaz vəziyyətdəsən* (M.İbrahimov) [4, s.71].

Bu cümlələrdə işlənən feili sifətlərin təhlili göstərir ki, “qaynar” və “çixılmaz” feili sifətləri zamanı ifadə etmir, elə bu səbəbdən də bu sözlərdə feillik xüsusiyyəti sifətlik xüsusiyyəti ilə müqayisədə zəifdir.

“Axar su murdar olmaz” cümləsindəki “axar” feili sifətində hərəkət məzmunu tam aydın şəkildə nəzərə çarpdırılmadığından, burada zaman anlayışı da ümumi şəkildədir. Bu şəkilçili feili sifətlərin inkarı sabitləşmiş bir şəkilçi kimi işlənir. İnkarı ifadə edən “-maz” şəkilçili feili sifətləri yalnız inkarda işlətmək mümkündür. Bunların təsdiq formada işlənməsi qeyri-mümkündür. Məs.: *ölməz qəhrəman, görünməz hadisə.*

Məlum məsələdir ki, qeyd olunan ifadələrdə feili sifətin təsdiq forması işlək deyil.

Təhlil əsasında onu da demək olar ki, bu şəkilçilərlə düzələn feili sifətlər heç də gələcək zamana aid əlamətləri ifadə etmir. Elə buna görə də bu cür sözləri bəzən düzəltmə sifətlərlə eyniləşdirirlər. V.Əliyev bu dil hadisəsi ilə bağlı fikrini ümumiləşdirərək yazır: *İstər “-ar, -ər, -r” və istərsə də “-maz, -məz” şəkilçiləri ilə düzələn sözlərin əksəriyyəti müasir dilimizdə əşyanın zamanla bağlı olmayan hal, vəziyyət, xasiyyət və s. bu kimi əlamətlərini bildirir və bununla da feildən düzələn düzəltmə sifət xüsusiyyəti kəsb etmiş olur* [4, s.72]. Şübhəsiz ki, bu fikrin özü də mübahisəlidir.

“-ar, -ər, -r, -maz -məz” şəkilçili feili sifətlər sintaktik vəzifələrinə görə də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu feili sifətlər öz ətraflarında semantik və sintaktik cəhətdən əlaqəli olan söz toplamaq, tərkib yaratmaq, cümlənin tamamlığı olmaq cəhətdən çox məhdud imkanlara malikdir.

Azərbaycan dilində feili sifətlərin semantik xüsusiyyətlərinin təhlilindən məlum olur ki, bunların heç də hamısı bərabər semantik xüsusiyyətə malik deyil. Əlbəttə, burada feili sifətləri əmələ gətirən şəkilçilərin də rolu az deyil. Feili sifətlərin bəzisində həm feilə, həm də sifətə xas xüsusiyyətlər öz ifadəsini tapdığı halda, bəzisində (“-ar, -malı” şəkilçili feili sifətlərdə) sifətlərə xas xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə ifadə olunur və onlarda sifətə meyillilik daha çoxdur.

Alman və Azərbaycan dillərində partisiplərin (feili sifətlərin) təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, alman dilində partisiplər özlərində hansı zaman anlayışını ifadə etmələrindən asılı olaraq iki qrupa ayrılır:

- indiki zaman partisipləri;
- keçmiş zaman partisipləri.

Alman dilində indiki zaman partisiplərinin ifadəsinə partisip I, keçmiş zaman partisiplərinin ifadəsinə isə partisip II xidmət edir.

Bu xüsusiyyətə görə Azərbaycan dilində işlənən feili sifətlər fərqli formada özünü göstərir. Bu fərq də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində əşyanın hərəkətlə ifadə olunan əlaməti feilin üç zaman formasının ifadəsini yerinə yetirir. Zaman formasının ifadə vasitələri partisip və feili sifətlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlidir. Hər iki dildə əşyanın və hadisənin hərəkətlə ifadə olunan əlamətini bildirən feili sifət həm müştərək, həm də fərqli xüsusiyyətə malikdir. Əmələ gəldiyi feilin məzmunundan asılı olaraq feili sifət həm təsirli, həm də təsirsiz, həm təsdiqdə, həm də inkarda olur.

Ədəbiyyat:

1. Абилов А. С. Причастные обороты в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1962, 22 стр.
2. Абрамов. В.А. Теоретическая грамматика немецкого языка. Москва: Владос, 2004, 286 стр.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Fəxrəddin Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003, 408 səh.
5. Hüseyinzadə M.N. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, morfolojiya. Bakı: Maarif, 1963.
6. Mirzəyev H.İ. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasından xüsusi seminar. Bakı: 1971.
7. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2006.
8. Rathert M. Zur Morphophonologie des Partizips II im Deutschen. In: Linguistische Berichte 218, 2009, S.157-190.
9. Hacızadə Ə. Vəfalım mənim. Əsərləri, V cild, Bakı: Nafta-Press nəşriyyatı, 2004.
10. Varis. Sonuncu ölən ümidlərdir. Roman, Bakı: Nurlan, 2008.

Summary

Future Tense Characteristics of the Participles (Based on the Comparison of the German and Azerbaijani Languages)

Although the problem of a participle is characteristic of the Azerbaijani and German languages, it would not be correct to equate its quantitative and qualitative indicators, as there are specific internal regularities of the languages being compared in relation to the problem. Participles used in the Azerbaijani language declare themselves differently in comparison to the German language. One of these differences is that the sign of an object expressed by an action is performed by three tense forms of the verb in the Azerbaijani language, while in the German language it is performed in two forms proper to Participle I and Participle II. The comparison shows that, unlike German, one more type of a participle is used in Azerbaijani. These are future tense participles, which indicate the sign of an object and an event expressed by the action of the future tense. These participles have their own morphological features.

In the Azerbaijani language, participles are formed by suffixes that form the tense and mood the verb, and that can express the time content to a greater or lesser extent. Present, past and future tense participles are formed with the help of certain suffixes in the Azerbaijani language. In the German language, Participle I serves the expression of present tense participles, and Participle II serves the expression of past tense participles. And the Gerund is albeit partially used to express future tense participle.

Резюме

Особенности причастий будущего времени (На основе сравнения немецкого и азербайджанского языков)

Хотя проблема партиципа (Partizip) характерна для азербайджанского и немецкого языков, отождествлять ее количественные и качественные показатели было бы некорректно, так как существуют специфические внутренние закономерности сравниваемых языков по отношению к проблеме. Используемые в азербайджанском языке причастия проявляются в другой форме по сравнению с немецким языком. Одно из таких отличий заключается в том, что в азербайджанском языке признак действия выражается тремя временными формами глагола, а в немецком языке он исполняется двумя формами в соответствии partizip I и partizip II. Сравнение показывает, что в азербайджанском языке, в отличие от немецкого, используется еще один вид причастий. Это причастия будущего времени, которые указывают на признак предмета и события, выраженный действием будущего времени. Эти причастия имеют свои морфологические особенности.

В азербайджанском языке причастия образуются суффиксами, образующими время и спряжение глагола, а также в большей или меньшей степени выражающими содержание времени. В азербайджанском языке причастия прошедшего, настоящего и будущего времени образуются с помощью определенных суффиксов. В немецком языке для выражения причастий настоящего времени служит partizip I, а для выражения причастий прошедшего времени служит partizip II. Для выражения причастия будущего времени, хотя и частично, используется Герундий.

***Rəyçi:** dos. A.B.Sobor*

Səfiyyə Bərmuzi
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ REZULTATİVLİK KATEQORİYASI

Açar sözlər: *rezultativlik, qeyri-rezultativlik, bitmiş zaman forması*

Keywords: *resultivity, non-resultivity, perfect tense form*

Ключевые слова: *результативность, без результативность, форма совершенного времени*

Adından göründüyü kimi hərəkətin bitmiş nəticəsinin olmasını tələb edən rezultativlik müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif cür təzahür edir. Dünya dillərində zamanların danışıq vaxtına əsasən təsnif edilməsi xarakterik xüsusiyyətdir. Lakin elə dillər vardır ki, burada danışıq vaxtına əsasən müəyyən edilmiş indiki, keçmiş və gələcək zamanlar xüsusi qruplar təşkil edir. İngilis dili bu baxımdan ən tipik nümunədir və ingilis dilində zaman formalarına nəzər yetirərkən rezultativlik anlayışına rast gəlmək olur.

İngilis dilində rezultativlik anlayışına Azərbaycan dilində olan zaman kateqoriyasından göstərəcəyimiz müxtəliflik və oxşarlıqlarla aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. İngilis dilində rezultativlik anlayışı bitmiş zaman forması kontekstində izah olunur. Burada bitmiş zaman forması da həm indiki, həm keçmiş, həm də gələcək zaman baxımından, hər üç zaman kəsiyində təzahür edir. Azərbaycan dilində isə feilin bitmiş zaman forması olmadığından hərəkətin rezultativliyi konkret olaraq keçmiş zamanın bəzən şühudi, əsasən isə nəqli keçmiş zaman növlərində kodlaşır. Bu baxımdan A.Axundov yazır: *“Keçmiş zamanda fəaliyyətdə olmuş hal və hərəkətlər lüğəvi cəhətdən olduğu kimi, semantik cəhətdən də həmcins deyildir və bu müxtəliflik ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif keçmiş zaman formaları, habelə tərz kateqoriyası ilə ifadə oluna bilər. Hər dilin daxili inkişaf qanunlarından və orjinal qrammatik quruluşundan asılı olaraq, həmin dildə xüsusi keçmiş zaman formaları özünü göstərir”* [1, s.43].

Azərbaycan dilində qəti olaraq keçmişdə baş vermiş hadisələri şühudi keçmiş zamana aid etsələr də, nəticə momentini özündə ehtiva edən nəqli keçmiş zaman da mövcuddur. Dilimizdə şühudi və nəqli keçmiş zamanları birləşdirən yalnız bir ortaq cəhət vardır ki, bu da onların ifadə etdiyi hal, hərəkət və hadisələrin danışıq anından əvvəl baş verməsindədir. Daha az araşdırılmasına baxmayaraq rezultativlik məsələlərinə məhz nəqli keçmiş zamanın ifadə sferasında rast gəlmək olar.

M.Hüseynzadə nəqli keçmiş zaman haqqında yazır: *“Nəqli keçmiş əvvəlcə (keçmişdə) icra olunmuş bir iş haqqında indi (xəbər verilən zaman) şahidlik vermədən, işin icrasında bilavasitə müşahidəçi olmadan, yalnız işin icrasının nəticəsini bildirən zaman arasındakı vaxtdır”* [4, s.191].

Yəni bu zamana görə keçmişdə icra olunmuş iş şahid olmadan, nağıl yolu ilə çatdırılır, haqqında danışılan hadisənin baş verməsi həmin hadisə haqqında danışan şəxsin müşahidəsindən kənarında baş vermişdir və həmin şəxs yalnız nəticə haqqında məlumatlıdır. Buradan bu nəticəyə gəlmək olur ki, əgər xəbər verən şəxs baş vermiş hadisənin nəticəsi haqqında məlumat verirsə, demək digər şəxs də hadisənin baş verməsini özü görməmişdir.

Bununla yanaşı, işin baş verməsində hər iki şəxsin – danışan və dinləyənin iştirakı ilə də işin keçmişdə baş verməsi və nəticəsinin göz önündə olması halları baş verə bilər. Məsələn:

“Ata oğluna deyir: – Görürsən, oğlum, bir neçə il bundan əvvəl əkdüyümüz ağaclar artıq bar gətirib, insan əziyyətinin bəhrəsini görəndə necə xoşhal olur”.

Yəni nəqli keçmiş keçmişdə icra olunmuş bir işin nəticəsini bildirir, bu zaman danışanın hadisəyə şahidlik edib-etməməsi nəticəni dəyişmir.

Müasir ingilis dilində isə hər üç zamanın bitmiş forması – indiki bitmiş (present perfect), keçmiş bitmiş (past perfect), gələcək bitmiş (future perfect) hadisənin nəticəsinin göz önündə olduğunu bildirir. Bu zamanlardan indiki və keçmiş bitmiş zaman formaları danışmaq anından əvvəl baş vermiş hərəkətin nəticəsini kodlaşdırır və onlar arasındakı fərq yalnız istinad nöqtəsi baxımından zaman distansiyasının danışmaq anına çox uzaq və yaxın olmasındadır. Gələcək bitmiş zaman forması isə digərlərindən fərqli olaraq, hərəkətin nəticəsinin danışmaq anından sonraya aid olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilində nəqli keçmişin ingilis dilində isə bitmiş zaman formalarının ifadə etdiyi hərəkətlərin nə zaman icra olunub-olunmamasının əhəmiyyəti yoxdur. Hər iki dildə bu zamanlar hərəkətin qeyri-müəyyən keçmişdə icra olunub-olunmadığını göstərir. Bu onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zaman, ingilis dilində isə bitmiş zaman formasının istər indiki, istər keçmiş, istərsə də gələcək zaman növləri hərəkətin icrasından çox onun nəticəsinin olub-olmamasını bildirmək funksiyasını daşıyır. Danışan keçmişdə baş verən hadisə haqqında məlumat verərkən onun nə vaxt baş verdiyini deyil, nəticəsini vurğulayır. Təbii ki bu nəticəlilik anlayışı hər iki dildə özünü göstərsə də, Azərbaycan dilində yalnız nəqli keçmiş zamanla məhdudlaşarsa, ingilis dilində hər üç zamanın bitmiş formasının olması onun əhatə dairəsini genişləndirir.

F.Cahangirov yazır: *“Qədim latın dilində perfekt zaman forması iki vəzifə daşıyır:*

1) perfectum historicum – sürəkliliyi nəzərə alınmadan keçmişdə başa çatmış hərəkətləri və 2) perfectum praesens – keçmişdə icra olunmuş, lakin nəticəsi indiki zamanla bağlı olan vəziyyətləri bildirir” [2, s.34].

A.Axundovun “Feilin zamanları” əsərində Azərbaycan dilində rezultativlik bildirən nəqli keçmişlə bağlı belə bir məqamı qeyd edir: *“Nəqli keçmiş hal, vəziyyət bildirən feillər ilə işlənmərkən indiki zamanı bildirir. Belə nəqli keçmiş formalı feillər çox vaxt başqa dillərə indiki zaman kimi tərcümə olunur”* [1, s.63].

Bu fikirlə bağlı belə bir nümunəyə nəzər salaq. Hərəkətin nəticəsini bildirən *“Mən burda dayanmışam”* cümləsi ingilis dilində *“I am standing here”*, rus dilində isə *“Я стою здесь”* indiki zaman formaları ilə verilir. Azərbaycan dilində nəqli keçmişlə ifadə olunmuş bu cümlədə danışan indi baş verən hərəkəti nəzərdə

tutur. İngilis və rus dillərində isə nəinki qrammatik cəhətdən, həm də semantik cəhətdən də cümlə eyni zamanla – indiki zamanla ifadə olunub.

Azərbaycan və ingilis dillərində nəqli keçmiş zamanla ifadə olunmuş elə cümlələr vardır ki, ifadə edərkən həm rezultativlik, həm də qeyri-rezultativlik məqamlarına rast gəlmək olur. Məsələn, “*başlamaq/to begin*” feili hərəkətin icrasının bitdiyini bildirsə də, hadisənin nəticəsinin hələ olmaması onu qeyri-rezultativ mövqedə saxlayır. Belə bir cümləyə nəzər salaq:

I have begun to work on a new project – “Mən yeni layihə üzərində işləməyə başlamışam”.

Hər iki cümlədə *başlamışam/have begun* feilləri hərəkətin icrasına başlanmasını göstərir, yəni başlama prosesi bitib, hərəkət isə bitməyib və nəticəsi mövcud deyil. Yeni layihə üzərində iş başlanılsa da, proses davam edir, layihə tamamlanmayıb. A.Axundov isə bu məsələ barədə yazır ki, “başlamışam” feili işin icrasının bitmədiyini göstərir. Bu isə həmin feilin qrammatik mənasından deyil, onun ümumi lüğəvi mənasından irəli gəlir. Qrammatik cəhətdən başlamaq feili ilə ifadə olunan hərəkət icra olunmuşdur, subyekt müəyyən bir işin icrasına artıq nail olmuşdur. Çünki burada istər danışanı, istərsə də dinləyəni maraqlandıran iş hərəkətin edilib-edilməməsi deyil, onun başlamasıdır [1, s.65].

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində nəqli keçmiş zamana uyğun gələn zaman forması present perfect – indiki bitmiş zaman formasıdır. İngilis dilində indiki bitmiş zaman forması keçmişdə icra olunub bitmiş, lakin öz nəticəsinə görə indiki zamanla kəşifən hərəkətləri ifadə etmək xüsusiyyəti daşıyır. Bu zaman forması hərəkətin hansı keçmiş zamanda olmasından asılı olmayaraq nəticəsi göz qabağında olan hərəkətləri özündə əks etdirir.

Lakin ingilis dilində hərəkətin bitmişliyi həm keçmiş, həm də gələcək zaman baxımından ifadə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində hərəkətin bitmişliyi, davamlılığı və s. tərz kateqoriyasının məşğul olduğu məsələlərdir. Demək bu dildə zaman kateqoriyası ilə tərz kateqoriyası birləşərək zamanlar sistemini yaradır.

İngilis dilində “perfect” və “imperfect” anlayışları mövcuddur ki, bunlar tərz kateqoriyasının terminləri olmaqla biri digərindən fərqli olaraq özlərində rezultativlik və qeyri-rezultativlik anlayışlarını ehtiva edirlər. B.Komri bu anlayışları fərqləndirmək üçün iki cümləyə nəzər salmağı təklif edir: “*I have lost my pen*”. – “*Mən qələmimi itirmişəm*” və “*I lost my pen*”. – “*Mən qələmimi itirdim*”. Bu iki cümlə arasında fərq ondan ibarətdir ki, bitmiş zamanla verilən cümlədə tamamlanmış hadisənin nəticəsi göz önündədir, yəni qələm hələ də tapılmayıb. Digərində isə nəticə bizi maraqlandırmır [3, s.57].

Buradan o nəticəyə gəlmək olur ki, rezultativlik iki zaman arasında, keçid mövqeyində yerləşir, yəni, bir tərəfdən hadisənin baş verdiyi keçmişdə bir zaman kəşiyi, digər tərəfdən isə həmin hadisədən yaranan və indiki zamanı əhatə edən nəticə. Təbii ki, bu məsələ Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamana, ingilis dilində isə indiki bitmiş (present perfect) zaman formasına aiddir. Yuxarıda göstərdiyimiz Komrinin nümunəsi bunu aydın şəkildə izah edir.

İngilis dilində rezultativliyi özündə ehtiva edən indiki bitmiş zamanın maraqlı məqamlarından biri də, onun bitməmiş vaxt periodu ərzində bitmiş hadisəni

kodlaşdırmasından ibarətdir. Bu zaman bu cür hərəkətlərlə *today* – “bu gün”, *this morning* – “bu səhər”, *this week* – “bu həftə”, *this evening* – “bu axşam” və s. zaman zərflərindən istifadə olunur. Məsələn:

You have already told one lie today – “Sən artıq bugün bir yalan danışmışsan” [5, s.159].

İngilis dilində rezultativlik yalnız indiki bitmiş zamanla məhdudlaşmır. İstər keçmiş, istərsə də gələcək bitmiş zaman formalarında bitmiş hərəkətdən yaranan nəticə anlayışına rast gəlmək mümkündür.

İngilis dilində keçmiş bitmiş (past perfect) zaman formasının digər adı “pluperfect” ilə adlandırılır. “Pluperfect” “plus quam perfectum” latın sözündən yaranıb, “bitmişdən əvvəlki keçmiş” kimi tərcümə edilir və zaman oxu üzərində keçmişdə baş verən hərəkətdən əvvəl baş verib bitmiş hərəkəti kodlaşdırır. Bu zaman forması bir növ keçmiş zamanla bitmiş tərzin birləşməsinin nəticəsidir. İndiki bitmiş zamanda olduğu kimi, bu zamanda da rezultativlik anlayışı özünü göstərir. Məsələn:

Mariam saw that during the night someone had covered her with a blanket – “Məryəm gördü ki, gecə kimsə onun üstünü yorğanla örtüb” [5, s.8].

Cümlədə keçmiş zamanda baş vermiş bir hərəkətdən (saw) əvvəl digər bir hərəkət baş verib bitmişdir və onun nəticəsi ikinci hadisə ilə reallaşır. Bitməmiş bir hal və hərəkətin nəticəsi ola bilməz.

İngilis dilində bitmiş zamanın bir neçə növü vardır. Bunlardan ən geniş yayılmışı nəticə mənalı bitmiş zamandır. Yəni, bir işin bitmiş nəticəsi göz qabağındadırsa, bu rezultativlik bildirir. Digər zamanların hərəkətlərində işin icrası bitmiş olsa da, heç də hamısında nəticənin olması labüd deyildir. Bu isə təkcə başqa zamanlar ilə deyil, bitmiş zamanın özü ilə də verilə bilər. Yəni, heç də bitmiş zamanda verilən cümlələrin hər biri rezultativlik məzmunu daşımır. Nümunə olaraq Komrinin fikrini izahat kimi göstərə bilərik. Komri özünün “Aspect” əsərində nəticə mənalı bitmiş zamanla eksperimental bitmiş zamanı fərqləndirir. O, göstərir ki, ingilis dilində geniş yayılmış iki cümlə nümunəsi vardır ki, yaxın mənalı fikri ifadə etsələr də, onlara fərqli aspektlərdən yanaşmaq lazımdır. Məsələn, *to go* – “getmək” və *to be* – “olmaq” feilləri ilə verilmiş cümlələrə nəzər yetirək: *Bill has been to America*. – “Bil Amerikada olub” və *Bill has gone to America*. – “Bil Amerikaya gedib”. Bu iki cümlə rezultativ bitmiş ilə eksperimental bitmiş arasında sədd rolunu oynayır. *Bill has gone to America*. – “Bil Amerikaya gedib” cümləsi rezultativ bitmiş ifadə edir, çünki Bilin Amerikaya getməsinin nəticəsi onun yoxluğu ilə izah edilir. *Bill has been to America*. – “Bil Amerikada olub” ifadəsində isə onun hal-hazırda orada olmaması qeyri-rezultativ bitmiş hadisəni ifadə edir [3, s.59].

İngilis dilində indiki bitmiş zaman formasında keçmiş hərəkətin indiki zamanla əlaqəsi feillərin leksik xüsusiyyətlərindən də asılı olur. Bəzi feillərin leksik mənalarda tərz mənalı mövcud olduğundan onlar hüdudlu (terminative) və hüdudsuz (non-terminative) olmaqla 2 qrupa bölünür. Məsələn, *to die* – “ölmək”, *to take* – “götürmək”, *to fall* – “düşmək, aşmaq”, *to stand up* – “qalxmaq”, *to sit down* – “əyləşmək” feilləri hüdudlu hərəkətləri ifadə edir. Bu feillərin ifadə etdiyi hərəkətlər zaman baxımından uzun müddət davam edə bilmir və hüdudlu hərəkətləri ifadə edir. İkinci tip feillərin – hüdudsuz feillərin ifadə etdiyi hərəkətlər isə

uzun və qısa müddət davam edə bilər, onlar hər hansı bir hədudla məhdudlaşmır. Məsələn, *to speak* – “danışmaq”, *to work* – “işləmək”, *to walk* – “gəzmək”, *to sing* – “mahnı oxumaq” və s. feilləri missal göstərmək olar. Onların ifadə etdiyi hərəkətin sürəkliliyi istənilən qədər uzana bilər. İndiki bitmiş zaman hədudlu feillər ilə ifadə olunduğundan baş verib bitmiş hərəkət və indiki vəziyyət arasındakı əlaqə səbəb-nəticədən ibarət olur. Məsələn:

A lot of terrible things I have seen in this crushed war [5, s.245]. – *Bu dağıdıcı müharibədə çoxlu dəhşətli şeylər görmüşəm.*

You will also notice that I have changed the money into dollars [5, s.253]. – *Sən həmçinin gördün ki, mən pulu dollara çevirmişəm.*

Yuxarıdakı nümunələrə nəzər yetirdikdə görürük ki, indiki bitmiş zaman verilmiş feillərdən “have seen” hədudsuz, “have changed” isə hədudlu leksik mənaya malikdir və nəticə etibailə hədudlu feil rezultativlik bildirir.

Hədədsuz feillər indiki bitmiş zaman formasında işləndikdə, bitmiş hərəkətlə indiki zaman arasında əlaqə fərqli şəkildə cərəyan edir. Bu halda icra olunmuş işin nəticəsi müəyyən mənada mövcud olsa da, bu rezultativlik anlamını daşımır.

İndiki bitmiş zamanla ifadə olunan hərəkətlər konkret zaman göstəricisi tələb etmir və bu da bitmiş hərəkətin nəticəsi ilə bağlıdır.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən müəlliflərin araşdırmasına və verilmiş müxtəlif sistemli dillərin zaman sisteminə uyğun olaraq hər hansı baş verib bitmiş hərəkətin istər indi, istər keçmiş, istərsə gələcək zamanla əlaqəli nəticəsinin olması rezultativlik, nəticəyə ehtiyac olmaması isə qeyri-rezultativlik adlanır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov, A. Feilin zamanları. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1961.
2. Cahangirov, F.F. İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı: Elm, 2007.
3. Comrie, B. Aspect. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
4. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.
5. Hosseini, Kh. A Thousand Splendid Sun . USA: Viking Press, 2007.

Summary

The Category of Resultivity in the Azerbaijani and English

Resultivity is a category that grammemes are characterized by having/not having the result of the action happened before that time. It has two grammemes:

1. Resultant – the result of the action happened before is seen;
2. Non-resultant – the result of the action happened before isn't seen or it isn't important to have a result.

In the Azerbaijan language this category is analyzed in the past tense form whereas in English present perfect tense form is the main structure for the meaning of result and in some sources it is called “perfect result” too.

Резюме

Категория результативности на азербайджанском и английском языках

Результативность – это категория, грамматики которая характеризуется наличием/отсутствием результата действия до этого времени. Она состоит из двух граммем:

1. Результативный – виден результат ранее произошедшего действия;
2. Безрезультативный – результат действия, произошедшего ранее, не виден или не важен . В азербайджанском языке эта категория анализируется в форме прошедшего времени, тогда как в английском языке форма настоящего совершенного времени является основной структурой для значения результата, и в некоторых источниках она также называется «совершенный результат».

Rəyçi: *f.e.d., dos. L.M.Cafərova*

Сабина Нуралиева
Азербайджанский Университет Языков

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕЧИ ПУТЕМ ПЕРЕДАЧИ ТАКТИК

Ключевые слова: *политическая коммуникация, эффективность речи, манипулятивный характер, интенция, стратегия, тактика*

Açar sözlər: *siyasi ünsiyyət, nitqin səmərəliliyi, manipulyativ xarakter, niyyət, strategiya, taktika*

Keywords: *political communication, speech efficiency, manipulative nature, intention, strategy, tactics*

Одной из задач прогрессивной лингвистики считается исследование закономерностей протекания коммуникативного взаимодействия, в ходе которого индивид реализует собственные интенции, оценивает поступки партнера по общению и предоставляет оценку собственной деятельности. Это дает основания рассматривать речевую коммуникацию как процесс, основанный на коммуникативной стратегии. Стратегичность речевой коммуникации находит свое полное выражение в политическом дискурсе. В качестве инструмента манипулирования сознанием индивида политическая коммуникация характеризуется неким комплектом стратегий и тактик, применяемых для осуществления необходимого воздействия на определенную аудиторию.

Проблема стратегической организации коммуникации является одним из ключевых в лингвистике. Так, по мнению А.Иссерс, коммуникация в основном бывает стратегическая, иногда она может быть и нестратегической [8, с.103].

Сам термин «стратегия» заимствован из военной науки, где означает «искусство планирования любой деятельности и управления ею на основании точных прогнозов» [13, с.54].

В научной литературе представлены различные определения стратегии. Дж.Гамперц представляет стратегию в русле когнитивного подхода и определяет ее как «характерный подход к истолковыванию дискурса, нацеленный на говорящего, управляющий применением грамматического, лексического, социолингвистического и других знаний во время воспроизведения и интерпретации сообщений в контексте» [2, с.62].

Решающим в понимании коммуникативной стратегии у Г.Почепцова является деятельностный критерий. На основании этого критерия он рассматривает коммуникативную стратегию как эффективный путь достижения коммуникативных целей [12, с.56].

В исследовании Ю.Пироговой понятие коммуникативной стратегии трактуется как «приемы отбора, структурирования и подачи в высказывании

той информации, которая соответствует цели коммуникативного влияния» [11, с.549].

Е.Клюев определяет понятие коммуникативной стратегии как «набор теоретических движений, заранее запланированных спикером, которые реализуются во время общения и направлены на достижение целей коммуникации» [9, с.18].

По утверждению Т. ван Дейка, стратегия включает структурирование коммуникативных действий и целей коммуникации. Так, говорящий в соответствии с тем, какой вид стратегии выбрано, разрабатывает план действий, согласуется с целью. Исследователь также считает, что в процессе коммуникации говорящий придерживается только одной тактики, имеет непосредственное влияние на ее ход [4, с.63].

Согласно В.Демьянкову, коммуникативная стратегия – это практические правила и нормы по построению общения, которые являются частью определенной последовательности коммуникативных действий, выработанной и осмысленной говорящим подсознательно. Такая последовательность реализуется в виде одной или нескольких речевых тактик [5, с.18].

Т.Янко считает, что коммуникативная стратегия заключается в выборе речевых целей и разделении долей информации по коммуникативным составляющим. По ее мнению, речевая стратегия содержит:

- 1) выбор масштабной речевой интенции (интенция установить факт, задавать вопрос, подойти с просьбой и т.п.);
- 2) подбор элементов семантики предложения и экстралингвистических структур, соответствующих модификационным коммуникативным значениям;
- 3) определение количества информации, относящейся к теме и реме;
- 4) корреляция долей информации о ситуации с положениями сознания собеседников и фактором эмпатии;
- 5) формулировка конкретной очередности речевых компонентов;
- 6) установка речевой конструкции высказывания в конкретный стиль (разговорный, эпический), речевой режим (диалогический, режим дублирования письменного текста), и жанр (стихотворение, анекдот, лозунг, реклама, лекция и т.д.) [16, с.115].

А.Юшковец объединяет когнитивный, деятельностный и интенционный аспекты и описывает коммуникативную стратегию как лучшую реализацию намерений говорящего, нацеленную на достижение определенной цели коммуникации, согласованную с личностными (статусно-ролевыми) и психологическими характеристиками участников коммуникативного процесса, что обусловлено коммуникативным опытом, который предусматривает подчинение законам и нормам в нужной сфере коммуникации и конкретно смоделированной ситуации общения [15, с.5].

Реализация той или иной стратегии происходит с помощью тактик, которые являются конкретным этапом реализации коммуникативной стратегии, для которого характерен определенный набор приемов, определяющих использование тех или иных языковых средств. Термин «тактика» истолко-

вываается учеными как: 1) главная часть военного искусства, содержащая теорию и практику подготовки, организацию и ведение боя; 2) набор способов и методов управления общественно-политической борьбой; 3) в переносном смысле «способы, приемы достижения определенной цели; черта поведения кого-то».

А.Дубских определяет понятие тактики как «совокупность практических способов реализации коммуникативного намерения в действительном процессе речевого взаимодействия» [6, с.50]. По мнению Е. Ключева, тактика связана, прежде всего, не с целью коммуникации, а совокупностью замыслов, вызванных различными факторами [9, с.19].

А.Иссерс понимает стратегию как «набор коммуникативных действий, нацеленных на достижение речевой цели» [7, с.54]. Коммуникативная тактика, по ее мнению, является осуществлением конкретных коммуникативных действий, обеспечивающих имплементацию стратегии в общении [7, с.19].

Мы придерживаемся определения стратегии и тактики Ф.Бацевич, согласно которому «коммуникативная стратегия – это наилучшее осуществление намерений говорящего по достижению определенной цели общения, то есть контроль и выбор действенных ходов общения и их гибкого видоизменения в конкретной ситуации» [3, с.121], а «коммуникативная тактика – это определенный путь поведения на конкретном этапе речевого взаимодействия, направленный на получение желаемого или предотвращения эффекта нежелательного; коммуникативные приемы, позволяющие добиться коммуникативной цели и выполняющие функцию способов реализации речевой стратегии» [3, с.119]. По его мнению, личные отношения коммуникантов, учет социальных факторов, ориентация в психической, когнитивной и других сферах адресата влияют на построение тех или иных стратегий и их реализацию в коммуникативном процессе для достижения цели коммуникации [3, с.122].

Цель переговоров явно связана с тактикой и стратегией. Стратегия – это линия, выбранная говорящим для достижения общей цели, а тактика – реализация вопросов, зависящих от стратегии [1, с.9].

Коммуникативная тактика имеет определенные маркеры. На семантическом уровне – это клише, номинации участников коммуникации, перформатива, коннотативное значение слов, частицы, повторы. Лексико-грамматическими маркерами могут быть синтаксические конструкции соответствующей модальности, фразеологизированные предложения, синтаксические синонимы, транспозиция синтаксических структур, стилистические фигуры (параллелизм, градация, анафора, эпифора, антифразис т.д.).

Стратегии и тактики классифицируются по-разному. Мы склонны к классификации, представленной О.Л.Михалёвой. Данная классификация помогает достаточно полно и разносторонне рассмотреть главные стратегии, используемые политиками для составления речи и для достижения своих прагматических целей.

Выделяются две наиболее важные стратегии политического дискурса [10, с.45]:

- 1) стратегия на повышение;
- 2) стратегия на снижение.

Мы рассматриваем стратегию на повышение эффективности речи политика.

От позитивной атмосферы и кооперации политика в процессе общения зависит успешность политической речи. Эффективность протекания общения в рамках политического дискурса достигается главным образом благодаря использованию скрытых и явных положительных оценок в отношении к адресату. Именно поэтому в политическом дискурсе имеет место анализ мелиоративной оценки адресата.

Мелиоративная оценка адресата адресантом базируется на чувствах привязанности и симпатии и способствует гармонизации отношений между собеседниками. Кроме того, с помощью мелиоративной оценки, которая выступает частью мелиоративной стратегии, удается достичь трансформации модели мира адресата в нужном для говорящего направлении.

Среди мотивов, побуждающих говорящего к применению мелиоративной оценки, А.М.Хорешко выделяет следующие: желание сделать приятное и произвести хорошее впечатление; желание принять действия и поступки собеседника; намерение побудить адресата к выполнению определенных действий; желание утешить и успокоить респондента; желание изменить устоявшееся негативное мнение о собеседнике; намерение выставить в выгодном свете объект оценки, касающегося самого говорящего [14, с.61].

Итак, институциональный тип дискурса, который положен в основу общения адресанта и адресата в политическом дискурсе, накладывает определенные обязательства на участников коммуникативного взаимодействия, состоящих прежде всего в соблюдении законов мелиоративной неконфликтной коммуникации и сохранении положительного лица собеседника.

Литература:

1. Сəfərov V.B. Diplomatiq etiket və nitq mədəniyyəti. Bakı: AzTU, 2009. – 175 s.
2. Gumperz J. Discourse Strategies. Cambridge: CUP, 1982. – 402 p.
3. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики. К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
4. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Москва: Прогресс, 1989. – 312 с.
5. Демьянков В.З. Интерпретация текста и стратегемы поведения // Москва: Институт языкознания АН СССР: Семантика языковых единиц и текста (лингвистические и 88 психолингвистические исследования). 1979, с. 17–22.
6. Дубских А.И. Средства реализации коммуникативной стратегии саморепрезентации личности в массово-информационном дискурсе // Челябинск: Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. 2008, Вып. 35, с. 50–54.
7. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Москва: Едиториал УРСС, 2003. – 284 с.
8. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской. М.: Издательство ЛКИ, изд. 5-е, 2008. – 288 с.

9. Ключев Е. В. Речевая коммуникация: учеб. пособие для ун-тов и ин-тов. Москва: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 320 с.
10. Михалёва О.Л. Политический дискурс: Специфика манипулятивного воздействия. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 256 с.
11. Пирогова Ю. К Стратегии коммуникативного воздействия в рекламе: опыт типологизации. Москва: Азбуковик: Текст. Интертекст. Культура, 2001, с. 543-553.
12. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. К.: Ваклер, 2001. – 656 с.
13. Українська мова. Енциклопедія. К.: Українська енциклопедія, 2004. – 833 с.
14. Хорешко О.Н. Жанровый аспект положительной оценки лица: диссертация кандидата филол. наук. Саратов, 2005. – 126 с.
15. Юшковець І.А. Комунікативні стратегії і тактики в політичному дискурсі канцлерів ФРН (на матеріалі урядових заяв і політичних виступів): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філол. наук. Донецьк, 2008. – 23 с.
16. Янко Т.Е. Коммуникативные стратегии русской речи. М.: Языки славянской культуры, 2001. – 384 с.

Xülasə

Taktikaların ötürülməsi ilə nitq səmərəliliyinin artırılması

Bu məqalədə nitqin təsirliliyini artırmaq üçün istifadə olunan taktikalar araşdırılır. Siyasi diskursa adresatın dünya mənzərəsinə koqnitiv konfigurasiyalar daxil etmək məqsədi ilə nitqin təsir göstərməsilə reallaşmada ifadə olunan manipulyativ spesifiklik xas olur. Nitq ilə təsir göstərmə mahiyyətə adresatın biliklərini, onun dəyər kateqoriyalarını, hisslərini, iradəsini idarə etməkdən ibarət olan strategiya və taktikaların köməyi ilə həyata keçirilir. Yüksəlmə taktikası danışanın özünü yaxşı tərəfdən göstərmək, seçicilərin gözündə özünün mühümlüyünü artırmaq niyyətindən irəli gəlir.

Summary

Improving Speech Efficiency by Transferring Tactics

This article discusses tactics to improve speech efficiency. The political discourse is inherent in the manipulative specificity, which is expressed in the implementation of speech impact having the goal of insertion cognitive configurations to the world of addressee. Speech impact is carried out with the help of strategies and tactics, the essence of which is to manage the knowledge of the addressee, its value categories, feelings, will. Tactics on the increase is determined by the intention of the speaker to present himself/herself in a good light, increase his/her importance in the eyes of the electorate.

Rəyçi: prof. H.M. Zərbəliyev

Sevda Həsənova
Azərbaycan Dillər Universiteti

CORC ORUELLİN “1984” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ YENİDİL (NEWSPEAK) VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏKSİ

Açar sözlər: *jarqon, yenidil, arqo, slenq, vulqarizm, xüsusi danışiq dili*

Keywords: *jargon, newspeak, argo, slang, vulgarism, special colloquial vocabulary*

Ключевые слова: *жаргон, новый язык, арго, сленг, вульгаризм, особая разговорная лексика*

Bədii əsərlərin tərcüməsində əksər hallarda məxəz mətn onun dili üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri və etno-kulturoloji amilləri özündə ehtiva etməklə yanaşı, həm də yazıçının leksikasını əks etdirir. Belə sözlər müəllifin fərdi neologizmləri adlanır. Müəllif neologizmləri şairlər və ya yazıçılar tərəfindən konkret kontekstə uyğun bədii ifadənin leksik vasitəsi kimi işlədilir. Təbii olaraq, müəllifə xas olan fərdi neologizmlərin tərcüməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Müəllif neologizmləri bir dildə mövcud olur, digərində isə həmişə analoqu olmur. Müəllif təxəyyülünün məhsulu olan bu sözlər yalnız məxəz dilə və həmin xalqın mədəniyyətinə aid ola bilər. Müəllif neologizmləri bədii əsərlərin dilini daha zəngin, obrazlı etməyə xidmət edir. Müəllif neologizmləri bədii əsərə öz leksik mənalına müvafiq konnotasiya verir.

Corc Oruell “1984” romanında Okeaniya adlı ölkə təsvir etmişdir ki, bura Böyük Qardaşın (*Big Brother*) kultu hakimdir və bu ölkədə Yenidildə (*Newspeak*) danışılır. Bu dil vasitəsilə İNGSOS (*English Socialism*) partiyası öz siyasi məqsədləri naminə insanların şəxsi fikirlərini yox edərək onları manipulyasiya etməyə nail olur ki, partiyanın xəbəri olmadan bir şey düşünmək belə mümkünsüz hala gəlir. Yenidil “sözdə ifadəsi olmayanı əməldə törətmək mümkün deyildir” prinsipi əsasında işlənib hazırlanıb. Bu prinsipə əsasən, dildə aramsız ixtisarlar aparılır, sözlər azalır və beləliklə də, fikirləşmək imkanları minimuma enir. Yenidil köhnə-dili əvəzləmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Köhnədil hazırda istifadə edilən İngilis dilidir. Yenidil, İngilis dilinin olduqca çox dəyişdirilmiş, daha kiçik söz ehtiyatına sahib bir versiyasıdır. 1984-cü ildə Yenidili, danışarkən ya da yazarkən yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən tək bir adam belə yox idi. Tayms qəzetinin

mühüm məqalələrinin Yenidildə yazılması ilə birlikdə, bu ancaq bir mütəxəssisin bacarıqlarını göstərməsindən irəliyə getmirdi. Bəzi insanlar düşünürdü ki, həqiqətən də, 1984-cü ildə Köhnədil (*Oldspeak*), yəni standart İngilis dili Yenidillə əvəz olunacaq və bu əvəz olunma prosesi 2050-ci ilə qədər davam edəcək.

Kitabın nəşrindən sonra isə bütün partiya üzvləri öz gündəlik danışıqları zamanı Yenidildəki söz və ifadələrdən, həmçinin qrammatik strukturlardan istifadə etməyə başladılar. Yenidilə daxil olan sözlərin əksəriyyəti müəyyən sinif və qrup tərəfindən anlaşıldığından *jarqon*, bəzi zidd mənalı sözlər isə *evfemizm* hesab olunur. "1984" romanındakı ifadələrlə yanaşı, başqa sözlərin əlavəsi ilə də Yenidil lüğətləri çap olunmuşdur. Bütün dillərdən fərqli olaraq, Yenidil lüğəti ildən-ilə böyümək əvəzinə, daha da kiçilirdi. Hər azalma, hər kiçilmə bir qazanc hesab olunurdu. Yenidil lüğətinin əsas məqsədi fikrin hədudlarını mümkün qədər daraltmaqdır. Ona görə də yenidil mütəxəssisləri mövcud ideologiyaya yad olan fikir və anlayışları lüğətdən çıxarmaq üçün dildə aramsız ixtisarlar aparırlar. Hər bir ixtisar uğur sayılır, çünki sözlər nə qədər azalırsa, fikirləşmək imkanları da bir o qədər minimuma enir. Yenidilin tamamilə mənimsəndiyi və Köhnədilə tamamilən unudulduğu zamana qədər İngosun ideologiyasından kənara çıxan hər hansı düşüncənin yox edilməsi planlaşdırılırdı, çünki insanlar sözlərlə düşünürdülər. Yenidilin lüğəti, yeni sözlər yaradaraq, daha çox isə istənməyən sözləri seçib çıxararaq ya da bu cür sözləri mənfi mənalı və ikinci mənalardan mümkün olduqca təmizləyərək yaradılmışdır.

"1984" romanında ingilis danışq dilinə geniş yer verilmişdir. Yenidildəki sözləri müəyyən qrup və sinif tərəfindən danışıldığına görə danışq leksikasına məxsusdur və *jarqon* hesab edilir. Yenidilə daxil olan sözləri – *jarqonları* 3 kateqoriyaya bölmək olar: 1) A lüğəti (*the A vocabulary*) 2) B lüğəti (*the B vocabulary*), həmçinin mürəkkəb sözlər lüğəti də adlanır, 3) C lüğəti (*the C vocabulary*). Hər kateqoriya haqqında ayrı-ayrılıqda danışmaq daha asandır. Qeyri-adi qrammatik xüsusiyyətlər hər üç kateqoriyaya aid olsa da, A lüğətində bu haqda danışmaq daha doğru olar.

A LÜĞƏTİ. Bu kateqoriyaya gündəlik danışq və ya biznes danışıqlarında istifadə olunan sözlər daxildir, yəni, yemək, içmək, işləmək, qalxmaq, enmək, geyinmək, sürmək, becərmək, bişirmək və s. kimi mövzulara aid sözlər. Bu sözlər, demək olar ki, bildiyimiz sözlərdən – *hit* (*vurmaq*), *run* (*qaçmaq*), *dog* (*it*), *tree* (*ağac*), *sugar* (*şəkər*), *house* (*ev*), *field* (*sahə*) yaradılmışdı. Lakin indiki İngilis dili ilə müqayisə etsək, mənalı nə qədər müəyyən olsa da, sözlərin sayı çox məhdud idi. Sözlər bütün çoxmənalılıqlar və məcazi mənalardan uzaqlaşdırılmışdı. Aydın ki, Yenidildəki hər hansı bir söz, qəti şəkildə sadəcə bir və ilkin mənanı ifadə edir. Buna görə də, A lüğətindəki sözləri bədii, siyasi və ya fəlsəfi olan hər hansı bir müzakirədə istifadə etmək tamamilə qeyri-mümkün olardı. Sözlər adətən, yalnız ən sadə mənanı, konkret obyektləri və ya fiziki hərəkətləri ifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu.

"Yenidil" danışq dilinin qrammatikasının iki qeyri-adi xüsusiyyəti var. Bunlardan biri, fərqli nitq üzvləri arasında demək olar ki, tamamilə daxili yerdəyişmənin mümkün olmasıdır. Dildəki hər bir söz (hətta if (*əgər*), *when* (-*anda*²) kimi abstrakt sözlər də) feil, isim, sifət və ya zərf kimi işlədilər bilər. Feil və isim ey-

ni kökdən olduqda heç bir dəyişiklik olmur, bu qaydaya bəzi arxaik formaların aradan qaldırılması, yox edilməsi də daxildir. Məsələn, Yenidildə *thought* (fikir) sözü təkliddə işlədilmir. Onun yeri həm isim həm də feil kimi işlənən *think* (fikirləşmək) sözü ilə əvəzlənib. Burada heç bir etimoloji prinsip yoxdur, bəzi hallarda orijinal isim, bəzi hallarda isə feil hər iki nitq hissəsinin yerini tutur. Hətta bir-birinə oxşar mənalı feil və isim etimoloji cəhətdən əlaqəli olmadıqda, əksər hallarda, biri digərini əvəzləyir. Məsələn, *cut* (kəsmək) deyərək bir söz yoxdur, onun mənası tamamilə “isim-feil” olan *knife* (bıçaq) sözü ilə əvəzlənib. Sifətlər, “isim-feil”lərə *-ful* suffiksini, zərflər isə, *-wise* suffiksini artırmaqla düzəlir, məsələn: *speedful*, “*rapid*” (tez, cəld) mənasında, *speedwise* isə, “*quickly*” (tez-tez) mənasında işlədilir. Hazırda işlətdiyimiz *good* (yaxşı), *strong* (güclü), *big* (böyük), *black* (qara), *soft* (yumşaq) kimi sifətlər işlədilirdi, amma sayı çox az idi. Hər “isim-feil”ə *-ful* şəkilçisini artırmaqla, yeni sifət yaratmaq mümkün olsa da, belə sözlərə ehtiyac var idi. *-Wise* sonluğu ilə bitənlərdən başqa indi işlətdiyimiz heç bir zərf Yenidildə istifadə edilmirdi. Məsələn *well* sözü *goodwise* ilə əvəzlənmişdi.

Həmçinin, eyni prinsiplə, dildəki hər hansı bir söz *-un* prefiksini artırıqda antonim və ya neqativ mənanı bildirirdi. Sözlərin mənasını *plus*, *doubleplus* affiksləri ilə də gücləndirmək olurdu: Məsələn, “*uncold*”, “*warm*” (isti) mənasında, *doublepluscold* isə “*very cold*” (çox soyuq) mənasında işlədilirdi. Bunlardan savayı, “*bad*” sözü əvəzinə “*ungood*”, “*terrible*” əvəzinə “*plusungood*”, “*excellent*” yerinə “*plus good*”, “*fantastic*” yerinə “*doubleplusgood*”, “*horrific*” yerinə isə “*doubleplusungood*” sözləri işlədilirdi:

“Items one comma five comma seven approved fullwise stop suggestion contained item six *doubleplus* ridiculous verging *crimethink* cancel stop unproceed constructionwise antegetting *plusfull* estimates machinery overheads stop end message” [2, s.213].

“Birinci abzas vergül beşinci vergül, yeddinci tamamilə bəyənilsin nöqtə altıncı abzas üzrə təklif *ikiqat müsbət fikri cinayətlərin* hüdudlarını aşan əbləhlikdir nöqtə maşınqayırma üzrə planın yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar *ikiqat müsbət* konstruktiv fəaliyyət davam etdirilsin nöqtə qeydin sonu” [1, s.225].

Yenidildə demək olar ki, hər bir sözün mənasını sözünü xarakterli olan affikslərlə də dəyişmək mümkündür: *ante-*, *post-*, *up-*, *down* və s. Bu cür üsullar isə lüğətdə sözlərin ciddi şəkildə azalmasına səbəb olurdu. Misal üçün, *good* (yaxşı) sözü olduğu halda, *bad* (pis) sözünə heç bir ehtiyac yox idi, çünki lazım olduqda *ungood* sözü ilə eyni mənanı ifadə etmək olurdu. Bununla da təbii şəkildə formalaşmış antonim cüt-lüklər yaranırdı. Hanısının hansını əvəzləməsinə qərar vermək isə ən vacib məsələ idi, misal üçün: *dark* sözü *unlight* və ya *light* sözü *undark* ilə əvəzlənə bilərdi.

Yenidilin qeyri-adi qrammatik xüsusiyyətlərindən ikincisi isə onun qaydalı (*regular*) olması idi. Aşağıda qeyd edilmiş bəzi istisnalar olmaqla bütün söz sonluqları eyni qaydaya tabe olurdu. Belə ki, “the preterite” və “the past participle” zaman formalarında işlənən feillərin sonluğu *-ed* ilə bitirdi: *steal* sözünün keçmiş zaman forması *stealed*, *think* sözünün keçmiş zaman forması isə *thinked* idi. *swam*, *gave*, *brought*, *spoke*, *taken* və s. kimi feil formaları ləğv edilmişdi.

İsmlərin cəm forması isə *-s* və ya *-es* şəkilçiləri ilə düzəlirdi: *man*, *ox*, *life*, kimi sözlərin cəm forması müvafiq olaraq, *mans*, *oxes*, *lives* kimi işlədilirdi.

Sifətin müqayisə dərəcələri *-er, -est* şəkilçiləri artırmaqla düzəlirdi: *good, gooder, goodest*. Qaydasız formalar və *more, most* sözlərinin artırılması ləğv edilmişdi. Sadəcə əvəzliliklərin – nisbi və işarə əvəzliliklərinin, köməkçi feillərin qaydasız (*irregular*) formalarından istifadə edilməsinə icazə verilirdi. *Whom* istisna olmaqla demək olar ki, hamısı əvvəlki qaydada istifadə olunurdu. *Shall, should* və digər zaman formaları da ləğv olunmuşdu və hamısı *will* və *would* ilə əvəzlənmişdi.

Sürətli və asan danışığa ehtiyac olduğundan yeni sözlərin formalaşdırılmasında da müəyyən qaydadan kənar hallar olurdu. Tələffüzü çətin olan və ya eşidiləndiyi zaman səhv anlaşılma ehtimalı olan sözlərə əlavə hərflər artırılırdı və ya arxalıq formada saxlanılırdı. Bu məsələ B lüğətinin yaranmasına gətirib çıxardı.

B LÜĞƏTİ. Bu lüğətdəki sözlər sırf siyasi məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdu, əslində, təkcə siyasi məqamlarda deyil, başqa vəziyyətlərdə də bu sözlər işlədilən zaman insanlar təsir altına düşürdülər. İngos – İngilis Sosialist Partiyasının əsas məqsədlərini və prinsiplərini bilmədən bu sözləri düzgün işlətmək çətin idi. Bəzi hallarda bu sözlər Köhnədilə (*Oldspeak*), yaxud da A lüğətindəki sözlərə əsasən tərcümə oluna bilirdi. Lakin bu halda, adətən parafraz tələb olunurdu və bununla da nəzərdə tutulmuş fikir mənasını itirirdi. B lüğətindəki sözlər azsaylı hərflərlə böyük ideyaların ifadə olunduğu qısaldılmış mürəkkəb sözlərdir. (məsələn, "*speakwrite*" kimi mürəkkəb sözlərə A lüğətində rast gələ bilərik, lakin belə sözlərin ideoloji çalarları yoxdur). Bu sözlər iki və daha artıq sözdən və ya onların hissələrinin birləşməsindən yaranan tələffüzü asan sözlərdir. Adı qaydalara əsasən çox şəkilçi artırılmaqla düzəlirdi və bu *amalqamanın* nəticəsi həmişə "isim-feil" olurdu. Bir nümunəni nəzərdən keçirək: *goodthink* sözü "*orthodoxy*" (ənənəvilik, mühafizəkar) mənasında, feil kimi işlədikdə "*to think in an orthodox manner*" (mühafizəkarlıqla düşünmək) mənasında işlədilirdi. Söz eyni qalmaqla müxtəlif formalarda işlədilə bilirdi: məsələn, keçmiş zamanda *goodthanked*, indiki davam edici zamanda *good-thinking*, sifət kimi *goodthinkful*, zərf kimi *goodthinkwise*, feili isim kimi isə *goodthinker*.

B lüğətinə daxil olan sözlər heç bir etimoloji plana əsaslanmırdı. Bu sözlər istənilən sıralama ilə yerləşdirilə, asan tələffüz olunan formalarda müxtəlif cür artırılı və hər hansı bir nitqin parçası ola bilirlər. Məsələn: *crimethink* (*thoughtcrime*; fikir cinayəti) sözündə, "think" ikinci sözdür amma *thinkpol* (*Thought Police*) sözündə isə əvvəldə gəlir. Bu sözdə ikinci olan *police* sözünün isə son iki hərfi atılmış və *pol* kimi qısaldılmışdır.

C LÜĞƏTİ. Bu lüğət isə digərlərinə əlavədir, elmi və texniki terminlərdən ibarətdir. Həmin terminlər hazırda da işlətdiyimiz eyni elmi terminlərlə oxşardır və eyni köklərdən yaranıb amma bu terminlərə, onların mənalərini qatılaşıdırmaq və arzuolunmaz mənalərin qarşısını almaq üçün xüsusi qayğı göstərilirdi. Digər iki lüğətdə olduğu kimi burada da sözlər eyni qrammatik qaydalara tabe olurdular. C lüğətində həm gündəlik, həm də siyasi danışıqlarda işlədilə bilən çox az sayda söz var idi. Hər bir alim, elmi işçi və ya texnik öz ixtisasına aid istənilən sözü burada tapa bilirdi, lakin nadir hallarda başqa lüğətlərdə də səthi sözlərlə rastlaşmaq olardı. Yenidildə isə "*science*" (*elm*) sözü yox idi:

“In Oceania at the present day, Science, in the old sense, has almost ceased to exist. In Newspeak there is no word for ‘*Science*’. The empirical method of thought, on which all the scientific achievements of the past were founded, is opposed to the most fundamental principles of Ingsoc” [2, s.244].

“İndi Okeaniyada klassik mənada elm demək olar ki, mövcud deyil. Yenidildə ümumiyyətlə “*elm*” sözü yoxdur. Keçmiş dövrlərin bütün elmi nailiyyətlərinin əsaslandığı empirik təfəkkür metodu İngosun əsas prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir” [1, s.255].

Romanda “Yenidil” jarqonları və evfemizmlərindən savayı, danışıq leksikasına aid olan slenqlərə, vulqarizmlərə və dialektlərə də rast gəlmək olar. Amerika ingiliscəsində slenq sayılan “*down with*” ifadəsi romanda frazeoloji birləşmə kimi bir neçə dəfə işlədilib və dilimizə “*rədd ol*” kimi tərcümə olunub:

“1984” romanında danışıq leksikasına aid bir çox nümunələrə – slenq, vulqarizm, dialekt, evfemizm və jarqonlara rast gəlirik və danışıq leksikasının tərcüməsi zamanı yaranan çətinliklər özünü bu romanda da göstərir. Bu qəbildən olan sözlər Azərbaycan dilinə transformasiyanın müxtəlif növlərindən istifadə olunmaqla tərcümə edilmişdir. Yazıcının Azərbaycan ədəbiyyatına yad olan üslubu, romanda “Yenidil” adlı həqiqətən də, yeni bir dil yaratması transformasiya zamanı yeni sözlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Əsərin Azərbaycan dilinə olan tərcüməsini uğurlu hesab edə bilərik. Romanın dilçilik nöqteyi-nəzərindən, əsas hissəsi hesab olunan “Yenidil” sözləri hələ də aktual mövzu olaraq qalmaqdadır. 2050-ci ilə qədər “Köhnədil”in “Yenidil”lə əvəz olunacağı fikri aktual müzakirə mövzudur. Yenidilin fərqli qrammatik xüsusiyyətlərindən bəzilərinə hazırda praktikada rast gələ bilərik. Belə ki, romanda “*shall*” sözünün yerinə “*will*” işlədilməsini müasir İngilis dilində də müşahidə edə bilərik. Oruellin neologizmlərinin tərcüməsi zamanı Vilayət Quliyev müəllif üslubunu saxlamağa diqqət göstərmiş, Yenidil jarqonlarını və evfemizmlərini unikal formada tərcümə etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Oruell, C. Min doqquz yüz səksən dörd. Bakı. Qanun nəşriyyatı, 2019, 384 s.
2. Orwell, G. Nineteen Eighty-Four. Australia, 1949, 393 s.
3. Cambridge Dictionary, Cambridge University Press 2022 <https://dictionary.cambridge.org/>
4. Collins Dictionary, Collins 2022 <https://www.collinsdictionary.com/>

Summary

Newspeak from George Orwell's 1984 Novel and its Transformation in Azerbaijani

The article is an attempt to study the concept of Newspeak, invented by George Orwell in his novel *Nineteen Eighty-Four*, and its relationship with the actual processes taking place in the Azerbaijan language, and also the word *yenidil*, the Azerbaijani translation of *Newspeak*. The author appeals to the history and present state of studies of the Newspeak and tries to describe their roles and importance in translation by demonstrating examples from translations into Azerbaijani.

Резюме

Новояз из романа Джорджа Оруэлла 1984 год и его трансформация на азербайджанский язык

В статье предпринята попытка изучить понятие нового языка, придуманное Джорджем Оруэллом в его романе «1984», и его связь с реальными процессами, происходящими в азербайджанском языке, а также слово йенидил, как азербайджанский перевод новояза. Автор обращается к истории и современному изучению «новояза» и пытается описать их роль и значение в переводе, демонстрируя примеры переводов на азербайджанский язык.

***Rəyçi:** dos. K.R.Hüseynova*

METODİKA

Jalə Salmanova
Azərbaycan Dillər Universiteti

TƏLİM PROSESİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN VERBAL İNTERAKTİVLİYİN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *verbal interaktivlik, bilik, bacarıq, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, sosial əlaqə*

Keywords: *verbal interactivity, knowledge, skills, intercultural communication, social communication*

Ключевые слова: *вербальная интерактивность, знания, умения, межкультурная коммуникация, социальная коммуникация*

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisində yeni təlim metodlarından istifadə tədrisin səmərəli şəkildə inkişafına şərait yaradır. Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində interaktivyönümlü fəaliyyətlərdən istifadə dilöyrənənlərdə nəinki dil bacarıqlarını təkmilləşdirir, həmçinin sosial, mədəni və mədəniyyətlərarası bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə də kömək edir.

İnteraktiv termininin izahlı lüğətlərdə izahına nəzər yetirsək qeyd edilir ki, “Interaction – interaktivlik” iki fərdin qarşılıqlı hərəkətini ifadə edir [11, s.121].

Linqvistikada, “interaktivlik iki və daha çox iştirakçının qrup üzvləri arasında bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq, dialoqa girmək, həmsöhbətinin fikrinə dəyər vermək və ziddiyətli fikirlərə münasibət bildirmək və s. bu kimi bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən insanlararası mübadiləni təmsil edir” [13].

İnteraktivlik dilin tədrisində həm məqsəddir, həm də ünsiyyət bacarıqları üçün bir vasitədir. İnteraktiv fəaliyyət dilöyrənənin davamlı inkişafını təşkil edir ki, burada fərd, qurum, icma və ya mədəniyyət dil bacarıqlarını məhdudlaşmayan daimi interaktiv vasitəsilərlə əhatə edir. Beləliklə, interaktivlik anlayışı geniş mənə kəsb edir, çünki iki nəfər və ya iki qrup insan şifahi şəkildə təmasda olduqda real interaktivliyin əsas xüsusiyyətləri ortaya çıxır. Bu konsepsiya isə insani münasibətləri təsvir etdiyi üçün bütünlükdə şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti əhatə edir.

Tələbələrin bir-biri ilə müstəqil şəkildə və ya müəllimlə verbal kontekstdə interaktiv fəaliyyətlərdə iştirakları xarici dildə şifahi ünsiyyətin inkişafında ən güclü aspektlərdən hesab edilir. Belə ki, aparılan müşahidələr və təhlillər göstərir ki,

verbal kontekstdə təşkil edilən interaktiv fəaliyyətlər tələbələrdə tənqidi düşüncə, təhlil etmək, sintez etmək və qiymətləndirmək, problemi həll etmək, eləcə də koqnitiv və metakoqnitiv strategiyalardan istifadə etmək kimi yüksək səviyyəli intellektual bacarıqların inkişafını təmin edir. Bundan əlavə, bu, dərslərin mövzusunu dərinləşdirməyə, yadda saxlamağın səmərəliliyini artırmağa, tələbələrin maraq dairələrini üzə çıxartmağa və anlama səviyyəsini nümayiş etdirməyə imkan verir.

Verbal interaktivliyin təhlili ingilis dilçiləri Sinclair və Coulthard tərəfindən də araşdırılmışdır. Onların tədqiqat obyektini əsasən sözlü ifadələrə diskursiv yanaşma, onların təhlilindən və nitqin fərqli xüsusiyyətlərinin araşdırılmasından ibarətdir. Sinclair və Coulthard görə xarici dildə danışarkən nitq fəaliyyətlərinin fərqli situasiyalarda istifadəsi “hərəkətlərlə” bir-birini tamamlamalıdır. Hərəkətlərin ardıcılığını “mübadilə”, mübadilə isə qarşılıqlı “razılılaşma” əsasında təşkil edilməli və ən nəhayət qarşılıqlı razılılaşma isə tək bir dərslərin özəyi olmalıdır. Dilçilərin fikrincə, dərslərin bu üsulla təşkili ilk öncə, müəllimin öz pedaqoji fəaliyyətini səmərəli formada izləməyə imkan verir, ona sözlü ifadələrin diskursiv funksiyasının mürrəkkəbliyini ayırd edərək istiqamətləndirməyə kömək edir [12].

Qeyd etmək istərdik ki, fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində verbal və qeyri-verbal (şifahi və qeyri-şifahi) ifadə vasitələrinin rolu əvəzolunmazdır. Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin müasir tendensiyalarla plüralist yönümlü tədrisi interaktivliyi keyfiyyətli şəkildə təmin etməyə istiqamətləndirir. Belə ki, müəllim dərslərin zamanı tətbiq etdiyi tapşırıqların düzgün seçiminə diqqət yetirməlidir. Müəllim tərəfindən müəyyən edilmiş tapşırıqlar tələbələrin təlim fəaliyyətləri və onların psixoloji xüsusiyyətləri ilə bir-birini tamamlamalıdır. Bu proses əsasən müxtəlif formalarda reallaşdırıla bilər:

- Şifahi ünsiyyət zamanı tətbiq edilən interaktiv tapşırıq və fəaliyyətlərin motivasiyaedici olması;
- Dərslərdə interaktivliyin təşkili şifahi ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyən bir element olması;
- Şifahi mübadilənin tələbələrə danışmaq nitqinin və nitq mədəniyyətinin formalaşmasına təşviq etməsi;
- Seçilmiş fəaliyyətlərin tələbələrdə müstəqil işləmək bacarıqlarını, sərbəst və yaradıcı düşünməyi, mühakimə yürütmək bacarıqlarını formalaşdırması;
- Bəzi mədəni ünsiyyət aspektlərində müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılaşdırılması;
- Şifahi ünsiyyətlə yanaşı mədəniyyətlərarası səriştənin təkmilləşdirilməsi;
- Verballığın plüralist yönümlü fəaliyyətlərdə stimullaşdırıcı rol oynaması.

Araşdırmalar göstərir ki, verballığın müxtəlif situasiyalarda interaktiv üsullarla plüralist yönümlü təşkili üçün üç əsas funksiyanın düzgün tətbiqinə nəzər yetirilməlidir:

- 1) məna konstruksiyası;
- 2) sosial əlaqə konstruksiyası;
- 3) diskursiv formaların işlənməsi funksiyaları.

Məna konstruksiyası – şifahi nitqdə məna konstruksiyasının qurulması irsi, mədəni dəyərlərin ötürülməsi və yeri gələrsə realizimdən də kənara çıxılmasıdır.

İfadəli danışığa müxtəlif məna rəngarəngliyi vermək təbii (natural) situasiyalarda bir-birini aydın şəkildə anlamağa və fərdin öz mədəni fərziyələrinə güvənərək fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə şərait yaradır.

Hələ XX əsrin əvvəllərində Hebermasın “Ünsiyyət yönümlü fəaliyyət nəzəriyyəsi” adlı kitabında qeyd edilir ki, “öz həmsöhbətləri ilə anlaşıb bildiyi interaktiv situasiyalarda iştirak edən fərdin çıxışının əsas mahiyyəti onun mədəni ənənələrindən asılıdır və həmin dəyərlərdən necə faydalana bildiyini öz çıxışında büruzə verir. Bu da onun öz mədəni dəyərlərinə, kimliyinə arxalanaraq sosial münasibətlərə təsirini, iştirakçı kimi sosial qruplarla inteqrasiyasını gücləndirir” [13].

Buradan da belə qənaətə gəlirik ki, məna və sosial əlaqə konstruksiyasının qurulması bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və buna görə də sosial fəaliyyətlərdə “məna” konstruksiyasının qurulması həlledici element hesab edilir.

Sosial əlaqə konstruksiyası – interaktiv fəaliyyətlər zamanı özünü büruzə verən ikinci funksiya subyektlər arasında sosial əlaqənin qurulmasıdır. Uşaq və yeniyetmələrdə sosial münasibətlərin öyrənilməsi Avropa və ABŞ-da artıq illərdir ki, tədqiqat obyektidir. Tədqiqatlar göstərir ki, istər sinif daxilində, istərsə də geniş auditoriyalarda sosial əlaqə konstruksiyasının qurulması verbal-şifahi mübadilənin tezliyindən, dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərindən, hərəkəti və hissi koordinasiya, insanlararası münasibətlərdə qarşılıqlı mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsindən asılıdır. Sosial inteqrasiya və mədəni biliklər üç əsas fenomeni özündə birləşdirir: mədəniyyət, cəmiyyət və insan. Hər üç təsir dilöyrənənin şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən bilən sosial təcrübəsindən irəli gəlir.

Diskursiv formaların işlənməsi funksiyaları – dilin mənimsənilməsində linqivistik formaların dil normalarına uyğun qurulması dilöyrənəni “məna”, “sosial münasibətlər” və “şəxsiyyət” obrazını yaratmağa istiqamətləndirir. Roberin də qeyd etdiyi kimi “*bu, əsl diskursiv quruluşdur. Dil sosiallaşma prosesinin əsas tərkib hissəsidir*” [13].

Təcrübələr göstərir ki, dərstdə diskursiv formanın tətbiqi müxtəlif interaktiv yönümlü fəaliyyətlərin seçimindən asılıdır. Belə ki, bu fəaliyyətlər müəllim tərəfindən tələbələrin xarici dil səviyyəsinə uyğun şəkildə təşkil olunmalıdır. Bunun üçün aşağıda qeyd edəcəyimiz dərstdə və dərstdənkənar fəaliyyətlərdən istifadə dil dərində interaktivliyi məqsədyönlü şəkildə təmin etmək mümkündür. Məsələn: ***danışqı klubu, diskusiya, debat, müsahibə, dialoq, mübahisə, məsləhətləşmə*** və s.

İstər dünya təhsil sistemində, istərsə də ölkəmizdə aparılan elmi-tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, interaktiv fəaliyyətlərin əsasını məhz ***dialoji söhbət, danışqı klubları, debatlar***, xarici dildə müxtəlif sahələrə dair diskusiya xarakterli ***təqdimatlar*** təşkil edir. Təbii ki, bu fəaliyyətlərin, ilk növbədə, tələbələrin xarici dil səviyyəsinə uyğun formada təşkili məqsədəuyğun hesab edilir. Qeyd edək ki, söhbət və diskusiya xarakterli fəaliyyətlər ən mürəkkəb idrak prosesi hesab edilir. Bu fəaliyyətlər nəinki dilöyrənənlərin dil bacarıqlarının inkişafına kömək edir, həmçinin onlarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasına, rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə də təkan verir.

Onu da qeyd edək ki, interaktivliyin əsasını təşkil edən fəaliyyətlərin özəyini ***debatlar*** təşkil edir. Bu, daha mütəşəkkil qeyri-rəsmi müzakirə növüdür, müəyyən

bir obyekt haqqında fikirlərin qarşıdurmasıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, auditoriya və debatin düzgün təşkilini təmin edən moderatorun seçimi mütləqdir. Seçilən moderator isə dərstdə və dərstdənkənar yaradıcı, peşəkar idarəetmə və xüsusilə mədəni və mədəniyyətlərarası bacarıqlara sahib olmalıdır. Bundan əlavə, debatların uğurlu nəticə verməsini təmin etmək üçün təqdim edilən mövzulara dair multimedial xidmətlərindən səmərəli şəkildə istifadə olunması labüv hesab edilir. Bu, debatların gedişində iştirakçıların mövzuya dair ətraflı fikir mübadiləsi aparmasına, yeni biliklər əldə etməsinə yardımçı olacaq və onların spontan (hazırlıqsız) fikirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayacaqdır. Mübahisə xarakterli debatlar isə xarici dildə müxtəlif sahələrdə baş verən müzakirə növüdür. Mübahisə həm də, müzakirənin ən son formasıdır, çünki o, tərəfdaşlar arasında interaktiv mübadilədir [8].

Müsahibəyə gəldikdə isə, o yekunlaşdırılmış, tamamlayıcı interaktiv fəaliyyət hesab edilir. Burada verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri bir-birini tam şəkildə tamamlayır. O, dialoq və ya söhbətə bənzəyir və onun ümumi çərçivəsi daha çox müxtəlif alt komponentlərə ayrılır. Yəni, müsahibələr müxtəlif mövzular (psixoloji, diplomatik və ya sərbəst müsahibələr) çərçivəsində, fərqli situasiyalarda özünü göstərə bilər.

Xarici dil dərslərində interaktiv fəaliyyətlərin ən geniş yayılan mövü məhz **dialoqdur**. Qeyd edək ki, Verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri bir-birini dialoqlar çərçivəsində tam şəkildə tamamlayırlar. Zaman keçdikcə müasir təlim texnologiyalarının inkişafı, təlimdə yeni metod və yanaşmaların tətbiqi yeni innovativ fəaliyyətlərə müraciət etməyin vacibliyini önə çəkir. Bu səbəbdən də dərslər zamanı dialoqların istifadəsi yeni yanaşmaların prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, dialoq şifahi formada iki və ya üç şəxs arasında yalnız gündəlik həyati situasiyalara uyğun deyil, o həm də fərqli, yaradıcı formalarda da tətbiq edilə bilər. Məsələn, **ədəbi dialoqlar, fəlsəfi dialoqlar, kinomatografik dialoqlar** və s. [6].

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, verbal kontekstdə interaktiv fəaliyyətlərin tətbiqi istər şifahi, istərsə də yazılı ünsiyyətin inkişafında əsaslandırıcı rol oynayır. Dilöyrənənlərin verbal-lingvistik bacarıqlarını fərqli interaktiv fəaliyyətlərlə plüralistiyönlü möhkəmləndirilməsi tələbələrin intellektual inkişafına əvəzsiz təsir edir. Bu fəaliyyətlərin sosial-mədəni kontekstdə başqa mədəniyyətlərlə qarşılıqlı tətbiqi isə tələbə şəxsiyyətinin sosiallaşması prosesinə təsir edən mühüm amil hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərslər vəsaiti. Bakı, 2013.
2. Boutin P.-A. Processus d'amélioration des idées et discours collectif d'élèves du primaire : l'identification des idées prometteuses et ses suites. Québec, 2016.
3. Candelier M (coordinateur), Antoinette C-G., Castellotti V., De Pietro J-F., Lörincz I., Meissner F-J., Schröder-Sura A., Noguerol A. CARAP – Cadre de Référence pour les Approches Plurielles des Langues et des Cultures. Strasbourg: Conseil de l'Europe, 2007.
4. CUQ J-P. Dictionnaire didactique des langues étrangère et seconde. Paris : CLE International, 2003.
5. Cuq J-P., Gruca I. Cours de didactique langue étrangère et seconde. Grenoble : presse universitaire de Grenoble, 2002, p.349.
6. Évelyne S. Communication en dialogues. Paris : CLE International, 2018

7. Gagnon, M., Couture, E. et Yergeau, S. L'apprentissage du vivre ensemble par la pratique du dialogue philosophique en classe : propos d'adolescents // Revue des sciences de l'éducation de McGill.2013, № 48.
8. Giglio M., Arcidiacono, F. Les interactions sociales en classe : réflexions et perspectives. Berne : Peter Lang. 2017.
9. Marie-Caroline Vincent. Les cahiers de l'ISP, Lev Vygotski aujourd'hui (2e éd.). Québec, 2018.
10. Markee, N. The Handbook of Classroom Discourse and Interaction. United Kingdom: John Wiley & Sons, 2015.
11. Robert J-P. Dictionnaire pratique de didactique du FLE. Paris : Ophrys, 2008, p. 224.
12. Sinclair., and Coulthard. 1975. Towards Analysis of Discourse: The English Used by Teacher and Pupils. London: Oxford University Press, 2014.
13. Vion R. La communication verbale. Paris: Hachette Supérieur, 2000, p. 302
14. https://relf.ui.ac.ir/article_20280.html
15. <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/verbal-interaction>
16. <https://journals.openedition.org/rdlc/6289>

Summary

Types of Verbal Interactivity Applied in The Training Process

The article deals with the teaching of verbal interactivity in the study of French as a foreign language. The importance of three main functions for the pluralistic teaching of verbalism in interactive ways in different situations is illustrated by examples: the construction of meaning, the construction of social relations, the development of discursive forms. In addition, the scientific research of both local and foreign linguists and methodologists on the subject is analyzed and summarized.

The application of interactive activities in a verbal context plays a fundamental role in the development of both oral and written communication. The interaction of these activities with other cultures in the socio-cultural context can be considered as an important factor influencing the process of socialization of the student's personality.

Резюме

Виды вербальной интерактивности, применяемые в процессе обучения

В представленной статье речь идет о преподавании вербальной интерактивности при изучении французского языка как иностранного. Проиллюстрирована значимость трех основных функций для плюралистической организации вербализма в разных ситуациях с помощью интерактивных методов: конструирование смысла, конструирование социальных отношений, развитие дискурсивных форм.

Кроме того, анализируются и обобщаются научные исследования как отечественных, так и зарубежных лингвистов и методистов по данной теме.

Применение интерактивных действий в вербальном контексте играет фундаментальную роль в развитии как устного, так и письменного общения. Взаимодействие этой деятельности с другими культурами в социокультурном контексте можно рассматривать как важный фактор, влияющий на процесс социализации личности учащегося.

Rayçi: p.f.d., dos. G.M.Camalova

Nurlana Heybatova
Azerbaijan University of Languages

SPEAKING SKILLS THROUGH INTERACTIVE TASKS

Açar sözlər: *şifahi nitq, xarici dil, tələbələr, ünsiyyət*

Keywords: *oral speech, foreign language, students, communication*

Ключевые слова: *устная речь, иностранный язык, студенты, общение*

It is widely known that language learners have many different problems, especially when it comes to oral speech. Every time when they try to express themselves orally, they only use isolated words, expressions and disconnected sentences making their speech sound poor and meaningless. Since speaking is required in academic and professional performances, the lack of oral production skills becomes a serious disadvantage. Training in oral skills which lets students communicate and interact in a productive form, that is, exchanging information, explaining situation, showing directions, negotiating meaning, supporting ideas, facing oral defenses, is a fundamental way to motivate students to see the foreign language as a main source for social interaction.

For learners who are studying English in non-English-speaking environment it is crucial to experience real communicative situations in which they practice to express their own opinions, approaches and attitudes [7]. If learners want to improve their English speaking skills, they must practice all the time. This is the only possible way to reach their goal. The creation of an interactive context contributes to the development of speaking skills and the improvement of colloquial speech [8].

Considering that learners are social beings who are in continuous interaction with each other, it is important to create situations in which they can face real communication in a foreign language. The process of learning a foreign language is not just a matter of memorizing a different set of names for the things around us; it is also an educational experience [3, p.18]. Learning practice becomes more effective if the learners are actively involved in the process itself. The degree of student activity depends on the type of material they are currently working on. The learners' curiosity can be encouraged by texts or pictures containing discrepancies or mistakes, or by missing or muddled information, and this curiosity leads to the wish to find out, to put right or to complete [3, p.19].

Role-plays and simulations are inevitable parts of language learning environment. At first glance, it is not easy to distinguish between role-play and simulation. Both are forms of games showing a slice of reality. As a rule, simulations are more highly structured and they include more diverse elements in their content of human interactions or social processes where the players actively participate in their roles. In most simulations, it is demanded that the participants

are supplied with background information and materials to perform both before and the simulation. Accomplishing the given task set in a simulation must be completed within a time limit, for example in writing the front page of a newspaper, just as in reality [4, p.5-6].

In contrast to simulations, role-plays often consist of short scenes or performances, which can be realistic as in acting out shopping, complaining or making a reservation, or to be a host of any TV program [8]. Students can learn their roles and perform interesting plays; they can also make up dialogues given on the topics presented by their teacher. Students shouldn't be afraid to make mistakes [1, p.3]. It is clear that their English may not be perfect, but the main goal is to communicate. First of all, they should start by using short and simple sentences, and as a result their sentences and opinions will naturally become longer as they practice. Even if learners have good grammar, their incorrect accent and pronunciation can make it difficult to understand them [7]. Bearing in mind task-based learning and communicative and interactive views, learners can approach speaking as a way to negotiate meaning and to establish social relations with others. Students simply learn how to talk about their likes and dislikes that may bring about a greater awareness of their values and goals in life [4, p.7].

“In interaction students can use all they possess of the language, all they have learned or casually absorbed in real life exchanges” [2]. As we see, this quote stresses the importance of real life interaction, which provides the learners with a chance to demonstrate what they can perform in the foreign language. Interaction is the fundamental basis of human communication and all elements of communicative and interactive competence (grammar, discourse, sociolinguistics, and pragmatics) are involved in human interaction. They must work simultaneously for successful result [5, p.79].

It is also important to create a positive environment to encourage the learners' interaction. There are different speaking activities such as conversations, group discussions and speeches, initiating and sustaining a general conversation in most social situations, participating in hands-on experiential active learning in listening and speaking situations outside the classroom, making responds to requests in a range of circumstances, engaging in responsible and challenging actions for the common good, summarizing news stories about current, past and future events, imitating the conversational styles, forms and sounds of English that make different types of demands on learners. They require different kinds and levels of preparation and support and different criteria obviously have to be used in assessing how well students carry them out. These activities can help students express their ideas, feelings and opinions without feeling afraid of making mistakes [3, p.89].

As Willis J. states creating a low stress atmosphere and using the language for real purposes are possible ways to attain meaningful and good communication and through interaction learners have the opportunity to acquire discourse skills. Willis also emphasizes the important conditions for effective language learning, such as exposure, use, and motivation. It is undeniable that with this consideration of language, task-based learning offers many advantages and positive outcomes in

the designing of communicative activities and the development as well as improvement of oral skills [6, p.29].

When we say task-based teaching, we mean teaching that involves an approach where communicative tasks are important because students need to engage in interactions inside and outside the classrooms. This technique changes the approach of designing tasks to be developed in the classroom [8]. It means teachers and students must be always engaged in tasks which involve meaningful and interactive contexts where learners use the foreign language in a real form and can express themselves without hesitation.

Task-based learning lets the students develop a set of discourse strategies and techniques such as opening and closing conversation, introducing a topic, giving a speech, preparing a presentation and so on. It also lets students carry out activities around their personal experiences. It is necessary that teachers be aware of the students' knowledge of foreign language and of what they can do with it. For instance, when the students are able to interact with others or face an oral defense supporting their ideas [3, p.92].

Further, the learners have the chance to interact and perform in different situations, in different groups and audiences [2, p.65]. I would also like to stress the importance of group work or teamwork because as learners work in groups or teams, they have the opportunity to rehearse their speech repeatedly, also give, and receive feedback.

The teacher's role is also important in language learning and improvement process. Most importantly, teachers need to allot time every day for students to help them engage in collaborative conversation and interaction in which they use academic language with their peers. In addition to providing students with an opportunity to expand their understanding of the content as they engage in peer-mediated instruction, it provides teachers with an excellent opportunity to work in small groups of students who need additional support to achieve their goals [4, p.6]. Along with this, it should be highlighted that the psychological distance between teacher and students may be reduced when students get to know their teacher better. The teacher should be careful not to correct students' errors too frequently. When students are often interrupted and corrected, they feel unconfident and confused in their speech. It seems much better for the teacher to use the activities for observation and to help only when help is necessary and demanded by the students themselves. Students should be encouraged to overcome their difficulties by possible alternative ways of expressing what they try to say [4, p.7].

Finally, all the above mentioned tactics can be widely used in language learning areas and they can be very useful for those who need to improve their speaking skills and enlarge their vocabulary for academic work or for personal career goals.

References:

1. Blackwell, A., Therese Naber. *Open Forum. Academic Listening and Speaking*, Oxford University Press 2007, p. 105

2. Brown, D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. New Jersey: Prentice Hall Regents.1994
3. Bygate, M. Speaking. New York: Oxford University Press. 1987
4. Klippel, F. Keep Talking, Communicative Fluency Activities For Language Teaching, Cambridge University Press, London 1985, p. 206.
5. Nunan, D. Designing Tasks for the Communicative Classroom. New York: Cambridge University Press, 1991.
6. Willis, J. A Framework for Task-Based Learning. London: Longman 1996.
7. www.britishcouncil.org
8. www.bbclearning.english

Xülasə

İnteraktiv tapşırıqlar vasitəsilə nitq bacarıqları

Məqalədə interaktiv tapşırıqlar vasitəsilə nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilmə yollarından bəhs edilir. Peşəkar təqdimatlarda akademik nitq tələb olduğundan, şifahi nitq bacarıqların olmaması ciddi maneəyə çevrilir. Nitq bacarıqları təlimi tələbələrə məhsuldar şəkildə ünsiyyət qurmağa, məlumat paylaşmağa, vəziyyəti və mənanı izah etməyə, istiqamətləri göstərməyə, ideyaları dəstəkləməyə imkan verir və xarici dilin sosial əlaqələrin qurulmasında əsas rol oynadığını göstərir.

Резюме

Разговорные навыки с помощью интерактивных заданий

В статье рассматриваются способы развития навыков речи посредством интерактивных заданий. Поскольку наличие академических навыков является необходимой частью профессиональных показателей, отсутствие навыков устной речи становится серьезным недостатком. Установка навыков устной речи, которая позволяет учащимся общаться и взаимодействовать продуктивно, то есть обмениваться информацией, объяснять ситуацию, показывать направления, обсуждать идеи, является основным способом для мотивации учащихся воспринимать иностранный язык как основной источник общения.

Rəyçi: fil.f.d. T.N.Həsənova

Sevinc Cəbraylova
Azərbaycan Dillər Universiteti

TEXNİKİ-TƏDRİS VƏSAİTLƏRİNİN XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: *strategiya, təlim konsepsiyası, peşəkarlıq, texnologiya*

Keywords: *strategy, instruction conception, professionalism, technology*

Ключевые слова: *стратегия, учебная концепция, профессиональность, технология*

Müasir dövrdə inkişaf etməkdə, böyüməkdə olan nəslin təhsil və tərbiyəsində əsas dəyişikliklərin baş verməsi, tədrisin və təhsilin metod və məzmunlarına əsaslı surətdə yenidən baxış keçirilməsi zamanı xarici dillərin tədris keyfiyyətini də yaxşılaşdırmaq və nöqsanları aradan qaldırmaq məsələsi gündəmdə olan vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Bu tələb eyni zamanda ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında baş verən, texnologiyanın inkişafı ilə bağlı bir çox sahələrdə baş verən dəyişikliklərdən irəli gəlir.

Hal-hazırkı dövrdə xarici dillərin tədrisi metodikasının labüdlüyü ən öndə duran məsələlərdəndir. Səbəb olaraq deyə bilərik ki, xarici dillərlə əlaqələri genişləndirən dövlətə xarici dili sərbəst bilən mütəxəssislər tələb olunur. Bu isə öz növbəsində müxtəlif təhsil ocaqlarında, istər ümumtəhsil, istərsə də ali məktəblərdə xarici dilin tədrisinin məzmununun dəyişilməsi və dəqiqləşməsini göstərir. Xarici dil ikinci dərəcəli fəndən tələbat daha çox olan fənlər sırasına daxil edilir.

Təhsil prosesini elə təşkil etmək lazımdır ki, tələbələrin müstəqil işinə əsaslanmış olsun. İşin müstəqil surətdə müntəzəm təşkilində həmişə tələbələrin texniki tədris vasitələrindən (TTV) istifadəsi nəticəsində formalaşan sərbəstliyi daha çox inkişaf etdirə bilmələri üçün nümunələrin tədricən azaldılması prinsipinə üstünlük verilməlidir. Müasir dövrdə internet, telekommunikasiya şəbəkəsi və bir sıra texnoloji imkanların vasitəsi ilə xarici dilin distant (məsafəli) tədrisi geniş vüsət almaqdadır. Dövr texnologiya dövrüdür, əsr komputer əsridir. Məhz bu texnoloji inkişaf həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz edir. Hətta tədris sistemində də bu özünü açıq-aydın şəkildə biruzə verir. Xüsusilə ölkəmizdə bu sahədə son illərdə yüksək nailiyyətlər əldə edilmiş, informasiya texnologiyaları sahəsində uğur qazanılmışdır. Texnikanın bu cür sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə heç bir şey kənarında qalmır. Tədris prosesi də bu inkişaf axınına qoşulan sahələrdəndir. Keçən əsrlərdən bəri bütün tədris işçiləri, pedaqoqlar söylərini keyfiyyətli, səmərəli tədris prosesinə yönəlmiş, bu sahədə yeni üsul və metodların axtarışında olmuşlar. Bu səbəbdən də dünyanın pedaqoq alimlərini bir məsələ düşündürür: “XXI əsrdə tədris prosesinin inkişafında hansı amillər üstünlük təşkil etməli və hansı rolu oynamalıdır ki, insanları həyata və əməyə hazırlaya bilsin?”. Onlar bu qərara gəliblər ki, təlim tərbi-

yə sahəsində əsaslı dəyişiklik aparmaq, təhsil sisteminin inkişaf istiqamətinin strategiyasını aydınlaşdırmaq lazımdır [1, s.97].

Görkəmli Amerika pedaqoqu Filip Şlekti özünün “XXI əsrin məktəbi, təhsil islahatının problemləri” adlı əsərində yazır ki, o, sahibkarlarla, iş adamları və məktəb funksionerləri ilə bir çox sorğular aparmış və onlardan belə bir suala cavab istəmişdir ki, “Siz təhsildən nə istəyirsiniz?”. Suala cavab bu cür olmuşdur. “bizə elə bir insan lazımdır ki, onlar müstəqil, sərbəst öyrənməyi bacarsınlar. Əgər şagird və yaxud tələbə müstəqil öyrənməyi, məqsədə çatmaq üçün yollar axtarıb tapmağı, problemləri həll etməyi, bu məsələlərin həlli üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə etməyi bacarırsa, o zaman peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək onlar üçün asan olacaq”. Aparılan təcrübələrin nəticəsi kimi belə bir fikir formalaşmışdır ki, təhsil sisteminin inkişaf istiqamətinin baş strategiyası tələbə şəxsiyyətini, pedaqoqun, psixoloqun diqqət mərkəzindən durmasından, tədris prosesində müəllimin özünün tələbəyə münasibətinin dəyişməsindən, tələbəni şəxsiyyət kimi görməsindən ibarətdir. Elə bu səbəbdən də inkişaf etmiş ölkələrdə təhsil şagird və ya tələbə, dərslik, müəllim sistemində qurulmuşdur.

Müasir dövrdə tədrisə verilən tələblər kifayət qədər çoxdur. Onları iki qrupa bölmək olar: ümumi və xüsusi tələblər. Dərsə verilən ümumi tələblər təlim prinsiplərində əks etdirilmişdir. Dərsdə didaktik prinsiplər (həyatla qarşılıqlı əlaqə, elmi-lik, sistemlilik, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, müvafiqlik, fərdi yanaşma və s.) kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Xüsusi tələblər isə bilavasitə dərsə bağlı tələblərdir. Bu tələblərə aşağıda qeyd edəcəyimiz tələbləri misal gətirə bilərik:

1. Dərsdə yüksək təhsil, inkişaf və tərbiyə səmərəsi əldə edilməsi;
2. Dərsdə təlim materialının optimal məzmunu müəyyən edilməsi;
3. Dərsdə səmərəli metodik variant seçilərək tətbiq edilməsi və s.

Verilən tələblərə cavab verən dərs yaxşı dərs hesab olunur və belə dərsdə yüksək səmərə, müsbət təlim-tərbiyə nəticələri əldə edilir. Lakin bunu da bilmək lazımdır ki, ən böyük uğur təlimdə yeni texnologiyanın tətbiqinə əsaslanır. Belə ki, yeni interaktiv texnologiyaya əsaslanan müəllim auditoriyada ənənəvi tədris, metod və üsullardan imtina etməli, biliklərin əldə edilməsi yolunda bələdçi rolunu oynamaqlıdır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən aparılan tədqiqatlar qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə, söylənən fikir və mübahisələr ilk növbədə dərslərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, dərsə verilən yeni tələblərin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Dərslərin yenilənməsi və innovativ fikirlərlə təmin edilməsi təlim texnologiyalarının tədris prosesinə əsaslı şəkildə tətbiqindən asılıdır. Görkəmli alim, pedaqoq C.P.Kapitsa vaxtilə deyirdi ki, təhsil gələcəyə yönəlmiş sənaye sahəsidir. Alimin bu nəzəriyyəsi həqiqətə cavab olaraq qiymətləndirilir. Belə ki, ötən əsrin 60-cı illərində Avropa və Amerika məktəblərində islahatlar keçirilmiş və təlimin texniki vasitələrinin geniş tətbiqinə başlamaq tədris prosesinə texnikanın tətbiqi zəmnində təlimin texnikası termini yaradılmışdır. Bu daha sonra tərbiyə sahəsinə də nüfuz edərək, pedaqogikaya “Pedaqoji texnologiya” kimi daxil olmuşdur. Hal-hazırda texnikanın pedaqogikaya daxil olması təhsil texnologiyalarının yaranmasına səbəb olmuş və ümumiyyətlə, pedaqoji texnologiya mahiyyət etibararı ilə təlim-tərbiyə prosesinin lahiyələşdirilməsinin sistemli metodu kimi səciyyələndirilmişdir.

Təlimdə texniki vasitələrdən istifadə olunması tələbəyə çatdırılacaq materialın həcmi artırmağa, idrak fəaliyyətini fəallaşdırmağa, materialın çatdırılma formasını dəyişdirməyə imkan verir. Təlim prosesində texniki vasitələrdən istifadə zamanı məlumatların qavranılması və işlənilməsi daha yüksək psixoloji fəallıq şəraitində həyata keçir ki, bu da materialın dərinlən mənimsənilməsini təmin edir.

Müasir dövrdə təlim prosesində audiovizual vasitələrdən istifadə olunması ayrı-ayrı dərslərdə müəllimlərin məlumatları mənimsətmə funksiyasını həyata keçirmək imkanı yaradır. Bu cür audiovizual vasitələrdən xüsusilə televiziya istifadənin rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu tələbənin psixoloji inkişafına əsaslı şəkildə təsir göstərir. Burada eyni zamanda hissi idrakın inkişaf şəraiti yaranır. Təlimdə bu cür vasitələrdən istifadə təfəkkür və təxəyyülün inkişafına geniş imkan yaradır. Material tez yadda qalır, uzun müddət unudulmur, daha dəqiq xatırlanır. Tədris prosesində dilin səmərəli şəkildə mənimsənilməsi üçün kinoların əhəmiyyəti böyükdür. Müəllim bədii, siyasi, publisist, elmi-kütləvi verilişləri müzakirə etməli, onlardan tələbənin dünyagörüşünün, əqli və əxlaqi baxışlarının, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında istifadə edilməlidir.

Təlim prosesində maqnitafonun rolu danılmazdır. Maqnitafondan istifadə xarici dil dərslərində daha geniş və həvəslə istifadə olunur, çünki maqnitafonun və linqafonun bu istiqamətdə rolu danılmazdır. Texniki vasitələr və maqnitafon, linqafon, kodoskop və s. təchis olunmuş dil kabinetlərindən düzgün istifadə düzgün tələffüz vərdişini yaratmaq üçün təkən verən amillər sırasına daxil edilə bilər. Tələbənin eşidib-anlama vərdişlərinin formalaşmasında bu cür texniki vasitələr kömək edir. Bu bacarığı yaratmaq üçün arasıkəsilmədən məşqlər aparılır, zəruri bacarıqlar yaradılır. Bu məqsədlə bir çox proses həyata keçirilir.

Dil verilişinin aparıcısının söylədiyi mətn üzrə sual-cavab, sözlər əsasında hekayə qurmaq, sualı verilən mövzu ilə əlaqələndirib seçmək lazımdır ki, tələbə son nəticədə aparıcının suallarından istifadə edərək danışıq bilsin.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təlimdə texniki vasitələrdən istifadə nəinki məhsuldardır, hətta zəruridir.

Lakin bir şeyi unutmamaq lazımdır ki, tədris zamanı texniki vasitələrdən düzgün istifadə etmədikdə heç bir səmərə vermir. Dərs keyfiyyətsiz olur, tələbə xarici dildə bir filmi seyr etmiş olur və dərs müddəti nəticəsi sona çatır. Ona görə də filmdə səslənən yeni sözləri yazdırmaq, lazım gələrsə yarımçıq dayandıraraq bir hissəni müzakirə etmək, sonra yeni hissəyə keçmək lazımdır. Filmin məzmununu əhatə edən suallar qoymaq, cavablar almaq lazımdır. Belə filmlərdə İngiltərənin adət-ənənəsi, bayramları, salamlama və s. əks olunur. Bir neçə dəfə baxıb müzakirə, milli bayramlarımız ilə müqayisə edilməsinə nail olmalıyıq. Yeni sözlər cümlələrdə işlənməli, ifadələr altında situasiyalar qurulmalıdır. Hər bir dərslərin səmərəli təşkilində, dərslərin maraqlı qurulmasında texniki vasitələrdən səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Məqsədsiz, plansız, əyanilikdən istifadə etmək xatirinə keçirilən dərslərdə nə müəllim, nə də şagird istənilən nəticəni əldə edə bilməz. Bunları maqnitafon dinlərkən də nəzərə almaq lazımdır. Tələbə dinlədiyi mətnin tələffüzünə diqqət yetirməli, oxuyub öz səsinə dinləməli, səhvlərini təhlil etməyi bacarmalıdır. Təlimdə texniki vasitələrdən istifadədə ardıcılıq da yaxşı nəticə vermiş olur.

Beləliklə müəllimlərin İKT biliklərinin artırılması sahəsində mühüm işlər görülməkdədir. Bu vəzifələri layiqincə yerinə yetirmək üçün hər bir xarici dil müəllimi öz üzərində çalışılmalı, dərs prosesində yaradıcı olmalıdır. O, ilk olaraq təlimin yeni texnologiyalarını bilməli, yeni proqram və dərslərin, fənn kurikulumlarının xüsusiyyətlərindən xəbərdar olmalıdır.

Dərsdə səmərəli metodik variant seçilib tətbiq edilməlidir. Dərsin məqsəd və məzmununa, tələbələrin dərk etmə imkanlarına uyğun olaraq müvafiq metod və vasitələr kompleksi müəyyənləşdirilir. Dərs o zaman səmərəli olur ki, müəllim dərsdə təsvirə yox, təhlilə daha çox üstünlük versin. Dərs prosesində biliyi hazır şəkildə şərh etməsin, tələbələrə fəal axtarışa cəlb etsin, onların müstəqil fikrini oyatsın. Bu məqsədlə dərsdə problem vəziyyət yaratmaq, evristik müsahibə və diskussiyalar aparmaq, kitab üzərində yaradıcı iş təşkil etmək, təfəkkürü qidalandıran mən məntiqi metodlara (müqayisə, təhlil-tərkib, ümumiləşdirmə və s.) istinad etmək müsbət nəticələr verir. İki paralel auditoriyada eyni mövzuda, eyni metodik variantda keçilən dərs müxtəlif nəticə verir: bir auditoriyada müəllimin dərsi səmərəli nəticə verir, digərində isə təəssüf ki bu nəticəni əldə etmək çətin olur [2, s.75].

Göstərilən tələblərə cavab verən dərs yaxşı dərs hesab olunur: belə dərsdə yüksək səmərə, yüksək təlim-tərbiyə nəticələri əldə edilir.

Lakin bunu da bilmək lazımdır ki, ən böyük uğur təlimdə yeni texnologiyaya əsaslanan müəllim sinifdə ənənəvi tədris metod və üsullarından imtina etməli, biliklərin əldə edilməsi yolunda bələdçi rolunu oynamalıdır.

Bu baxımdan aparılan tədqiqatlar qabaqcıl təcübənin öyrənilməsinə söylənən fikir və mübahisələr ilk növbədə dərslərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, dərslə verilən yeni tələblərin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Dərsin yenilənməsi isə təlim texnologiyalarının prosesə tətbiqindən əsaslı şəkildə asılıdır. Görkəmli pedaqoq alim C.P.Kapitsanın fikrini "Təhsil gələcəyə yönəlmiş sənaye sahəsidir" rəhbər tutaraq deyə bilərik ki, bir ölkənin təhsilinin uğurlu, səmərəli olması ölkənin bütün sahələrində uğur qazanmaq deməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirov A. Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərslər, Bakı: 2007.
2. Rüstəmov X. Xarici dil üzrə fənn kurikulumları orta təhsil pilləsində Azərbaycan müəllimi, 2012, №50.

Summary

The Role of Technical Teaching Aids in Foreign Language Teaching

The article deals with the ways of using modern technology in order to increase the effectiveness of education. The main content of the article covers involvement of technical teaching aids in the educational process. The steps taken in this area and the correct use of such tools by the students in the teaching process. The use of audiovisual equipments in foreign language teaching helps to master the language and the references based on this application are given in the form of an example in a wide format in this article.

Резюме

Роль технических средств в обучении иностранному языку

В статье рассматриваются пути использования современных технологий для повышения эффективности образования. Основное содержание статьи охватывает привлечение технических средств в учебном процессе; а также шаги, предпринятые в этой области, и правильное использование данных средств учащимся в процессе обучения.

Использование аудиовизуальных средств в обучении иностранному языку помогает овладеть языком. В статье приведены ссылки на основе этого приложения в виде примера в широком формате.

Rəyçi: dos. S.R.Hüseynova

PEDAQOGİKA

Vidadi Bəşirov
Azərbaycan Dillər Universiteti

ŞUŞA MAARİFPƏRVƏRLƏRİNİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ (XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

“Şuşa təkəcə Şuşalılar üçün deyil, bütün azərbaycanlılar üçün, Vətəninə, millətini sevən hər bir canlılar üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir”.

Heydər Əliyev

Açar sözlər: *vətəndaşlıq tərbiyəsi, maarifçilik ideyaları, elmi-pedaqoji fəaliyyət, milli-mənəvi dəyərlər, Azərbaycan maarifpərvərləri, Şuşa mühiti*

Keywords: *civic education, ideas of Enlightenment, scientific and pedagogical activity, national and moral values, enlighteners of Azerbaijan, Shusha environment*

Ключевые слова: *гражданское воспитание, просветительские идеи, научно-педагогическая деятельность, национально-духовные ценности, Азербайджанские просветители, среда Шуши*

Yeni və şərəfli tarixin başlanğıcını qoyan 44 günlük Böyük Vətən müharibəsinin odlu-alovlu Qarabağ savaşındakı zəfər Qələbəsi əbədiyaşarlıq nümunəsi olaraq, bu yolda çarpışan bütün nəsillərin fədakarlıq mücəssiməsi olaraq yaddaşlarda qalacaq, milli ruhumuzun vətənpərvərlik təhkiyəsini inkişaf etdirəcək, Vətən amalına çıraq tutacaq möhtəşəm bir qalibiyyətin əsasını qoydu.

Silaha sarılanların, Vətən yolunda çalışanların fədakarlığını tarixin yaddaşına yazmaq həm də nə qədər şərəfli və müqəddəs bir hissdir.

Vaxtilə böyük ədib, tarixi romanlar müəllifi, məhsuldar nasir M.S.Ordubadi keçmişimizin, bu günümüzün, sabahımızın qarşımıza qoyduğu məqsədi “Həyat böyük tarixi döyüş günlərində öz qələmlərini süngülərlə yanaşı qoya bilən sənətkarları yaşadır” deməklə, məhz, hərbi salnaməmizə töhfələr verən hər bir qələm həmkarımızın da bu yolda əzmkarlıq mücəssiməsi olduğunu təsdiqləmişdir.

Bu gün təkəcə Cənubi Qafqazda deyil, bütövlükdə dünyada söz sahibi olan Azərbaycan dövləti “Şuşa ili” münasibətilə “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı” elan olunan doğma Şuşanın tarixi-mədəni zəfər yolunu da öyrənməyi, tədqiq etməyi, hərbi qüdrətimizlə yanaşı, şərəfli tarixi gələcəyə həm də Ordumuzun döyüş

və Qələbə ruhunu artırmağa və təkmilləşdirməyə rəvac verən, görkəmli şəxsiyyətlərin didaktik baxışlarından da faydalanmağı qarşıya məqsəd qoyur. Bu qəbildən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmış Azərbaycan maarifpərvərlərinin alovlu maarifçilik ideyalarında səsləndirilmiş mütərəqqi fikirlərində də vətənpərvərlik və hərbi-vətənpərvərlik coşqusu ilə xalqımızın məhəbbətini qazanmış, fədakar əməllərindən doğan əsl vətəndaş mövqeyinin gənc nəsələ örnək olası mənəvi keyfiyyətlərindən hali olmağın gerçəkləşməsi imkanlarının Şuşa maarifpərvərlərinin pedaqoji görüşlərindəki vəziyyətin də öyrənilməsi bu günümüz üçün çox vacib tələbdir.

İndi təhsil sistemində baş verən demokratik dəyişikliklər, humanist prinsiplər, aktual yanaşma tərzləri mövcud sosial-mədəni amillərdən nəşət taparaq, cəmiyyətin inkişaf dinamikasını, mədəni-mənəvi keyfiyyətlərini təzələyir, həyat üçün avanqard olan nəsil formalaşdırmaqla xalqımıza və dövlətimizə mənəvi dəstək olur.

Bütövlükdə isə təhsil prosesi zəngin tarixi təcrübədən, milli-mənəvi qaynaqlardan, milli və ümumbəşəri dəyərlər əsasında yeniləşən novator ideyalardan, milli intişara kömək edən klassik maarifləndirici bazadan da təhsil və zaman problematikası baxımından yan ötə bilməz.

Məhz, bu baxımdan XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Şuşada yaşayıb yaratmış, Azərbaycan maarifpərvərlərinin böyük bir qismi mənsub olduğu torpağın, xalqın, millətin azadlığı, mədəni-mənəvi, elmi-texniki yüksəlişi uğrunda mübarizə aparmağı, onun iqtisadiyyatını, təhsil səviyyəsini yüksəltməyi, vətəndaşlıq vəzifəsi hesab etmişlər [1, s.59].

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Şuşa maarifpərvərlərinin ictimai-pedaqoji fikrində təzahür edən ən yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin, o cümlədən, milli vətənpərvərliyin, milli mənlilik şüurunun, etik-mənəvi prinsiplərin gənc nəsildə qorunub saxlanması üçün də qiymətli tövsiyələr irəli sürmüşlər.

Təsədüfi deyildir ki, bu tarixi dövrdə xüsusən, “Qadın təhsilinə olan tələbat” Azərbaycanın digər şəhərində, xüsusilə də Şuşada daha çox idi. Şuşalılar qızların ana dilində təhsili ilə bərabər rus dilində də təhsil almasına cəhd edirdilər.

1875-ci il oktyabrın 26-da Şuşada xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən qız məktəbinin əsası qoyuldu. Tədris planına rus dili və hesab, ana dilində oxu və yazı, hüsn-xətt, rəsm, rəsmxətt, ümumi coğrafiya, tarix, Şuşa qəzasının, Qafqazın, Rusiya imperiyasının xəritəsini çəkməklə ölkəşünaslıq daxil idi. Bunlardan başqa, xorla məhənlər oxudular, təbiət və fizikadan ümumi məlumat verildirdi. Təhsil pullu idi. Kasıblardan olanlar təhsil haqqından azad idi. Əlavə təhsil haqqı verənlərə həmçinin, fransız və alman dilləri, musiqi öyrənilirdi. Rus dili K.D.Uşinskinin “Vətən dili” dərsliyi üzrə tədris edilirdi. Şuşa qız məktəbi 1894-cü ildə Marinski qız məktəbinə çevrildi. 1895-1896-cı dərslər illərində burada 147 nəfər təhsil alırdı [3, s.146-147].

Şuşa maarifpərvərlərinin tarixi-pedaqoji irsində qorunub-saxlanılan məktəb və müəllim təcrübəsinə, böyüyən nəslin formalaşma imkanlarının artırılmasına xidmət edən pedaqoji görüşləri birmənalı olaraq maarifçilik ideyaları ilə çulğalaşırdı.

XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində Şuşa maarifpərvərlərinin böyük bir qismi, o cümlədən, M.M.Nəvvab, N.Vəzirov, F.Köçərli, S.Vəlibəyov, Ə.Ağayeva, F.Ağzadə, Ü.Hacıbəyli kimi simaları Şuşa pedaqoji mühiti üçün fədakar ömür

sərf etməklə yanaşı, yüksək ağıl və zəka sahibləri olaraq təhsilin, qabaqcıl pedaqoji fikrin, elm və fəzilət işığının insanda oyatdığı mənəvi keyfiyyətləri əsl vətəndaş və müəllim kimi də şərəf və ləyaqətlə böyüyən nəslin inkişafına həsr edirdilər.

Şuşa əfkarının tanınmış şəxsiyyəti olan M.M.Nəvvab həm də Şuşada şəxsi litoqrafiya (daş basma) mətbəəsi yaratmaqla maarifçilik ideyalarının geniş yayılmasına şərait yaratmışdır [7, s.256].

Milli dirçəliş yolunda əsl fəal, mübariz nəsil yetişdirməyin mühüm məsələ olduğunu çox gözəl başa düşən M.M.Nəvvab qeyd edirdi ki, elm və mərifət insan üçün ən nəcib əxlaqi məziyyətdir. Elm və mərifət əhli ən ağır təqiblərə, ağır ittihamlara məruz qalsa belə, yenə də vətəndaş mövqeyini, əsl insan qüdsiyyətinin dönməzliyini şərait təsirlərinə qurban verməmək, əksinə, mal və əmlakdansa elm və hünərdən yadigar qoymağın əbədiyaşar bir məram olduğunu xatırlayaraq yazırdı: “Cəmi millətlər qərribə olan elmlər və əcaba olan sənətlər ixtira etməklə tərəqqi tapıb ölkələrini məram-rüfətə yetiriblər. Amma bizim millətimiz o elmlər ki, onların əlindədir, bitamam tərək etməklə mədəniyyət aləmindən uzaqlaşıb və millətlərdən geri qalıblar”.

Buna görə də ensiklopedik biliklənməyə malik M.M.Nəvvab “milli dirçəliş yolunda əsl fəal, mübariz gənc nəsil yetişdirməyin mühüm məsələ olduğunu çox gözəl başa düşür, elm və mərifəti insan üçün ən vacib əxlaqi məziyyət hesab edirdi” [2, s. 29].

Bu gün də “Şuşa ili” çərçivəsində bu müqtədir şəxsiyyətin ideya-mənəvi irsindən kreativ düşüncələrinə hopan ən vacib mütərəqqi fikirlərinə istinad etməklə bir daha nəcib və şərəfli vəzifələr kontekstində təhlil-tərkib edərək, bir daha şah damarımızda axan qanımız barmaqlarımızın ucuna süzülərək qarşımıza qoyduğumuz vəzifələrə köçürülməli, ürəklərimizə elə həkk olunmalıdır ki, hər birimizin milli ruhu oyansın, daxili azadlığımız sinəmizə sığmayıb köksümüzü qabartsın. Əksinə, doğma torpağı, doğma təbiəti, doğma dili sevməyi öyrətməyin imkanlarını müəyyənləşdirməkdə ümumdövlət və ümumxalq çağırışlarına rəvac versin.

Maarif və mədəniyyətimizin, ümumilikdə ictimai-pedaqoji fikrimizin qarşısında həlli həyati zərurət olan ruhani məktəblərinin köhnə təlim üsuluna, fars və ərəb dillərində keçilən dərslərdəki cansıxıcı vəziyyətə, mexaniki əzbərləməyə, onsuz da çətin olan təhsil prosesini bir az da ağırlaşdıran sxolastik, mürtəcə baxışlara qarşı da Şuşa maarifpərvərlərinin mücadilə tendensiyası birmənalı olaraq ictimai şüura mənəvi dəstək olurdu.

Azərbaycan maarifinin ilk qaranquşlarından olan, Qori müəllimlər seminariyasının cəfəkeş müəllimlərindən sayılan tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elminin peşəkar və görkəmli nümayəndəsi əslən Şuşalı Firudin bəy Köçərli ana dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə cəbhəsində ön addımda gedərək, onu düşündürən məsələ haqqında Abdulla Şaiqə yazırdı: “... Ana dilini yaxşı bilməkdən ötrü lazımdır Qasım bəy Zakir, Molla Pənah Vaqif, İsgəndər ağa Şair kimi milli şairlərimizin əsərləri oxunsun. Çifaidə bunlar da çap olunmayıbdır və bu əsərlərin çoxu itib-batıb, tərək olunubdur. Ələ düşəni mən toplayıb bir qayda üzrə tərtib qılmışam. Onları da çap etdirməyə təvənim yoxdur” [5, s.46].

Köçərli vətənsəvər təəssübkeşliyi ilə həm də göstərirdi ki, yalnız yerli əhəlinin rus dilini öyrənməsini deyil, həm də rusların yerli xalqının dilini öyrənməsini lazım bilirdi. O, həm də Azərbaycan xalqı üçün müqəddəs və əziz olan Qarabağ torpağının hər cür münasibətdən toxunulmazlığına kor gözlə baxmaq kimi mənfur baxışlara qarşı da açıq və aydın düşüncə ilə nəzər-diqqət yetirirdi. O, bu münasibətlə yazırdı ki: "... yalnız bircə şeyi qeyd etmək istərdim ki, xristian dini də, onun idealizmi də, əl çatmayan əxlaqı da rus xalqını nə həyatı, nə əxlaqı, nə də əqli (ağıl – V.B.) cəhətdən çox qabağa aparmamışdır" [4].

1861-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş S.Vəlibəyov təkcə məktəbdarlıq fəaliyyəti ilə kifayətlənməmiş, həm də maarifpərvər ideyalar müəllifi kimi pedaqoji fikir tariximizin aramsız fədailərindən olmuşdur. O, ictimai inkişafda, maariflənmədə olduğu kimi xalqın tərəqqisini vətənpərvər nəslə sahib olmaqda görürdü, xalqın xoşbəxtliyi, gələcək müstəqilliyi uğrunda kəskin mübarizə aparırdı. Səfər-əli bəy Vəlibəyov ancaq məktəbdarlıq fəaliyyəti ilə kifayətlənməmişdir. O, ictimai və pedaqoji ideyalarını da təshih edən zəmindən fəaliyyət göstərmiş, 1883-cü ildə Şuşada təbii məktəb açaraq uşaqlara savad təlimi təqdim edən tövsiyələr hazırlamışdı. "İbtidai məktəb şagirdlərinə məxsus və hüsnü əxlaqa dair Azərbaycan dilində oxu risaləsi" adlanan bu kitabça tezliklə bütün Cənubi Qafqaz məmləkətlərinə yayıldı. 1883-cü il, iyunun 3-də isə Müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbov bu qiymətli topluya rəy bildirərək öz mühakimələrini belə əsaslandırır: "Bu kitabçanın əvvəlindən axırınadək diqqətlə oxuduqda ibtidai məktəblərin şagirdləri üçün uyğun və faydalı bir kitabça olduğu məlum olur". S.Vəlibəyovun ana dilinin saflığı, savad təlimi, təhsilin məzmunu, xəlqilik, demokratizm, humanizm kimi ibtidai təhsillənmə üçün xas olan didaktik ideyaları da onun mükəmməl və zəngin yaradıcılığından xəbər verirdi.

İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında irsiyyətin, mühitin, tərbiyənin və şəxsi fəaliyyətin danılmazlığı qərarına gələn Nəcəf bəy Fətəli oğlu Vəzirovun pedaqoji görüşlərində insanın şəxsiyyəti, onun mənəvi aləminə dair bu gün də gənc nəslə örnək olası nümunələr çoxdur. 1854-cü ildə Şuşada dünyaya göz açmış bu tarixi şəxsiyyətin ideya və baxışlarının əsas məhvərində xalqa, Vətənə xidmətə bağlılıq ana xətt olaraq yaradıcı ömrünə çiraq tutmuş, onun elmi, ədəbi və pedaqoji fikirlərinə dəstək vermişdir.

İnsan müdrikliyini ağıl və zəka ünsiyyətində axtaran xüsusən ailə pedaqogikası sahəsində özünün ədəbi-pedaqoji baxışlar sistemini ümumiləşdirən əsərlərində dərin vətənpərvərlik ehtişamı ilə qələmə alaraq yazırdı: "Gözəl Azərbaycan, uca dağlarına canım qurban, laləli, çiçəkli çəmənlərinə malım qurban, soyuq bulaqlarına, meyvəli bağlarına balalarım qurban, Vətən geniş və vüsətli bir diyardır, onun hər bir guşəsi övladı üçün əzizdir".

Nəhayət, Şuşa maarifpərvərlərinin ən ümdə məqsədi vətənpərvər nəsillə formalaşdırmaq üçün "məktəblərimizin müntəzəmliyinə, millətimizin məişət meydanında, elm və mərifət yolunda irəli getməsinə və milli ədəbiyyatdan xəbərdar olmasına, millətin tərəqqisinə, tərbiyə və təlim üsulunun camaat arasında intişar olmasına mətbuat yayımı vasitəsilə nail olmaq və bu işi yüksək amallarla irəli aparmaq idi" [6].

Dövrünün tanınmış simalarından olan Şuşa torpağında püxtələşən Əhməd-bəy Ağayevin (Əhməd Ağaoğlunun) (1869-1939), Fərhad Ağazadənin (Şərqli)

(1880-1931), Üzeyir bəy Hacıbəyovun (Hacıbəylinin) (1885-1948) və digərlərinin ideya-nəzəri irsində baş qaldıran milli tərəqqi ideyalarının məhvərində dayanan milli mənlük şüuru, milli iftixar, milli ləyaqət, milli təəssübkeşlik, milli vətənpərvərlik hissi yeni pədaqoji fikrin leytmotivinə çevrilən əsl insan və vətəndaş yetişdirməyin üsul və vasitələrini müəyyənləşdirən, nəzəri-təcrübi fəaliyyətə xidmət edən ideya-mənəvi irs olaraq bu gün də öz aktuallığını saxlamaqda davam edir.

Dövrünün tanınmış böyük Azərbaycan maarifpərvərlərinin pədaqoji görüşlərində təsbit olunan işıqlı notlar üzərində köklənmiş formalaşma tarixində Şuşa pədaqoji mühitinin də böyük təsiri olmuşdur. Öz tarixi dövründə və gələcək qərirlərdə bu işıqlı ideyaların qorunub saxlanması ümumxalq və ümumdövlət səviyyəli bir işdir. Xüsusən, Şuşa maarifpərvərlərinin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapan milli-mənəvi, ümumbəşəri dəyərlər sistemindən istifadə etmək nəcib və təşəbbüskar fəaliyyət sayılmalıdır.

Qətiyyətlə demək olar ki, nəslin qalibiyyət hünərini, həyat eşqini və mübarizə əzmini zaman-zaman alovlandırır, ağılın sönməz məşəlinə çevirmək hər kəs üçün şərəfli və müqəddəs missiyadır. Bu vəzifələrin icrasına rəvac verməyi isə həyatın özü bizdən tələb edir.

Xüsusən, 2022-ci ilin “Şuşa ili” çərçivəsində elan olunması, Şuşa qalasının 270 illiyinin geniş qeyd olunması və Şuşanın “mədəniyyət paytaxtı” statusuna layiq görülməsi, nəhayət, “Şuşa, sən azadsan!” aforistik deyiminin sağlam mənəvi-psixoloji ovqat yaradan məzmun dəyərləri çox uğurlu mətləblərdən xəbər verir.

İnanırıq ki, xalqımızın, millətimizin qəlbində xoş ovqat yaradan, gələcək nəslin formalaşmasına çırağ tutan, son örnəklərdən olan neçə-neçə Şuşanamələr bundan sonra da Vətənimizə, Millətimizə böyük həyat amalı, xoş ümidlər bəxş edəcəkdir.

Şuşa – Vətən sevgisinin vətənpərvərlik manifestinə çevrilərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uca kürsülərdən qopan “Qarabağ – Azərbaycandır!” kəlməsi də bu tarixi “Şuşa salnaməsi”nin epigrafi kimi hələ çox-çox tövsiyə xarakterli əməllərə çırağ tutacaq, qəlbi-mizi hər zaman tərəvətləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pədaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşdırılması problemi. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2005.
2. Bəşirov V.P. Azərbaycan maarifpərvərlərinin yaradıcılığında vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələləri. Metodik tövsiyə. Bakı, “ADPU-nəşriyyatı”, 1994.
3. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.
4. “Kaspi” qəzeti, Bakı, 1906, №3.
5. Köçərli Fəridun bəy. “Müşfiqi-mehrabanım. Mirzə Abdulla”, 26 may, 1911,
6. Qori. // “Azərbaycan” jurnalı, 1967, №6.
7. “Rəhbər” jurnalı. Bakı, 1906, №1.
8. Talıbov Y.R., Sadıqov F.B., Quliyev S.M. Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixi. Bakı, “Ünsiyyət”, 2000.

Summary

Pedagogical Views of Shusha Enlighteners (The Late XIX - Early XX Century)

The article deals with analysis of the ideas of patriotism, military-patriotic, struggle for literacy training reflecting pedagogical views of Shusha enlighteners. In general, the way of their struggle for civic education in Shusha pedagogical environment is explained.

The issue covers the term of the late XIX -early XX century.

Резюме

Педагогические встречи просветителей Шуши (конец XIX века, начало XX века)

В статье анализируются идеи патриотизма, воинского патриотизма, борьбы за грамотность, отражающие педагогические встречи просветителей Шуши. В целом раскрыт путь борьбы педагогической среды Шуши, связанный с гражданским воспитанием.

Проблема охватывает конец XIX и начало XX веков.

Rəyçi: prof. R.L.Hüseynzadə

Gülərə Kərimova
Bakı Dövlət Universiteti

VƏTƏNPƏRVƏRLİK MƏNƏVIYYATIN MÜHÜM GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Açar sözlər: *Aydın Manerov, mənəviyyat, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, şəhidlik*

Keywords: *Aydın Manerov, morality, patriotism, hero shekhidlik*

Ключевые слова: *Айдын Манеров, нравственность, патриотизм, героизм, шехидлик*

Bu gün yetişən gənc nəslin milli-mənəvi ruhda, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi daha böyük aktuallıq və əhəmiyyət kəsb edir. Gənclərimizin erməni təcavüzünə qarşı apardığı inamlı mübarizə, qəsb edilmiş torpaqlarımızın azad edilməsi, işğal edilmiş ərazimizin bərpa edilməsi, möhtərəm Prezidentimiz, Ali Baş Komandanımız cənab İlham Əliyevin istər siyasət meydanında müdrik siyasəti və istərsə də hərbi meydanında uğurlu strategiya və taktikası sayəsində müzəffər ordumuz 44 gün ərzində qələbə çaldı. Bu qələbə həmçinin gənclərimizin, əsgərlərimizin milli-mənəvi tərbiyəsinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin qələbəsi idi, bu onların vətənpərvərliyi, həmrəyliyi, aldıqları tərbiyə və təhsilin nəticəsi, məktəblərimizin, təhsilimizin, elmimizin qələbəsi idi.

Bugün bu şanlı qələbənin zəfər salnaməsini yazmaq, onu dünya müstəvisinə çıxartmaqda xarici dillərin tədrisi prosesindən də maksimum səviyyədə istifadə olunmalı, xüsusən, igid övladlarımıza şanlı həyat yolunu, qəhrəmanlıq səhifələrini xarici dildə nəşr etdirmək olduqca zəruri və aktual problem kimi dəyərini tapmalıdır. Xarici dil dərslərimizdə vətənpərvərlik, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi günümüzdün aktual problemidir.

Yeniyetmə və gənclərimizin fiziki cəhətdən sağlam, əxlaqca saf, mənəviyyatca zəngin milli-mənəvi və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, onların dövlətçilik məfkurəsi ətrafında sıx birləşməsi hər cür qələbənin təməli kimi dəyərləndirmək olar.

Azərbaycanda təməli ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dövlət təhsil siyasətinin uğurla reallaşdırılması nəticəsində bu gün mühüm nailiyyətlər, qələbələr əldə olunmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev gənclərə daim sonsuz qayğı ilə yanaşmış, gənc nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsinə böyük diqqət və həssaslıqla yanaşmışdır. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev zəngin mənəvi irsimizin yaşadılmasına və inkişafına yol açmış, milli birliyimizin, bütövlüymüzün möhkəmlənməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Dahi şəxsiyyət, Ulu öndər Heydər Əliyev 2 fevral 1996-cı il tarixində Gənclərin Birinci Ümumrespublika Forumunda nitqində demişdir:

“Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri milli-mənəvi tərbiyə məsələsidir...mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan

xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz. Nə qədər var-dövlət olsa da, nə qədər pul olsa da, nə qədər zənginlik olsa da mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz” [1].

Ulu öndər nitqinə belə davam edərək deyidi: “Gənclərimiz milli-mənəvi ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı yaxşı bilməlidir, keçmişə yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz” [1]. Göründüyü kimi mənəvi tərbiyə bilavasitə vətənpərvərliklə bağlıdır. Vətənpərvərlik mənəvi tərbiyənin mühüm tərkib hissəsidir.

Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi bəşər tarixində klassiklərin, görkəmli alimlərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Vətənpərvərlik tərbiyəsi antik filosofların – Sokratın, Platonun, Aristotelin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Daha sonralar klassik Avropa və rus pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndələri – Y.A.Komenskinin, K.A.Helvetsinin, J.J.Russonun, A.Disterveqin, K.D.Uşinskinin, V.Q.Belinskinin, A.S.Makarenkonun, V.A.Suxomlinskinin əsərlərində [2], Azərbaycan klassik fikrinin görkəmli nümayəndələri – N.Nərimanovun, M.F.Axundovun, A.A.Bakıxanovun, F.Köçərlinin, Hüseyn Cavidin, C.Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Abbas Səhhətin və başqalarının əsərlərində geniş şərh olunmuşdur [3].

Vətənpərvərlik “Öz vətəninə və xalqına sədaqət və məhəbbət və onun yolunda hər bir fədakarlığa hazır olmaq deməkdir” [4, s.483].

Vətənpərvərlik əsl mənası ilə, Vətəninə sevmək və Vətən üçün hər cür fədakarlığı etmək hisləridir. Vətənpərvərlik anlayışı insanın torpağa, Vətənə, elə, obaya bağlılığını ifadə edir, onun inkişafına, insanların rifahının yüksəlişinə xidmətdə özünü göstərir. Bu hiss insanda anadangəlmə olsa da, digər hislər kimi tərbiyəyə möhtacdır və tərbiyə yolu ilə daha da inkişaf edir və möhkəmlənir.

Vətənpərvərlik milli ruhun əsasıdır, o vətənimizin, dövlətimizin milli ideologiyasına əsaslanmalıdır. Vətənpərvərlik mənəvi, əxlaqi borc olmaqla yanaşı, həm də ideoloji-siyasi bir problemdir. Ulu öndər Heydər Əliyev vətənpərvərliyə, milli-mənəvi dəyərlərə və dövlətçiliyə əsaslanan Müstəqil Azərbaycan Respublikasını qurdu.

Vətənpərvərlik insanı səciyyələndirən ən mühüm mənəvi keyfiyyətdir. Vətənpərvərlik olmadan başqa keyfiyyətlərin olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur, əksinə zərəri vardır. Vətən sevgisi, mənəviyyatı olmayan şəxs öz biliyini, bacarığını vətənin, onun insanların zərərinə istifadə edəcəkdir. Dahi şairimiz Füzulinin bir şeirinin məzmununda çox yaxşı deyilir ki, şər adamlara, hiyləgər adamlara elm öyrətməyin. O bu elməni, biliyini insanların kütləvi qətlinə, zərərinə sərf edər, bu sanki cəlladın əlinə qılınc verməyə bənzər.

Ümummillə lider Heydər Əliyev vətənpərvərliyi, təbii duyğularla, mənəviyyatla bağlayaraq deyirdi: “Vətənpərvərlik insanın daxilindəki duyğulardır. Əgər bunlar yoxdursa, o insan mənəviyyatsızdır”.

Məktəblərimizdə uşaq, yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi təlim-tərbiyə işinin ən mühüm istiqamətlərindən, məktəbin ən vacib vəzifə

lərindən biri olmalıdır. Təhsilimizin ali məqsədi də vətən üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirməkdir.

Şagirdlərlə aparılan vətənpərvərlik tərbiyəsi işi onların Vətənə məhəbbət və sədaqət ruhunda böyümələrinə, xalqımıza xas olan ən yaxşı mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmələrinə, vətənə dərin sevgi yaranmasına müsbət təsir göstərir. Vətənpərvərlik məktəblərimizdə həm təlim prosesində, həm də sinifdən xaric məşğələlərdə ən aparıcı tərbiyə istiqaməti olmalı və ardıcıl olaraq həyata keçirilməlidir. Vətənpərvərlik Vətən uğrunda döyüşmüş qəhrəmanlarımızı, canlarını fəda etmiş şəhidlərimizi tanımaq, onlarla fəxr etmək, onlardan örnək almaqdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin uşaqların yaşına uyğun çox forma və üsulları, növləri vardır. Bunların arasında vətənpərvərliklə bağlı kitabların oxunmasında, milli qəhrəmanlarımıza həsr edilmiş əsərlərin mütaliəsi, şəhidlərin yad edilməsi, gecələrin təşkili, sənədli filmlərə baxışlar, ardıcıl olaraq bu barədə söhbətlərin, görüşlərin keçirilməsi, dövlət rəmzlərimiz haqqında məlumatların verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xalqın hər bir nümayəndəsi-uşaq, gənc, yeniyetmə, yaşlı, hər bir vətəndaş Vətənpərvər olmağa, vətən üçün çalışmağa borcludur. Böyük şair Məmməd Araz demişkən: “Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı”. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk deyirdi ki, “Vətənin xidmətçisi olanlar, vətənin əfəndisi olurlar”.

Ölkəmizin möhtərəm prezidenti, müzəffər ordumuzun Ali Baş Komandanı Cənab İlham Əliyev vətənə xidmət göstərməyi ən yüksək əxlaqi keyfiyyət hesab edir və vəzifəsindən, sosial mövqeyindən asılı olmayaraq hər kəsin vətənə, insanlara xidmət etməyi hər zaman tövsiyə edir.

Əsgər silahı ilə, yazıçı qələmi ilə, alim elmi ilə, müəllim təlimi ilə, şagird, tələbə təhsili ilə, həkim müalicəsi ilə, diplomat siyasəti ilə, fəhlə işi ilə, bəstəkar mahnısı ilə, şair şeiri ilə, rəssam rəsmi ilə Vətənə xidmət etməli, Vətənin qüdrətlənməsinə öz töhfəsini verməlidir. Yalnız bu halda vətən övladı vətəndaş olar, vətənə dövlətə sədaqətini göstərmiş olar.

Vətənpərvərlik-özü üçün deyil, eli üçün yaşamaqdır, bu gün üçün deyil, gələcək üçün yaratmaqdır, “Mən üçün” deyil “Biz üçün”, “Xalqım üçün” yaşamaq və düşünməkdir

Vətəni tanımayan, onu sevməyən ondan üz döndərən, Vətənə xidmət etməyən təbii ki, bir gün gələcək ki, hər kəsdən, öz yaxınlarından hətta öz vicdanından da üz döndərəcəkdir. Normal düşüncə tərzli olan hər kəsin daxilində Vətənə sevgi yaşayır. Bu sevgi, bu hislər yoxdursa o insanda vicdan da yoxdur. Necə ki, böyük şairimiz Abbas Səhhətin Vətən haqqında şeirindəki çox dəyərli misralar bunu ifadə edir:

“Vətəni sevməyən insan olmaz. Olsa da ol şəxsə vicdan olmaz” [5, s.208].

Bu sevgi nə qədər yüksək olarsa bir o qədər böyük şəxsiyyətlər yetişər. Ana Vətən məhz belə böyük şəxsiyyətlərin qollarına söykənir və Vətən adı ucalır. Ulu öndər Heydər Əliyevin Vətənə sevgisi o qədər uca və yenilməz idi ki, çətin günlərdən və mübarizələrdən qalib kimi çıxaraq bu gün bizə xoşbəxt yaşadığımız müstəqil Azərbaycanı bəxş etdi. Əbədi müstəqilliyimizi bizə bəxş etdi. Bu günkü qələbələrimizin təməlini qoydu. İşğal olunmuş Vətən torpaqlarımızın azad edil-

məsi, Qarabağın düşmən tapdağından qurtulması ulu öndərimizin Vətən üçün yetişdirdiyi Ölkə prezidentimiz İlham Əliyevə müqəddəs bir vəsiyyəət olaraq tapşırılmışdır. Bu vəsiyyəti ölkəmizin rəhbəri müdrik siyasəti ilə, əzmkar şücaəti ilə, müzəffər ordusu ilə, monolit xalq birliyi ilə 44 gün ərzində yerinə yetirdi və düşmən üzərində tarixi zəfər çalaraq, qələbə qazandı.

Uşaqlara kiçik vaxtlardan yurdumuzun gözəlliklərindən, igidlərimizin qəhrəmanlıqlarından, vətən yolunda canlarını fəda etmiş şəhidlərimizdən, elimizin adət və ənənələrindən danışmaq lazımdır. Vətənpərvərlik əcdadlarımızın, ulu babalarımızın ənənələrinə hörmət deməkdir. Görkəmli pedaqoq, professor Ləzifə Qasımova mənəvi tərbiyə haqqında çox sayılı əsərlərində vətənpərvərliyin insanın mənəviyyatının mühüm bir göstəricisi olduğunu qeyd edir və yazır ki, Azərbaycan xalqına məxsus dəyərlərdən biri də igidlik, mərdlik və mübarizlikdir. Bunlar xalqımızın milli-mənəvi mentalitetinin ayrılmaz tərkib hissəsidir [6, s.35].

Vətənpərvərlik dövlət bayrağına, dövlət gerbinə, dövlət himninə sevgi və məhəbbət deməkdir. Ən kiçik yaşlardan uşaqlarımız müstəqilliyimizin rəmzlərinə hörmətlə yanaşmağı və uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olmağı öyrənməlidirlər. Ölkə prezidentimiz cənab İlham Əliyevin dediyi kimi – “gənclərimiz, uşaqlarımız vətənpərvərlik ruhunda böyüməlidirlər, Vətənə sevgi ilə yaşamalınırlar”.

Vətən haqqında istər dərsləklərdəki ayrı-ayrı mətnlərdə, istərsə də aparılan tərbiyəvi söhbətlərdə, müxtəlif tədbirlər zamanı məktəblilərə verilən məlumatlardan onlar Vətənimizin zəngin tarixi ilə, mədəniyyəti ilə tanış olaraq iftixar hissləri keçirir, böyük şəxsiyyətləri ilə qürur duyur, xalqımızın zaman-zaman öz varlığını qorumaq üçün apardığı mübarizələr, azadlıq və müstəqillik uğrunda gedən mücahidələr haqqında dərin biliklər əldə edir, bu biliklər əqidəyə çevrilərək onlarda vətənpərvərlik hisslərini daha da artırır. Xüsusilə vətənpərvərlik tərbiyəsində xalqımızın qəhrəman oğulları, işğal olunmuş torpaqlarımızın vətənin azadlığı uğrunda canlarını fəda etmiş şəhidlərimiz haqqında verilən dəyərli məlumatlar, vətənpərvərlik baxımından çox böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Vətəni müdafiə etmək hər bir vətən övladının müqəddəs vəzifəsidir.

Qarabağ döyüşlərində şəhid olmuş leytnant, “Azərbaycan bayrağı” ordeni ilə təltif edilmiş Aydın Manerovun qəhrəmanlığı vətənə hədsiz sevginin, vətən uğrunda fədakarlığın bariz bir nümunəsidir. 2021-ci ilin yanvar ayında Bakı şəhəri, Nizami rayonundakı 2 nömrəli Uşaq və Gənclər mərkəzində Aydın Manerovun qəhrəmanlığına həsr edilmiş “Mən Qartalam” adlı möhtəşəm tədbir keçirilmişdir. Bu tədbirdə qəhrəmanın həyat yoldaşı, BDU–nun Pedaqogika kafedrasının dosenti, iki dəfə Qadınlr Qurultayının nümayəndəsi və bu qurultayda Ulu Öndərimizlə səmimi ünsiyyətdə olaraq, fəxrlə foto şəkil çəkdirməsindən qürur duyan Gülərə Kərimova və onun ailə üzvləri də iştirak etmişlər. Tədbirdə mərkəzin direktoru Əminə Musayevanın rəhbərliyi və metodist Vəsilə xanım Əhmədovanın təşkilatçılığı ilə mərkəzin üzvləri, məktəblilər fəal iştirak edərək Nəbi Xəzrinin, Əli Vəkilin Aydın Manerova həsr etdiyi şeirləri səsləndirdilər, mahnılar dinləndi, dəyərli çıxışlar edildi. İştirakçılar Aydın Manerovun döyüş yoluna bir daha nəzər saldılar, qəhrəmanlığından nümunələr öyrəndilər. Aydın Manerov ürəyinin xəstə olmasına, həkimin ona döyüşə getməsinə icazə verməməsinə baxmayaraq o anadanagəlmə

ürəyinin qüsurluğunu gizlədərək, ailəsinə də xəbər vermədən könüllülər dəstəsinə qoşularaq cəbhəyə, döyüşə tələsmiş Ağdərə, Laçın, Füzuli, Ağdam, Şuşa, Tərtər uğrunda döyüşlərdə fədakarlıqla döyüşmüş, cəsarətlə düşmənlə açıq döyüşlərə girmişdir. Şiddətli döyüşlər zamanı 2 dəfə ağır yaralanmasına baxmayaraq yenidən döyüşə qayıtmışdır. Vətən torpağının işğal altında olması onu hər gün, hər saat rahat edirdi. Aydın Laçın rayonunun Sarıbaba yüksəkliyi uğrunda gedən döyüşlərdə döş qəfəsindən güllə yarası alır. Müalicədən sonra səhhətində yaranan problemlərlə əlaqədar olaraq Hərbi Həkim Komissiyası ona 2-ci qrup əlillik dərəcəsi təyin edir. Ancaq o, həkimlərin bu qərarına qəti şəkildə etiraz edərək “Torpaqlarımızın işğal olunduğu, qadınlarımız, qocalarımız, uşaqlarımız əsir olduğu bir vaxtda mən heç bir əlilliyi qəbul etmirəm və son nəfəsimə qədər döyüşməyə hazırım” deyir. Aydın bütün cəhdlərinə baxmayaraq, həkimlər ona 3-cü qrup əlillik dərəcəsi təyin edirlər. Yenə də Aydın Manerov öz fikrindən dönmür və N-saylı hərbi hissəyə qoşulur. Bu dəfə Aydın Manerov sırası əsgər kimi deyil, leytenant rütbəsi ilə bölük komandirinin müavini kimi öz hərbi xidmətinə başlayır. Qısa zamanda şücaəti, qorxmazlığı, igidliyi, təşkilatçılığı ilə komandirlərinin, əskərlərin, döyüş yoldaşlarının hörmətini, rəğbətini və etibarını qazanır. Aydın Manerovun döyüş yoldaşı, yazıçı Kərim Dünyamalı “1000 gün cəbhədə” sənədli povestində yazır: “Aydın Manerov əskərlərin sevimlisi idi. Onda güclü təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə bərabər yumor hissi də vardı. Şirin zarfatlar edərdi. Amma, işinə çox məsuliyyətlə yanaşardı. Hər bir məsələni beyin süzgecindən keçirər, incəliklərinə qədər öyrənməyincə rahatlığını tapmazdı...” [6, s.113]. Budur Ağdərə-Tərtər uğrunda qızgın döyüşlər gedir. Səhər saat 05:27-dir... Maşın karvanı Tərtər rayonunun Marquşavan kəndində dayanır. Şəxsi heyət hücum hazırlıq işlərinə başlayır. Aydın hava, isti külək əsir... Döyüş əməliyyatı tapşırığı Ağdərə rayonunun Gödəkburun, Globus, Vışka yüksəkliklərinə qəflətən hücum etmək və yüksəkliyi əldə saxlamaqdır. Aydın Manerov öz bölüyü ilə Gödəkburun yüksəklikliyinə hücum edir. Gödəkburun çox böyük olmayan kol-kosla əhatələnmiş çılpaq bir təpədir. Lakin o yüksəkliyin hərbi strateji cəhətdən çox böyük əhəmiyyəti vardır. Düşmən bir çox mövqelərimizə oradan nəzarət edirdi. Döyüş əməliyyatı səhər saat 05.00-da başlayır. Aydın öz bölüyü ilə yüksəkliyə doğru inamla irəliləyir. Əsgərlərimiz düşməne atəş açmalarına imkan verməmiş əl qumbaralarını işlədərək itki vermədən yüksəkliyi ələ keçirir və rabitə xəttində bu anda səs gəlir: Koldun, mən qartalam (Aydın Manerovun hərbi hissədə adı). Düşmən postları atırtıq məhv edilmişdir. Bu sevinc hissləri o qədər də uzun çəkmir. Aradan heç 10 dəqiqə keçməmiş yenidən rabitə xəttində səs gəlir: Koldun, mən Qartalam. Düşmən bizi üç tərəfdən ardıcıl atəşə tutur və sağ tərəfdən düşmənin BMP-2 zirehli texnikası başımızı qaldırmağa heç imkan vermir, düşmən bizi mühasirəyə almağa çalışır. Bu zaman Gödəkburun yüksəkliyi uğrunda yenidən qızgın və amansız döyüşlər başlayır. Əskərlərimiz əsl qəhrəmanlıq və şücaət göstərərək son nəfəslərinə qədər yüksəkliyi əldən verməmək üçün, ölüm-dirim savaşına girir, canlarını fəda etməyi göz önünə alaraq qətiyyətlə, cəsarətlə vuruşurlar.

Elə bu döyüşdə də Aydın Manerov düşmən gülləsinə tuş gəlir və ağır yaralanaraq, həlak olur, şəhidlik zirvəsinə ucalır. Bu gün o özü aramızda olmasa da,

adı bilinir, hörmətlə çəkilir, onu ailəsi, həyat yoldaşı Gülarə xanım bir an belə onu unutmur, həyat yoldaşının şəhidlik zirvəsinə ucalması ilə fəxr edir və belə yazır:

*Ahım heç çatmadı əfsus nə yerə, nə də ki, göyə,
Tabutu qucaqladım, “Yaşın mübarək” deyə!.*

Aydın Manerov Qartal kimi gəldi, Qartal kimi döyüldü və öz qanı ilə tarix yazaraq əbədiyyətə qovuşdu. Yazıçılar İttifaqının üzvü tanınmış şairə Nəcibə İlkin “Qartal” zirvədə qaldı” dəyərli kitabını Aydın Manerova həsr etmiş və bu kitabda Aydının qəhrəmanlığını nəzmə çəkərək böyük poema yazmışdır ki, o poemadan bir parça qəhrəmanın xarakterik xüsusiyyətlərini səciyyələndirən misralardır:

*Eşqindən aldığı, gücü, qüvvəsi
İntiqam hissində alovlanırdı...
Dostları görürdü cəsurluğunu
Görürdü ondakı məğrurluğunu.
Üstünə aramsız yağan güllələr,
Aydının arzusun etmirdi hədə.
Dostlara üzünü tutub söylədi:
– “Baxmayın ürəyim xəstədi, dostlar,
Hələ ki, əllərim tutur silahı...
Mənimçün Vətəndir, yox özgə varım,
Yolunda öləm kaş, budur qərarım! [8, s.7].*

Aydın da qərarını vermişdi, Vətən yolunda şəhidlik zirvəsinə ucalmışdı. 776 sayılı hərbi hissənin baş komandiri H. Əsədov Aydının igidliyi, qəhrəmanlığı haqqında Manerovlar ailəsinə belə bir məktub yazmışdır: “1994-cü ilin yanvarın 29-dan-30-na keçən gecə Ağdərənin Gödəkburun yüksəkliyi uğrunda gedən döyüşlərdə ön cərgədə olan Aydın düşmənə göz açmağa imkan vermirdi. O bir komandır kimi öz döyüş bacarığını və səriştəsini bu döyüşdə bir daha sübut etdi, düşmənin canlı qüvvəsinə sarsıdıcı zərbələr endirdi. Döyüşdə gecə gündüz yaralı əsgərləri mühasirədən çıxardı, özü düşmənlə üz-üzə dayandı... Həmin döyüş əməliyyatından çox təəssüf ki, Aydın Manerov qayıtmadı. O igidliklə vuruşmuş, düşmənin qarşısını almış, onlarca döyüşçünün həyatını xilas edə bilmişdir. Aydının igidlikləri bütün Azərbaycan oğulları üçün əsil vətənpərvərlik nümunəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq. Azərbaycan qəz. Bakı, 1996, 6 fevral.
2. Hüseynzadə R.L., Məlikov M.Ş., Kərimova G.H., Çıraqova V.F., Ələkbərova M.İ. Pedaqogika tarixi. BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının qərarı ilə Magistraturanın II mərhələsinə hazırlaşanlar üçün metodiki vəsait. Bakı: Magistratura.az.2018.
3. Hüseynzadə R.L. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2020.

4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
5. İsayev İ.N. Pedaqoji irsimizdən: M.V. Vidadidən H.K.Sanlıyadək. Bakı: ADPU, 2014.
6. Qasımova L.N. Məktəblilərin miili mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. Bakı: Nurlan, 2004.
7. Kərim Dünyamalı. 1000 gün cəbhədə. Bakı: Mütərcim, 2004.
8. Nəcibə İlkin. “Qartal” zirvədə qaldı. Bakı: Mütərcim, 2015.
- 9.

Summary **Patriotism as an Indicator of Morality**

Patriotic education as part of moral education. Speaking about the patriotic education of the younger generation, it is necessary to emphasize that young people should be brought up on the heroic past of our country, and on the example of the heroism of our soldiers. Patriotism as a quality of a person's personality is manifested in love for Fatherland, devotion, willingness to serve Motherland, human attachment to native land, literature, language, culture and the best traditions of their people. Patriotic education is a part of general civil culture and general civil education, based on universal values: life, health, spiritual and moral education of a person, rights and individual freedoms. Patriotism is to love the Motherland, to fight bravely for the Motherland, like Aydin Manerov, even if necessary, sacrifice your life for the Motherland and rise to the top of the martyrdom.

Резюме **Патриотизм как показатель нравственности**

Патриотическое воспитание – важная составляющая, нравственного воспитания. Говоря о патриотическом воспитании подрастающего поколения, необходимо особо подчеркнуть, что молодежь надо воспитывать на героическом прошлом нашей страны, и на примере героизма наших воинов. Патриотизм, как качество личности человека, проявляется в любви к своему Отечеству, Родине, преданности, готовности служить своей Родине, привязанности человека к родной земле, литературе, языку, культуре и лучшим традициям своего народа. Патриотическое воспитание – это часть общегражданской культуры и общегражданского воспитания, опирающаяся на общечеловеческие ценности: жизнь, здоровье, духовно-нравственное воспитание человека, права и свободы личности. Патриотизм – это любовь к Родине, готовность храбро сражаться за Родину, как Айдын Манеров, даже если нужно, пожертвовать своей жизнью ради Родины и подняться на вершину шехида.

Rayçi: prof. R.L.Hüseynzadə

Leyla Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI: "AĞILLI MƏKTƏB"

Açar sözlər: *ağıllı məktəb, təlim texnologiyaları, seminar, ənənəvi məktəb, audio-vizual*

Keywords: *smart school, learning technologies, seminar, traditional school, audio-visual*

Ключевые слова: *умная школа, технологии обучения, мастерская, традиционная школа, аудиовизуал*

Dünyada texnika daim inkişaf edir və bu özünü bütün sahələrdə göstərir. Təhsil hər bir ölkənin əsasını təşkil etdiyi üçün texniki inkişaf təhsilə birbaşa təsir edir. Artıq, dərstdə müasir təlim texnologiyalarından istifadə təhsilin əsas məqsədlərindən birinə çevrilib. Hazırda ölkəmizdə bütün sahələrdə müasir təlim texnologiyaları ilə işləmək və bu biliklərin inkişafına yüksək səviyyədə önəm verilir. Təhsil sahəsi də bunlardan biridir.

Təhsil sahəsində son on ildə İKT-dən istifadə geniş yayılmağa başladı. Belə ki, müəllimlər İKT-lə əlaqəli təkmilləşdirmə kurslarına cəlb olundular. Müəllim olmaq istəyənlər MİQ imtahanı verir ki, bu imtahanda sualların bir qismi informatika, müasir təlim texnologiyaları haqqındadır. Son iki ildə isə dünyanı bürüyən COVID-19 xəstəliyi müasir təlim texnologiyalarından istifadəni birə beş artırdı və onlayn təhsil nəticəsində hətta, texnoloji vasitələr haqqında heç bir bilgisi olmayan müəllim və öyrənənlərə bu vasitələrdən istifadəni öyrənməyə məcbur etdi. Bu sahənin inkişafı üçün müəllim və öyrənənlərə pulsuz onlayn təlimlər, seminarlar təşkil olundu, sonda isə sertifikatlar verildi.

Bu səbəblə artıq, müəllimlər texnoloji vasitələrdən rahatlıqla istifadə edə bilər, hibrid, onlayn və ənənəvi dərslərin fərqlərini bilirlər.

Ölkəmizdə bir çox məktəblər və universitetlər texnoloji materiallar və vasitələrlə təmin olunmuşdur. Əslində, İKT vasitələri məktəblərdə ibtidai sinifdən başlayaraq istifadə olunur. Bu materiallardan istifadə, dərslərin kompüterlə, proyektorla, audio-vizual materiallarla qurulması, ağıllı lövhələrdən istifadə olunması və s. öyrənənlərə informatik bilikləri aşılayır. Kurikulum təhsil sistemində keçid etdikdən sonrakı şagirdlər artıq məktəb vaxtından texnoloji vasitələrdən istifadəni öyrənmiş olurlar. Bu da, təhsilin inkişafını və dünya təhsilinə az da olsa inteqrasiya edə bildiyimizi göstərir.

Azərbaycanda İKT ili elan olunduqdan sonra bununla əlaqədar konfranslar, seminarlar, müxtəlif aksiyalar, yarışlar keçirilməyə başladı. Bugün dünyada baş verən yeniliklər, dərslərin təşkilinə verilən innovativ yanaşmalar, pandemiya və digər global problemlər sayəsində texniki vasitələr, internet, bir çox sosial şəbəkələr həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Bunun müsbət tərəfi odur ki, biz artıq in-

ternetdən, texniki vasitələrdən, hətta sosial şəbəkələrdən əyləncə üçün deyil, həm də, bilik əldə etmək, dünyagörüşünə malik olmaq üçün istifadə edirik.

Artıq dərslər ənənəvi surətdə müəllim-təhsilalan-dərslük formasında keçirilmir. Texnoloji vasitələrdən, fəal təlim metodlarından istifadə kommunikativ və şagirdyönümlü dərslər üçün zəmin yaradır. Əlbəttə ki, bu yanaşma dərsləri daha məhsuldar edir, dərslərə marağı artırır və təhsili inkişaf etdirir. Lakin, belə bir sual ortaya çıxır: “Bizim orta və ali məktəblər bu tip tədris sisteminə nə dərəcə hazırdır?” Mənim fikrimcə, orta və ali məktəblər “ağıllı məktəb” moduluna keçid etməlidir. Çünki, təhsil ocaqlarındakı İKT-ni qənaətbəxş hesab etmirəm. Əgər yüksək səviyyəli təhsil tələb edirsə, müəllim tədris zamanı lazım olan bütün təchizatlarla təmin olunmalıdır. Xüsusilə də, xarici dil dərslərində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində texnoloji vasitələrin birbaşa rolu vardır. Bunu da etiraf etməliyik ki, bəzi müəllimlərin texnoloji vasitələrdən istifadə etmək bacarığı zəifdir. Lakin, düşünürəm və onlayn dərslər nəticəsində müşahidə edirəm ki, bu müəllimlər belə artıq bu mövzuda özlərini inkişaf etdirirlər. Çünki, pandemiya Azərbaycan təhsil sisteminə onlayn dərslər metodunu gətirdi və müəllimlərin inkişafı üçün onlayn seminarlar, vebinarlar keçirildi. Bir metodist kimi məktəblərdəki müşahidələrim bundan ibarətdir ki, artıq kompüterdən anlayışı olmayan müəllimlər belə bu mövzuda özlərini müəyyən səviyyədə inkişaf etdirir və dərslərini onlayn təmin etməyi bacarır.

Bəs “ağıllı məktəb” nədir? Bu məktəbin “ənənəvi məktəb”-dən fərqi nədir?

Ağıllı məktəb texnologiyaya əsaslanmış öyrətmə-öyrənmə müəssisəsidir [23].

Ağıllı məktəb konsepsiyasına nail olmaq üçün kurikulum, qiymətləndirmə və öyrətmə-öyrənmə materiallarını texnoloji əsaslarla tərtib etməliyik.

İnternetin, texnoloji vasitələrin xarici dilin öyrənilməsində rolu danılmazdır. Dərslər kommunikativ keçdikdə və dinləmələrdən, video roliklərdən, müxtəlif kommunikativ oyunlardan istifadə etdikdə dərslər daha maraqlı və produktiv olur. Bu yolla şagirdlər və ya tələbələr dilə yalnız bir fənn kimi deyil, həm də ünsiyyət vasitəsi kimi baxır. Biz öyrənilərdə xarici dili inkişaf etdirmək üçün yalnız dərslər müddətində kifayətlənməməliyik. Onları dərslərdən kənar fəaliyyətlərə cəlb etməliyik. Bunun üçün isə təbii ki, texnoloji vasitələr, proqramlar, sosial şəbəkələrin mövcudluğu önəmlidir. Təbii ki, dərslərdən kənar fəaliyyətlər yaş qruplarına görə fərqləndirilməlidir. Aşağı siniflərdə biz onlara yaş və dil səviyyələrinə uyğun müəyyən bir mövzu verə bilərik və onlar evdə həmin mövzu haqqında videolar izləməli, məlumat əldə etməlidirlər.

Digər bir üsul “let`s go viral activity” adlanan üsuldür [15, s.191]. Bu üsul 2 hissədən ibarətdir. İlk hissədə dərslər zamanı biz öyrənmə mövzuyla bağlı fenomen olan hansısa bir videonu izləyirik. İkinci hissədə isə ev tapşırığı olaraq tələbəyə bir mövzu veririk və onlar bu mövzuda maraqlı bir video hazırlayırlar. Növbəti dərslərdə, həmin videoların prezentasiyası olur. Bu videoların arasında ən maraqlısı səsvermə yolu ilə müəllim və şagirdlər tərəfindən seçilir. Əgər tələbə istəsə həmin videonu sosial şəbəkələrdə paylaşa bilər.

Biz bu kimi başqa nümunələr də göstərə bilərik. Dil öyrənilmələri üçün ən maraqlı dərslərdən kənar fəaliyyət növü sosial şəbəkələrdə xarici (native speaker)dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmaqdır. Çünki, bu onların həm xarici dilini, həm də dün-

yagörüşünün inkişafına kömək edəcək. Bununla yanaşı, xarici mahnılar dinləmək, kinolara baxmaq, xəbərlərə baxmaq və s. ən effektiv üsullardandır.

Xarici dilin tədrisində kompüter, printer, proyektor, kamera, mikrofon, lokal və qlobal şəbəkələr, multimedia, bəzi saytlar və s. texniki vasitələrdən düzgün istifadə şifahi nitqin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, İKT –dən istifadə bizə əlavə vaxt qazandırır, tədrisin keyfiyyətini yüksəldir, müasir biliklərə yiyələnməyə kömək edir, hər hansı bir mövzuda yeniliklərdən xəbərdar olmaqla köməklik edir. Bu vasitələrdən istifadə xüsusilə günümüzdə aktualdır. Çünki, "COVID-19" pandemiyası ilə əlaqədar olaraq, müəllimlər İKT vasitələrdən düzgün istifadə edərək istər tədrisin ilkin mərhələsində, istərsə də yuxarı mərhələsində məhsuldar dərslər keçməyi bacarmalıdır. Yəni, son zamanlar texniki vasitələr yalnız şifahi nitqin inkişafı üçün yox, həm də təhsilin inkişafı üçün önəmlidir.

Artıq sadəcə cavan müəllimlər yox, həm də yaşlı müəllimlər də bir çox proqramlardan və texniki vasitələrdən istifadə edərək dərslər keçməyə çalışırlar. Hətta, bununla bağlı müəllimlər bir çox vebinarlarda, təlimlərdə iştirak etmişdir. Pandemiya ilə bağlı olaraq artıq, "Microsoft Teams, Zoom, Camtasia" və s. kimi onlayn proqramlardan həm müəllimlər, həm də şagirdlər, tələbələr tədrisin bir hissəsi olaraq istifadə edirlər.

Texniki vasitələrin şagirdin nitqinin inkişafındakı başqa bir rolu da var. Bəzi şagirdlər var ki, proqramda qoyulan qrammatik, leksik tələblərin hamısına yiyələnib. Yəni, öz səviyyəsinə uyğun bütün sözləri, ifadələri, qrammatik qaydaları bilir və bunu yazılı nitqdə yüksək səviyyədə istifadə etməyi bacarırlar, lakin şifahi nitqdə bunu göstərə bilmirlər. Bunun səbəbi olaraq auditoriya qarşısında danışmaqdan utanmaqlarını və ya qorxuqlarını söyləyirlər. Bu tip şagirdlər onlayn dərslərdə daha yaxşı danışırlar. Həmin şagirdlər maksimum ingilis dilində dostları ilə ünsiyyət qurmali, öz dil səviyyələrinə uyğun səsli şəkildə ingilis dilində kitablar oxumali, kinolara baxmalıdırlar.

V.D.Araikin tədrisin ilkin mərhələsini nəzərə alaraq yazır ki, təlimin birinci ilində düzgün tələffüz vərdişi nə qədər dərin və möhkəm yaradılsa, sonrakı illərdə səhvlərin düzəlişinə müəyyən qədər az vaxt sərf olunur [11, s.46]. Belə bacarıqlar siyahısına ilk növbədə ayrı-ayrı xarici dil səslərini tələffüz bacarığını daxil etmək olar. Düzgün tələffüz vərdişini isə müxtəlif yollarla yarada və inkişaf etdirə bilərik. Bunlardan biri müəyyən çalışma sistemi yaratmaqdır. Çünki, tədrisin bu mərhələsində şagirdlərin dərslə cəlb etmək üçün rəngli, maraqlı, fərqli çalışmalar təşkil etmək lazımdır [20, s.86].

Bu bacarıq nitq təcrübəsinin təsiri altında möhkəmlənir. Şagirdlərə bu bacarığın verilməsi ana dilinin təlimindəki eyni prosesdən əsaslı surətdə fərqlənir. Ana dilinin səslərini mənimsəyən şagird öz təcrübəsində bütün çətinlikləri görür. O, məktəbdə, ailədə, ictimai yerlərdə dilin düzgün tələffüz nümunələri ilə tez-tez rastlaşaraq, öz tələffüzündə olan səhvləri aradan qaldırır.

Əgər dil qanunları müxtəlifdirsə, müəllim tədris zamanı hər iki dilin amillərini nəzərə almalı və şagirdlərdə dərslə qarşı maraq yaratmaq üçün həmin mövzunu hər iki dildə müqayisəli şəkildə şagirdlərə öyrətməlidir. Çünki, şagirdlər hər iki dil hadisələri arasındakı fərqi bilməli və anlamalıdır. Öyrənilən dildə hökmən öyrədi-

ci fəaliyyət növləri (activities) edilməlidir. Bu, onların öyrəndiklərini tətbiq edə bilib-bilmədiklərini göstərəcək.

Texniki vasitələr həm şagirdlərdə, həm də müəllimlərdə həmin vasitələrdən istifadə bacarığını təkmilləşdirir, şagirdlərin bu vasitələrlə daha maraqlı prezenta-siyalar hazırlamaq və bunları auditoriya qarşısında təqdim etməsini inkişaf etdirir. Bu üsullarla artıq şagirdlər müstəqil olaraq dərslə bağlı istədikləri məlumatı, vi-deoları əldə edə bilər. Ümumi olaraq, texniki vasitələrin istifadəsi tədrisin keyfiy-yətini yüksəltməklə yanaşı, bizə əlavə vaxt qazandırır və müasir biliklərə yiyələnməyə kömək edir.

Bunu da söyləməliyik ki, texniki vasitələrdən istifadə əksər pedaqoji materialla-rın yenilənməsi ilə nəticələndi. Artıq dərstdə istifadə olunan informasiya texnologiya-ları deyəndə yalnız texniki vasitələr olan komputer, maqnitafon və s. kimi vasitələr yox, həm də video sosial şəbəkələr, videokonfranslar və s. də nəzərdə tutulur.

Qısacası, informasiya texnologiyaları təhsilin keyfiyyətinin artmasına səbəb olur, insanlarda düzgün informasiya mədəniyyəti yaradır, yəni, bəzi şagirdlər inter-netdən mənfəət məqsədlər üçün istifadə edirdilərsə, indi bunu əsasən təhsil üçün isti-fadə edirlər. Bununla yanaşı, bu vasitələrlə ölkənin təhsil sistemi dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil sisteminə inteqrasiya etməyə başlayır. Artıq, biz onlayn şəkildə xarici ölkələrdəki təlimlərə, vebinarlara qoşulub özümüzü inkişaf etdirə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev N. Nİtq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.277s.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təh-sil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı, 2013,346s.
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2005, 592s.
4. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiq-i. Bakı: 2005.
5. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2011.
6. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları (ingilis dili üzrə dərslərdən kənar tədbirlər əsasında) “BSU-Nəşriyyatı” Bakı 2002, 139 səh.
7. Kərimov F. & Səfiyev Ə. Methods of Teaching English in Azerbaijan, Bakı, 2008.
8. Musayev O. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası, Bakı, 1960, 81s.
9. Seyidov F. Təlimdə texniki vasitələrdən istifadə. Bakı, “Maarif”, 1969, səh.80.
10. Zeynalıoğlu C. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi. Bakı, 2017.
11. Аракин В. D. цпpактический курс английского языка. Book on Demand LTD. 2013.
12. Красюк Н.И., В.В. Красюк /Деловая переписка/ на Английском языке. Москва «Суфлер» «ФЕНИКС».219с.
13. Пищальникова В.А. Общее языкознание: учебник для студ. высш. учеб. заве-дений / Пищальникова В.А., Сонин А.Г., – М.: Издательский центр «Академия», 2009.
14. Хроленко А. Т. Учеб. пособие / А. Т. Хроленко, В. Д. Бондалетова. – 2-е изд., испр. и доп. – м: Флинта : Наука, 2006.
15. Jeremy Harmer. The Practice of English Language Teaching. Pearson Longman. 2015.
16. Richards, J.C. & Rogers, T.S. Approaches and Methods in Language Teaching: A Description and Analysis. Cambridge, UK: Cambridge University press. 1986.

17. Rogova G.V. Methods of Teaching English. L., 1975.
18. Searle J. L Speech Acts. Cambridge. Cambridge University Press.1969.
19. Thornbury Scott, 2002. How to Teach Vocabulary, Longman.184p.
20. Ur Penny, 2012, A Course in English Language Teaching, Cambridge University Press.
21. <https://idrak.com/az/solutions/smart-school-agilli-mekteb-elektron-tehsil-sistemi-2/>
22. <https://metodiktovsiiye.blogspot.com/2015/09/qli-hucum.html>
23. <https://text.ru/rd/aHR0cDovL2FubC5hei9kb3duL21lcWFsZS9yYWJpdGFkdW55YXNpLzIwMTAvZGVrYWJyLzE1MDI5NC5odG0%3D>
24. www.wikipedia.org/wiki/Dialog
25. www.kitabxana.net/?oper=readNews

Summary **Modern Learning Technologies: "Smart School"**

The article deals with the adaptation to the demands of the developing world, to learn and teach international languages through modern technologies.

We must organize lessons based on the demands of a modern and smart school. A smart school is a technology-based educational institution. To implement the smart school concept, we need to develop technology-based curricula, assessment and training materials.

Резюме **Современные технологии обучения: «Умная школа»**

Основной целью статьи «Умная школа» является изучение и преподавание передовых международных языков посредством современных технологий, в первую очередь, для того, чтобы адаптироваться к требованиям развивающегося мира, интегрироваться в мировое образование. Мы должны организовать занятия, исходя из требований современной и умной школы. Умная школа – это учебное заведение, основанное на технологиях. Чтобы реализовать концепцию умной школы, нам необходимо разработать учебную программу, оценочные и учебные материалы на технологической основе.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.X.Şirəliyeva

Nahidə Cəfərova
Lənkəran Dövlət Universiteti

İSTEDADLI ŞAĞIRDLƏRİN POTENSİAL İMKANLARININ REALLAŞMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: ailə tipləri, ünsiyyət üslubları, özünüifadə bacarıqları, idrak fəallığı, sorğular

Keywords: family types, communication styles, self-expression skills, cognitive activity, surveys

Ключевые слова: типы семьи, стили общения, навыки самовыражения, познавательная деятельность, опросы

İstedadlı şagirdlərin şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşması onların potensial imkanlarından və bu imkanları reallaşdırmaq bacarığından asılıdır. Lakin bir çox hallarda şagirdlər öz yaradıcı potensialını reallaşdırmaqda çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən çox vaxt müəllim və valideynlər onların istedadını görə bilmir, onlara adi uşaq kimi yanaşırlar. Bu da öz növbəsində istedad əlamətlərinin lazımi səviyyədə formalaşmamasına səbəb olur. Bu baxımdan istedadlıların yaradıcı potensialının reallaşdırılması üçün aşağıdakı sahələr üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəmüvafiqdir:

1. İstedadlıların idrak fəallığının şərtləndirilməsi;
2. İstedadlıların şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılması.

Şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşması qeyd edilən sahələrə müvafiq olaraq müəyyən istiqamətlər üzrə tədqiq və təhlil edilməlidir: 1. Təlim fəaliyyəti üzrə; 2. Valideynlərlə münasibət üzrə; 3. Sınıf yoldaşları və həmyaşıdları ilə ünsiyyət üzrə; 4. Müəllimlərlə ünsiyyət üzrə.

Potensial imkanların reallaşmasının qeyd olunan istiqamətlər üzrə araşdırılması tədqiqatın metodoloji əhəmiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Yəni, bu istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi şagirdlərlə aparılacaq iş üçün metodikaların daha əhatəli və hərtərəfli olmasına şərait yaradır. Bu baxımdan qeyd edilən istiqamətlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlilini qeyd etmək lazımdır:

Məlum olduğu kimi, təlim fəaliyyəti şagirdlərin hərtərəfli inkişafı üçün əvəzedilməz imkanlara malikdir. Təlim fəaliyyəti şagirdlərin əsas fəaliyyət növüdür. Qeyd edək ki, şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşdırılması istiqamətlərinin hər biri təlim fəaliyyətinin imkanlarından bilavasitə asılıdır. Ona görə də istedadlı şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşmasında təlimin roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təlim fəaliyyəti ilə əlaqədar şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşmasını səmərəli təşkil etmək üçün ilk növbədə müvafiq suallar təhlil olunmalıdır. İstedadlı şagirdlərin təlimə münasibəti necədir? Hansı təlim motivləri onların fəaliyyətində üstünlük təşkil edir? Təlim maraqları necədir? Təlim uğurla-

rı və uğursuzluqları necə şərtlənir? və s. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq istedadlı şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşdırılması səviyyəsini onların idrak fəallığının inkişafı və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasının nəticəsi kimi qiymətləndirib müəyyənləşdirmişik. Tədqiqat işi ilə əlaqədar qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq yeniyetməlik yaşı dövründə olan şagirdlərin fəallığı dərslərində müşahidə olunmuşdur.

İş prosesində qarşılaşdığımız suallardan biri də ondan ibarət oldu ki, yeniyetmə şagirdlərin imkanlarının reallaşması səviyyəsi necə qiymətləndiriləcək? Yəni, reallaşma səviyyəsinin nəticəsi olaraq müsbət və mənfi qiymətləndirilmə hansı meyarlara əsasən aparıla bilər? Bu baxımdan, şagirdlərin təlim fəaliyyəti prosesində potensial imkanlarının reallaşdırılması səviyyəsi problemlə təlimlə ənənəvi təlim metodlarının müqayisəsi əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat işi Lənkəran şəhər 1 saylı orta məktəb, 6 saylı məktəb-liseyində və Masallı rayonu Dəfinə liseyində aparılmışdır. Müəyyən olundu ki, ənənəvi təlim metodları ilə aparılan dərslərdə şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşması səviyyələri aşağı faiz göstəriciləri ilə nəticələnir. Lakin yeni təlim metodları əsasında təşkil olunmuş dərslərdə şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşması səviyyələri daha yüksəkdir.

Bütün bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, interaktiv təlim metodlarının mövcud imkanları şagirdlərin bütün psixi proseslərinin inkişafında olduğu kimi, potensial imkanların reallaşması baxımından da, daha əhatəli və məqsədəuyğundur. Artıq məlumdur ki, yeni təlim texnologiyaları şagirdlərin dərslərində aktivliyini şərtləndirir, onların müstəqil düşünmələrinə, fikirlərini sərbəst söyləmələrinə geniş imkanlar yaradır. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunduqda bütün idrak proseslərinin səmərəli inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Bir sözlə, şagirdlərin idrak fəallığı təmin edilir. Bundan əlavə, şagirdlər sinfdən sinfə keçdikcə fənlərin praktik əhəmiyyətini başa düşdüklərinə görə ayrı-ayrı fənlərə maraqları artır, maraqları artdıqca onların təmin olunmasına da xüsusi önəm verirlər. Maraqların təmin olunması öz növbəsində şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşmasını şərtləndirir. Yeni təlim texnologiyalarından geniş istifadə maraqların təmin olunması baxımından da, məqsədəmüvafiqdir.

Qeyd olunduğu kimi, şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşmasında təlimin rolu əvəzsizdir. O cümlədən, şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşmasında da təlim fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bununla yanaşı şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasında, potensial imkanların reallaşmasında ailədaxili münasibətlər, valideyn- övlad münasibətləri də mühüm rol oynayır. Bildiyimiz kimi, ailədə qarşılıqlı münasibətlər düzgün qurulduqda uşaq öz potensialını reallaşdırma bilmək imkanı əldə edir. Maraqlarını aydın və düzgün istiqamətləndirir. Fikirlərini düzgün ifadə edir. Peşə seçimində peşə tələbatları ilə öz imkanlarını əlaqələndirib düzgün qərar verə bilər. Hadisələri yaşına uyğun şəkildə təhlil edir və s. Bir sözlə normal psixoloji iqlim olan ailələrdə uşağın şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaranır. Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailə sosial qrup kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq ilk olaraq ailədaxili münasibətlərə qoşularaq şəxsiyyət kimi formalaşma imkanı əldə edir. Lakin bütün ailələrdə belə imkanlar təmin olunurmu? Təbii ki, yox. Valideynlərin fərdi-psixolo-

loji xüsusiyyətlərindən, həyata baxış tərzindən, dünyagörüşündən asılı olaraq uşaqlara, onların təlim-təربiyəsinə münasibət fərqli şəkildə təzahür edir. Ailə tipləri və ailədə ünsiyyət modellərinin təhlili göstərir ki, valideyn-övlad münasibətləri uşaqların potensial imkanlarının reallaşmasına da bilavasitə təsir edir. Araşdırmalar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, uşaqlara humanist yanaşdıqda, ona empatiya göstərdikdə potensial imkanları reallaşdırmağa imkan verən şəxsiyyət keyfiyyətləri düzgün formalaşır. Ailədə uşaqlarda istedad əlamətlərinin formalaşmasına və onların potensial imkanlarının reallaşmasına bir çox amillər, o cümlədən, ailənin maddi durumu, sosial statusu, ailənin yaşayış yeri, ailə üzvlərinin sayı və təbii ki, ailədaxili münasibətlər və s. amillər özünəməxsus təsir göstərir. Lakin belə amillər içərisində valideyn-övlad münasibətləri uşaqların potensial imkanlarının reallaşmasında mühüm rol oynayır. Bu nöqteyi-nəzərdən ailədə uşaqların şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafını təmin edən üsul və vasitələr araşdırılmalıdır. Bu məqsədlə əlaqədar olaraq ilk növbədə valideynlərin uşaqları ilə münasibətlərinin tipləri öyrənilməlidir. Bundan əlavə, istedadlı uşaqları xarakterizə edən xüsusiyyətlər, istedad əlamətləri haqqında valideynlərin maarifləndirilməsi işi həyata keçirilməlidir. Bunun üçün xüsusi metodikalardan, o cümlədən sorğulardan istifadə etmək olar. Belə metodikalardan biri “İstedad xəritəsi” metodudur. “İstedad xəritəsi” metodu uşaqlarda istedad əlamətlərini müəyyən etmək üçün valideynlərə kömək məqsədilə istifadə olunur [5, s.31]. Tədqiqat prosesində qeyd edilən metoddan istifadə olunmuş və müvafiq nəticələr əldə edilmişdir.

Sorğular əsasında müəyyən olunmuşdur ki, valideynlərin əksəriyyəti uşaqlarına qarşı münasibətdə daha çox avtoritar mövqedə dayanırlar. Uşaqların maraq və meyllərini nəzərə almırlar. Uşaqların səhv etmə, düzgün qərar qəbul edə bilməmələrindən ehtiyatlanaraq daha çox hakim mövqeyə üstünlük verirlər. Onlara qarşı sərt davranır, qadağalar qoyur, müstəqil fəaliyyətinə, müəyyən məsələyə fikir bildirmələrinə imkan vermirlər. Bu cür yaşamanın daha düzgün olduğunu düşünürlər. Uşaqların müəyyən məsələlərin həllində səhv qərar vermələrindən ehtiyat edir, bu baxımdan onların bütün fəaliyyətinə, fikir və arzularına nəzarət edir, uşaqların fikrini öyrənmədən təkbaşına qərar qəbul edirlər. Demək olar ki, valideynlər uşaqlarla münasibətdə əsasən avtoritar ünsiyyət üslubuna istinad edirlər. Təbii ki, demokratik ünsiyyət üslubu əsasında ünsiyyət quran valideynlər də vardır. Amma avtoritar ünsiyyət üslubuna nisbətən demokratik ünsiyyət üslubu ilə münasibət quran valideynlər azlıq təşkil edir. Qeyd edək ki, ailədə demokratik ünsiyyət üslubu olduqda uşaqların potensial imkanlarının reallaşması üçün daha əlverişli şərait yaranır. Uşaqlara humanist yanaşdıqda, onları şəxsiyyət kimi qəbul etdikdə onlar yaşına müvafiq davranış normalarını mənimsəyir, özünüidarə bacarıqları daha adekvat formalaşır. Humanist münasibətlər bir növ motivasiyaedici təsir göstərərək uşaqların bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafını şərtləndirir.

Pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələrindən məlumdur ki, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında onun daxil olduğu sinif kollektivi və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlər də mühüm rol oynayır. Belə münasibətlər eyni zamanda onların öz imkanlarını öyrənməyə, aşkarlamağa kömək edir. Yaş dövrlərinə uyğun

olaraq dərk etmə imkanları genişləndikcə şagirdlər özünü başqaları ilə müqayisə edir, öz bacarıqlarını və imkanlarını ayırd etməyi öyrənir.

Sınıf kollektivi və həmyaşıdlar ilə qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi istiqaməti üzrə müəyyən suallarla tədqiqatı davam etdirdik. Belə ki, qarşılıqlı münasibətlər istedad əlamətlərinin formalaşmasına, təzahürünə necə təsir göstərir? İstedadlı şagirdlərin təlim uğurları onların sinif yoldaşları ilə münasibətinə necə təsir göstərir? Həmyaşıdlarla ünsiyyətdə digər fəaliyyət sahələrində müvəffəqiyyət qazandıqda və yaxud uğursuzluq olduqda onların reaksiyaları necə olur? və s. Müəyyən olunmuşdur ki, istedadlı şagirdlər təlimdə uğur qazandıqda, dərstdə suallara hamıdan tez və düzgün cavab verdikdə, tapşırıqların öhdəsindən hamıdan tez gəldikdə bu onları sevindirir. Lakin belə hallar digər şagirdlərin bəzən qısqançlığına səbəb olur. Bu səbəbdən istedadlılara qarşı paxıllıq nümayiş etdirir, onları gözə girməkdə, yoldaşlarına imkan verməməkdə günahlandırır. İstedadlılara qarşı sinif yoldaşlarının qısqanc münasibəti əsasında istedadlılar bəzən onlardan seçilməmək, yoldaşlarını pis vəziyyətdə qoymamaq üçün aktivlik göstərmir, bildikləri sualları cavablandırmaq istəmirlər. Yoldaşlarının istedadlılara qarşı belə münasibəti onları ruhdan salır, özünəgüvəni azaldır, getdikcə onların ümumi passivliyinə səbəb olur. Bu da, öz növbəsində istedad əlamətlərinin formalaşmasının qarşısının alınmasına gətirib çıxarır. Onlarda istedad əlamətləri açıq-aşkar formalaşmır, yalnız potensial imkan olaraq qalır. Bu baxımdan təlim prosesində sinifdə qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi və tənzimlənməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşmasında müəllim şəxsiyyətinin rolu danılmazdır. Tədqiqat zamanı istedad əlamətlərinin formalaşması səviyyəsini həm də müəllim-şagird münasibətləri baxımından öyrənməyə çalışdıq. Bu məqsədlə ilk olaraq tədqiqat apardığımız məktəblərdə müəllimlərlə və şagirdlərlə sorğular keçirdik. Müəllimlərlə aparılan sorğuların nəticələrindən bəlli oldu ki, müəllimlərin əksəriyyəti şagirdlərlə ünsiyyətdə daha çox avtoritar ünsiyyət üslubuna üstünlük verirlər və belə üsluba uyğun münasibətlər qururlar. Avtoritar üslubu şagirdlərin davranışını idarə etmək baxımından daha əlverişli hesab edirlər.

Bu istiqamətdə şagirdlərlə də müvafiq sorğular keçirilmişdir. Keçirilən sorğuların məzmununu əsasən müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Müəyyən olunmuşdur ki, şagirdlər müəllimin metodikası, onun intellektual səviyyəsi ilə yanaşı, həm də şagirdlərlə ünsiyyət üslubuna daha çox diqqət yetirirlər. Müəllimin səmərəli ünsiyyət üslubunun onların özünüifadəsi üçün daha əhəmiyyətli olduğunu vurğulayırlar.

Müəllim-şagird ünsiyyət üslublarının tiplərinə müvafiq olaraq müəyyən olunmuşdur ki, şagirdlər bəzi hallarda müəllimlərinə onları maraqlandıran suallar barədə rahatlıqla müraciət edə bilirlər. Amma müəyyən hallarda isə, əksinə, onlardan çəkinir, sual yaransa da, müraciət etməkdən imtina edir [4, s.182]. Bu nöqtəyi-nəzərdən müəllim-şagird ünsiyyətinin öyrənilməsi əsasında aşağıdakı sualları cavablandırmağa çalışmışıq.

Şagirdlər müəllimlərlə ünsiyyətdən həmişə düzgün yararlı bilirmi? Hətta demokratik ünsiyyət üslubu olduqda belə, həmişə fikrini aydın şəkildə ifadə edə bilirmi? Müəllimin tələblərini düzgün anlayıb qarşılaya bilirmi? Problemlə situasi-

yaları müstəqil həll etməyi bacarırmı? Tapşırıqların yerinə yetirilməsində səbr və dözümlülük nümayiş etdirə bilirmi? Psixikanın digər sahələrinə aid istedadla malik şagirdlər müəllimlərin onlara etinasız münasibətinə necə reaksiya verirlər? və s. Belə sualların təhlili göstərir ki, şagirdlər sinifdən -sinfə keçdikcə yaş imkanlarına istinadən şəxsiyyətlərarası münasibətləri daha aydın dərk edir və bu prosesə xüsusi önəm verməyə başlayırlar. Bu səbəbdən yuxarı sinfə keçdikcə onlar demokratik ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimlərə daha çox üstünlük verir, belə ünsiyyət üslubundan daha çox yararlanmağa çalışırlar. Aydındır ki, demokratik ünsiyyət üslubu şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşmasına daha çox imkan yaradır. İstər müəllimlərlə, istərsə də məktəb psixoloqu ilə adekvat qarşılıqlı münasibətlərin qurulması şagirdlərin şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmalar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, istedadlı şagirdlər yaradıcı potensialın reallaşmasına mənfi təsir göstərən amillərlə həm təlim prosesində, həm də ətrafdakılarla ünsiyyət prosesində qarşılaşırlar. Belə ki, təlim fəaliyyəti prosesində bəzən şagirdlərin təlim maraqlarının lazımi səviyyədə təmin olunmaması, ünsiyyət sferasında onlara qarşı münasibətin düzgün qurulmaması belə amillərə aid ola bilər. Müəllim və valideynlərin diqqətindən kənar qalan şagird müstəqil işləmə bacarıqlarına yiyələnmə bilmir, daha çox səhvlərə yol verir. Potensial imkanların aşkarlanması təcrübəsinə yiyələnməyən şagird daha çox bu səbəbdən neqativ təsirlərə məruz qalır.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, istedadlı şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşması həm səmərəli təşkil olunmuş təlim fəaliyyətindən, həm də optimal şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan, şagirdlərin özünüifadə, potensial imkanlarını reallaşdırılma səviyyələrinin yüksəldilməsi üçün müəllimlərin və valideynlərin bu istiqamət üzrə maarifləndirilməsi sistemli olaraq həyata keçirilməlidir. Bunun üçün seminarlar, müzakirələr keçirtmək, divar qəzetlərindən istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Çələbiyev N. Z. Ailə psixologiyası. Bakı: Mütərcim, – 2015.
2. Əliyev R.İ. Praktiki psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, – 2011.
3. Əmrəhli L.Ş. Psixoloji xidmət. III kitab . Psixodiagnostika. Bakı: TİPİİ, – 2014.
4. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, – 2003.
5. Zeynalabdinova Ə.X. İstedadlı uşaqlarla işin təşkili. Bakı: Mars-prin, – 2007.
6. Özdemir G. Üstün yetenekli öğrencilərə yönelik zenginləşdirilmiş öyrətim programının bilimsel süreç becerilerine ve başarıya katkısına ilişkin eylem araştırması. İstanbul: Hacitepe universesi. – 2017.
7. Бабаева Ю.Д., Лейтес Н.С. Психология одаренности детей и подростков: учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. Москва: 2011.

Summary
**Factors Conditioning the Realization of Potential Opportunities
of Talented Students**

One of the important parameters for ensuring the quality of education of talented students is finding out the ways to identify and build their potential. Although talented students have special skills and abilities, they are not always able to demonstrate these them at the required level. Sometimes they have poor self-expression skills. Such cases are caused by many factors and have a negative impact on the educational process of talented students. In this regard, it is important to study ways to realize the potential of talented people. The interesting results obtained in this direction are reflected in the article.

Резюме
**Факторы, обуславливающие реализацию потенциальных возможностей
талантливых студентов**

Одним из важных параметров обеспечения качества образования талантливых учащихся является определение путей выявления и формирования их потенциала. Хотя талантливые люди обладают особыми навыками и способностями, они не всегда способны продемонстрировать их на необходимом уровне. Иногда у них слабые навыки самовыражения. Такие случаи обусловлены многими факторами и негативно сказываются на образовательном процессе талантливых студентов. В связи с этим важно изучение путей реализации потенциала талантливых студентов. Интересные результаты, полученные в этом направлении, отражены в статье.

Rəyçi: *dos. A.X.Əliyev*

ВЛИЯНИЕ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ
ФАКТОРОВ НА УСПЕШНОСТЬ В ОБУЧЕНИИ
РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: методика, психическая деятельность, особенности индивидуальных навыков, психологические принципы

Açar sözlər: metodika, psixiki fəaliyyət, fərdi vərdişlərin xüsusiyyətləri, psixoloji prinsiplər

Keywords: methods, psychic activity, peculiarities of individual abilities, psychological principles

Обучение иностранному языку довольно сложный и многогранный процесс, требующий много сил и времени. История обучения иностранному языку насчитывает столетия, если принять во внимание опыт обучения «мёртвым» языкам – древнегреческому и латинскому, и опыт обучения современным языкам, осуществляемое естественного посредством общения обучаемого с носителями языка.

Несмотря на то, что методика обучения иностранным языкам является самостоятельной педагогической наукой, она тесно связана с рядом других наук. Психология – это одна из таких базисных наук, которая раскрывает закономерности развития и формирования психической деятельности живых существ. «Из психологии методика черпает сведения об особенностях усвоения языка, индивидуально-психологических особенностях учащихся, характере формирования знаний, речевых навыков, умений» [7, с.22].

Одним из направлений педагогической психологии является психология обучения иностранному языку. Это интегративная наука: в ней находят отражение любые полезные для методики данные, накопленные в общей и педагогической психологии, психолингвистике и психологии общения, социальной психологии, этнопсихологии, возрастной и дифференциальной психологии. «Психология обучения неродному языку исследует психологию-

ческие закономерности процесса обучения неродному языку, прежде всего особенности педагогической и учебной деятельности, характеристики участников процесса обучения, особенности речевой деятельности как объекта овладения в процессе изучения иностранного языка» [1, с.22].

Специфика учебной дисциплины – иностранного языка определяет включение следующих психологических принципов:

- коммуникативность обучения (учебно-коммуникативные задачи, коммуникативное исправление ошибок и т.д), т.е. включение общения в обучение как формы взаимодействия;

- личностная значимость предмета общения, т.е. значимость, интерес для студента как личности проблемы, темы – предмета – общения;

- рефлексивность обучаемого, позволяющая ему произвольно управлять этим процессом, оценивая адекватность средств и способов формирования и формулирования мысли на иностранном языке;

- позитивное переживание студентом успеха общения как фактора подкрепления достигнутого;

- отсутствие у студента сдерживающих его свободное иноязычное общение социальных барьеров (роль, статус, уровень компетентности, подготовленности и др.).

Обеспечению всех этих важных принципов на уроке иностранного языка может способствовать более полное представление преподавателя о психологических характеристиках самой учебной дисциплины – иностранный язык и, соответственно, процесс овладения им; о психологических особенностях личности студента и самого учителя как партнёра и организатора педагогического общения; а также психологическое определение основного подхода к обучению. Именно подход служит теоретической основой, на которой формируется тот или иной метод обучения иностранным языкам.

В последнее время в психологической и методической литературе по проблемам обучения иностранным языкам всё чаще говорится о речевой деятельности на иностранном языке, иноязычной языковой деятельности и т.д. Виды речевой деятельности (говорение, слушание, чтение, письмо) формируют в процессе обучения иностранному языку в школе и вузе.

Начиная со времён античности и до сих пор язык, речь, слово остаются всесторонне изучаемыми и всё ещё недостаточно изученными, проблемами. Это объясняется, прежде всего, сложностью тех феноменов, где речь есть средоточие и выразитель всей психической жизни человека. Многие науки объединяют свои усилия в изучении речевых процессов. Область психологии, которая занимается строением речевой деятельности, называется психолингвистикой. А.А.Леонтьев указывает, что психолингвистика «возникла в связи с необходимостью дать теоретическое осмысление ряду практических задач, для решения которых чисто лингвистический подход, связанный с анализом текста, а не говорящего человека, оказался недостаточным» [2, с.18].

Р.М.Фрумкина несколько иначе видит причину возникновения психолингвистики. Она отмечает, что психолингвистика была замыслена с целью

возместить недостаток, связанный с тем, что лингвисты много лет открыто отказывались от попыток описать язык как психический феномен. По определению Р.М.Фрумкиной психолингвистика – это «наука о том, какие психические процессы имеют место, когда мы порождаем речь, т.е. говорим, слушаем и читаем, а также о том, как мы овладеваем речью на родном языке и на иностранном» [6, с.5].

Психолингвисты исследуют языковое (речевое) поведение человека, описывают модели умственных процессов, операций, действий, которые происходят при слушании и говорении. Они пытаются установить, какие языковые единицы и в какой последовательности принимают участие в кодировании (говорении) и декодировании (слушании) предложений; в чём сходство и различие между лингвистической грамматикой и той, которая формируется у человека; в какой очерёдности усваивается система языка и как она функционирует (мыслительная деятельность детей).

Для методики преподавания иностранных языков первостепенное значение имеют проблемы, решаемые в психолингвистике. Чем больше и лучше психолингвисты будут знать о речевом поведении человека (говорении и слушании), тем эффективнее методика сможет формировать эти умения (умения понимать речь со слуха и говорить на иностранном языке).

В понимании И.М.Румянцевой «овладение иноязычной речью означает, что она стала неотъемлемой частью самого человека, его мыслей и чувств, его сознания и подсознания; что она вошла в психику человека естественно и органично, и она управляет ею не только на уровне осознанности, но и не задумываясь, на уровне автопилота. Научиться оперировать языковыми знаками, конструировать из них фразы, и даже целые тексты, можно чисто механически, как и механическими символами, однако такое говорение, хоть и может являться по целому ряду признаков речевой деятельностью, собственно речью ещё не будет» [4, с.44]. «В действительности речь есть постольку речь, поскольку она имеет осознанное значение», считал С.Л.Рубинштейн [3, с.395]. Основанная на работе произвольного внимания и памяти, но не ставшая органической частью всей психики человека иноязычная «выученная речь», успехов в которой добились только за счёт осознанной познавательной деятельности, недаром бывает искусственной и скованной. Чаще всего её характеризует русскоязычный акцент и такое же русскоязычное построение фраз. Люди, учившие язык таким конструктивистско-механическим способом, испытывают большие сложности с пониманием речи. При их обучении естественные законы восприятия речи, первичные при овладении речью, не только не учитывались, но и были нарушены. Только тогда можно считать, что студент овладел иноязычной речью, когда он стал на нём думать, и когда осознаёт, что ему намного проще написать письмо или сочинить рассказ прямо на иностранном языке, а не переводить с русского. В обыденной жизни такое владение иностранным языком называется свободным.

Обычно при изучении иностранного языка принято опираться на работу с текстами, как в письменной, так и в устной форме. Однако практика показывает, что понимание текста – «потока предложений» – часто оказывается недостаточным, чтобы успешно функционировать в иноязычной среде. Неплохое владение иностранной лексикой и грамматикой никак не может спасти человека от речевой скованности, а часто от невозможности открыто выразить словами свои пожелания, мысли и чувства в беседе с иностранцем или где-нибудь за границей, но и даже просто понять иностранную речь. Человек, изучающий неродной язык и желающий адекватно и непосредственно использовать этот иностранный язык (в данном случае – русский) в реальных, спонтанно складывающихся коммуникативных ситуациях, должен владеть не только лексикой и грамматикой, но и умением понимать культурные и социальные особенности поведения носителей языка и знаковые отсылки к традициям. Поэтому необходимо формировать у обучаемого восприятие иноязычных материалов с точки зрения межкультурной коммуникации, то есть понимание национально-культурной значимости текста.

Формирование системы русского языка неизбежно проходит под влиянием сложившейся ранее системы языка студента и имеющегося языкового сознания. Это влияние носит положительный характер, если имеются соотношения сходства, проявляющиеся в потенциальных переносах совпадающих элементов из одной системы в другую, или отрицательный характер, если имеются межъязыковые соотношения различия и частичного несовпадения, проявляющиеся в интерференции, т.е. в противодействии сформированной системы формированию новой. Интерференция создаёт специфические трудности усвоения соответствующего материала русского языка, приводит к типичным ошибкам. Влияние системы исходного языка на формирование системы русского языка происходит при усвоении любого языкового явления любого уровня на всём протяжении изучения русского языка. Поэтому с первых уроков желательно использовать интернациональную и заимствованную лексику. Это соответствует объективным языковым процессам и позволяет решить несколько важных на начальном этапе задач: облегчить знакомство с буквами нового алфавита; преодолеть психологический барьер, связанный с репутацией русского языка как «экзотического» и, соответственно, «трудного»; значительно расширить словарный запас, в особенности пассивный; рельефно показать важные модели словоизменения, особенно на фоне «знакомых» слов. Отбор речевых ситуаций предлагается производить с учётом частоты их встречаемости в бытовом общении.

Г.И.Усейнова предлагает метод активного обучения языку, при котором «идёт обращение к личностным резервам обучаемого, путём активизации памяти, через положительное воздействие на его эмоциональное состояние» [5, с.7]. Она считает, что одним из важных факторов является «снятие напряжения, создание у студента ощущения отдыха, занимательности» [5, с.7].

При отборе лексико-грамматического материала необходимо учитывать коммуникативные потребности студентов. Система упражнений и заданий должна быть направлена не только на выработку навыков фонетическо-

го и грамматического оформления высказываний на русском языке, но и на развитие навыков и умений в основных видах речевой деятельности – аудировании и говорении. Лексико-грамматические единицы, которые подлежат обработке, даже на стадии подготовительной работы должны включаться в осмысленные речевые ситуации, необходимые студентам для общения на русском языке.

Итак, наиболее эффективными при обучении РКИ на сегодняшний день являются: 1) методы развивающего и активного обучения языку, при которых идёт обращение к личностным резервам обучаемого, к развитию навыков и умений в основных видах речевой деятельности – аудировании и говорении; 2) коммуникативный подход, формирующий у обучаемого восприятие иноязычных материалов с точки зрения межкультурной коммуникации и приводящий к успешному овладению неродным языком.

Литература:

1. Васильева Г.М. Русский язык как иностранный. Методика обучения русскому языку. М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2014. – 270 с.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А.Леонтьев. – 3-е изд. – М.: Смысл; СПб. Лань, 2003. – 287 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Питер, 2009. – 720 с.
4. Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология И.М.Румянцева. – М.: ПЕРСЭ; Логос, 2004. – 319 с.
5. Усейнова Г.И. Русский - это просто. Курс русского языка для начинающих Г.И.Усейнова. – 2-е изд. – СПб: Златоуст, 2004. – 328 с.
6. Фрумкина Р.М. Психолингвистика: учеб. для студ. высш. учеб. заведений. М.: Изд-ий центр «Академия», 2014. – 320 с.
7. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: Учебное пособие для преп. и студентов. М.: Филоматис, 2004. – 416 с.

Xülasə

Rus dilinin xarici dil kimi uğurlu mənimsənilməsinə psixolinqivistik və psixoloji amillərin təsiri

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi keyfiyyətli mənimsənilməsinə təsir edən psixolinqivistik və psixoloji amillərdən danışılır. Rus dilinin öyrədilməsində nəzərə alınması vacib olan psixoloji prinsiplər analiz edilir. Xüsusi diqqət tələbənin doğma dil sisteminin öyrəndiyi dilə təsirinə yetirilir. Bu təsir interferensiyaya gətirib çıxarır, hansı ki rus dilində materialın qavranılmasında çətinliklər törədir. Buna görə də artıq birinci dərslərdən beynəlmiləl və alınma leksikanı istifadə etmək tövsiyə olunur. Leksik və qrammatik materialı tələbələrin kommunikativ tələblərini nəzərə alaraq seçmək təklif edilir.

Summary

Psycholinguistic and Psychological Factors Affecting the Success in Learning Russian as a Foreign Language

The article studies the influence of psycholinguistic and psychological factors affecting the success in learning Russian as a foreign language. Main psychological

principles that should be taken into account during teaching Russian are analyzed in the article. The special attention is paid to the influence of student's mother tongue system on the studied language. This influence results in interference, which cause problems at mastering material in Russian. Therefore it is suggested to use international and borrowed words from the very first day. It is recommended to choose lexical and grammatical material according the communicative requirements of the students.

***Раўци:** ped.f.d. S.B.Bađirova*

Наргиз Султан
Азербайджанский Университет Языков

ЗНАЧЕНИЕ СЮЖЕТНО-РОЛЕВЫХ ИГР В АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ-АУТИСТОВ В СОЦИУМЕ

Ключевые слова: *Денверская модель, сюжетно-ролевая игра, навыки ролевых игр, расстройства аутистического спектра, речь, социальный навык*

Açar sözlər: *Denver modeli, rollu-süjetli oyun, rol oyunu vərdişləri, autizm spektr pozuntusu, nitq, sosial vərdiş*

Keywords: *Denver model, role-playing game, role-playing skills, autism spectrum disorders, speech, social skill*

Дошкольный период – это начальная, а потому наиболее ответственная ступень в психическом развитии ребенка. Этап, когда закладывается фундамент всех психических черт и особенностей личности, процессов познания и видов деятельности. Для каждого возраста характерна ведущая деятельность, обеспечивающая основные векторы психического развития конкретно на этот отрезок времени. Ведущая деятельность обеспечивает связь детей с различными элементами окружающей действительности, являющимися для них источниками психического развития на данный период. В этой деятельности формируются ключевые личностные новообразования, психические процессы перенастраиваются и возникает все больше новых видов деятельности, которых до этого не было [1, с.3].

Психическим развитием предусматривается постижение общественно-исторического опыта, в ходе которого психика ребенка проходит процесс очеловечивания. Основополагающая роль в психическом развитии дошколят отводится социальному опыту, запечатленному в конфигурации предметов и основных систем. Поэтому формы и степени психического развития заданы именно социально, а не биологически.

Социальная ситуация развития дошколенка представляет из себя его взаимодействие со взрослым, и раскрывается в отношениях в таком виде: ребенок – предмет – взрослый. Основная потребность типичного ребенка заключается во вступлении в мир взрослых, в том, чтобы быть как они, стать их частью и действовать вместе с ними. В этом ключе сюжетно-ролевая игра обретает для детей особую важность, превращаясь в такой вид деятельности, при которой ребенок примеряет на себя роль взрослого человека, выполняя его общественные и социальные функции. Тот факт, что он через игру принимает на себя эту роль, позволяет ему выработать ряд навыков, в том числе социальных, в соот-

ветствии с ролевой функцией. Освоение социальной роли через игры также развивает у ребенка навык адаптации к окружающей среде [2, с.70].

Игра – уникальный вид деятельности. Она появляется в ответ на возникающий в обществе спрос на подготовку к предстоящей жизни нового поколения. Первые элементы игровой деятельности проступают еще в младенчестве, а в дошкольном возрасте они складываются в высшие, более сложные формы, именующиеся сюжетно-ролевой игрой. Суть такой игры состоит в подражании детьми действиям и поведению взрослых, а также в воспроизведении ими отношений между взрослыми. То есть ребенок в подобной игре занимается моделированием мира и взаимоотношений взрослых [3, с.28].

У сюжетно-ролевой игры социальная природа, и строится она на все более глубоком вникании ребенка в жизнь взрослых. Осваиваемая дошкольниками в этой игре новая сфера действительности включает в себя мотивы поведения, смысл жизнедеятельности взрослых. При этом поведение в игре ребенка «срисовано» с образа другого, взрослого человека. Дошкольник, вставая на позиции разных людей, устанавливает с другими "игроками" отношения наподобие реального взаимодействия взрослых [4, с.310].

Д.Б.Эльконин, исследовав систему сюжетно-ролевой игры, установил, что ее основным компонентом является роль, то есть то, как ведут себя люди в различных обстоятельствах в соответствии с принятыми в социуме правилами и нормами. Исполнение роли делает для ребенка необходимым поступать не так, как ему хотелось бы, а так, как это прописано в играемой им роли, то есть с соблюдением социальных норм и общепринятых правил поведения. Дошкольник занимает точку зрения другого человека, и не одного, а нескольких разных [5, с.86]. В рамках одного сюжета он примеряет ситуацию с разных сторон, оценивает ее глазами различных людей.

Сюжетно-ролевая игра способствует развитию мышления у активно задействованных в ней детей. Ведь, играя, ребенок черпает идеи не из предметов, что окружают его, а из собственного воображения. Играя с игрушечным животным, ребенок его «оживляет», заставляет ходить, есть, рычать. В этот момент он совершает действия в воображаемом мире. Иная картина наблюдается при собирании ребенком пазла, подбор фрагмента которого – это целенаправленное действие, очерченное конкретным предметом реального мира. В сюжетно-ролевой игре ментальный аспект имеет глубокую связь с речью и прочими психическими процессами, а потому является чрезвычайно важным компонентом познавательного и интеллектуального развития ребенка [1, с.115].

Однако при аутизме ситуация несколько отлична. Маленьким детям с аутизмом трудно даются навыки сюжетно-ролевой игры. Они испытывают также сложности в практическом применении таких навыков. Хотя они и проявляют интерес к различным окружающим их предметам, кажется, что вселенная воображения им не так доступна. У них может отлично получаться сбор пазлов, игра в кубики и даже сложение букв и цифр, но если им дать, к примеру, куклу и ложку с тарелкой, может показаться, что они вообще не представляют, что со всем этим делать. Сюжетно-ролевая игра пред-

полагает в том числе выход за пределы традиционного использования различных предметов (такого как, например, накалывание на вилку кусочка еды, чтобы отправить его себе в рот), что само по себе тоже считается важной отправной точкой [6, с.330].

Сюжетно-ролевая игра включает в себя использование идей, которые рождаются в воображении, а не определяются самими предметами. Примерно к двухлетнему возрасту дети постепенно начинают прибегать к сюжетно-ролевой, или как еще принято называть, символической игре. Наблюдая за ними, можно заметить, что они используют кубик как кусок торта или «расчесывают» кукле волосы воображаемой «расческой», в роли которой выступает обычная палочка. Таких примеров множество. Однако символические игры в случае с детьми с аутизмом не возникают естественным образом, сами собой; их следует этому научить. Одна из теорий, объясняющих, почему так происходит, состоит в том, что ответственные за развитие абстрактного мышления отделы мозга, такие как лобные доли, в случае аутизма развиваются медленнее и не сообщаются с другими отделами на должном уровне.

Отделы мозга, ответственные за восприятие и запоминание окружающей реальности материального мира и за понимание информации, относящейся к этому миру, функционируют у детей с аутизмом хорошо, иногда даже гораздо лучше, чем у детей с типичным развитием [6, с.331]. Это дает возможность понять причины того, почему у многих людей с аутизмом прекрасная память относительно каких-то деталей, но при этом они испытывают трудности с ролевой игрой, а позже и с абстрактным мышлением. Наличие навыков воображаемой игры находится в тесной взаимосвязи с развитием у них речевых навыков.

Так, результаты исследования показывают, что при овладении аутичным ребенком навыками символической игры в его речевых навыках также наблюдается прогресс, даже если терапия нацелена лишь на улучшение способностей, связанных с сюжетно-ролевой игрой, а не напрямую с развитием речи. Почему? У ребенка, участвующего в такой игре, навыки совместного внимания, сфокусированного теперь на общей деятельности, развиваются, и это способствует формированию у него опыта взаимодействия с другим человеком. В свою очередь подобный совместный опыт создает подходящие условия для развития речи и применения ее в ходе взаимодействия. В чем здесь проблема?

Как было описано выше, имеющаяся между символической игрой, речевым развитием и абстрактным мышлением тесная взаимосвязь определяет значимую при аутизме проблемную область. В сюжетно-ролевой игре темы касаются людей, их жизнедеятельности; приобретаемые в процессе такой игры навыки, помогают детям с аутизмом расширять свои познания об окружающем мире, социуме, однако значение игры этим не ограничивается. Овладевая навыками этой игры, аутистичные дети получают возможность входить в контакт с типично развивающимися своими сверстниками, и подобный новый тип взаимодействия значительно расширяет пространство для обучения. К примеру, представляя в своем воображении действия и

опыт других, дети-аутисты могут научиться понимать то, о чем они думают и что чувствуют. И, наконец, в сюжетно-ролевой игре вселенная идей и фантазий доминирует над миром физическим, материальным. Эта способность мысли к преодолению физического мира чрезвычайно важна для детей с аутизмом, с которыми физический мир, как видно, говорит слишком громко. Когда обычный кубик превращается в ключ зажигания, в кусок мыла для ванны или даже в еду для игрушечного коня, идеи малыша обретают некую форму, включая внешний осязаемый мир в свою внутреннюю психическую среду [7, с.163].

В исследовании мы ссылались на концепцию Л.С. Выготского, в котором он дал характеристику связи между обучением ребенка и его психическим развитием. Выделяя зоны актуального и ближайшего развития, Л.С. Выготский подчеркивал необходимость организации обучения в соответствии с предложенной им концепцией «зоны ближайшего развития» для воздействия на развитие детей. Зона ближайшего развития – теоретический конструкт о пространстве тех задач, освоить которые ребёнок сам не в состоянии, однако способен это сделать при помощи взрослых [11, с.568].

Как упоминалось выше, детям с аутизмом необходимо развивать навыки ролевых или символических игр, чтобы повысить их возможности адаптации в социально-психологическом аспекте. Ролевые игры могут использоваться не только в качестве социальных навыков, позволяющих детям адаптироваться в социальной среде, подобные игры могут также развивать у них как речевые, так и познавательные способности. Самый действенный и простой способ развития навыков и способностей символической игры с аутичными детьми – это экспериментирование их родителей путем организации таких игр с ними. Для обучения ролевым играм, прежде всего, ребенок должен научиться играть с различными игрушками, уметь выполнять с этими игрушками разные действия во время игры. Кроме того, дети с аутизмом должны научиться имитировать привычку обычного ребенка к совместному вниманию, а также использовать игрушки и различные предметы в играх как следует по их прямому назначению. Только после формирования этих привычек и навыков детей с аутизмом можно вовлекать в ролевые игры и развивать соответствующие речевые, когнитивные и социальные навыки. Для ролевых игр детям необходимо освоить три типа игровых навыков:

1. *Навыки игры с оживленными предметами*, где предметы и игрушки используются как живые. Например, кукла пьет воду из чашки и т.д.

2. *Навыки символической замены* – это когда различные предметы используются не по назначению. Например, ложка используется в качестве телефона.

3. *Навыки символической комбинации*, посредством которых разные действия символической игры совмещаются в один определенный сложный сюжет.

Мы сочли уместным использовать пять конкретных шагов, предложенных в Денверской модели, чтобы обучить детей-аутистов игровым навыкам, необходимым для сюжетно-ролевых игр [6, с.206]:

Шаг 1. Обучить общепринятым игровым навыкам.

Шаг 2. Одушевлять кукол и животных.

Шаг 3. Перейти в символической игре от подражания к спонтанности.

Шаг 4. Научить осуществлению символических замен.

Шаг 5. Разработать символические комбинации.

Цель состоит в том, чтобы помочь детям с аутизмом адаптироваться к социальным и психологическим ситуациям, развивая их социальные навыки и способности, вовлекая их в ролевые игры. Участие детей в ролевых играх также будет стимулировать их речевое и познавательное развитие. Для достижения поставленной цели мы исходили из того, что если пригласить родителей этих детей на тренинг «Как развивать ролевые навыки у детей» и дать им соответствующие знания, умения и навыки, то можно добиться желаемого результата. Другими словами, развивая навыки ролевых игр у детей с аутизмом, мы можем помочь им адаптироваться к их социальным и психологическим потребностям. Здесь цель обучения родителя – помочь ребенку развиваться, в том числе адаптироваться.

Исследование охватило 30 детей-дошкольников с аутизмом и их родителей. Мы путем рандомизации отобрали 15 семей из исследования в качестве экспериментальной группы и 15 семей в качестве контрольной группы. С семьями, участвовавшими в эксперименте, был проведен пятинедельный тренинг «Как развивать навыки ролевых игр у детей». Тренинг проводился по вышеуказанным конкретным шагам. В конце каждого тренинга уровень владения родителями соответствующей ступенью проверялся соответствующим тестом. В конце тренинга, когда показания родителей экспериментальной группы о своих детях, а также наши беседы и наблюдения с этими детьми сравнили с контрольной группой, стало ясно, что эксперимент дал положительные результаты.

Одной из задач, которую выполняют родители на основе тренинга, является выработка у ребенка привычки использовать ролевые игры для получения опыта в реальной жизни. Создание сценария, знакомящего ребенка в форме игры с таким новым опытом, называют праймингом. Это основанная на научных исследованиях стратегия ознакомления ребенка с рядом навыков и действий, которые ему необходимо будет применять в определенных ситуациях. Прайминг, например, можно использовать для подготовки ребенка к походу к врачу, к парикмахеру и т.д., используя при этом сюжетно-ролевую игру [6, с.359].

Сюжетно-ролевая игра – одна из самых важных ступеней в развитии всех маленьких детей. Она способствует развитию у них речевых, мыслительных и социальных навыков. Ее роль в особенности заключается в том, чтобы содействовать детям в понимании социальной роли, социальных ожиданий. Сюжетно-ролевая игра помогает детям усвоить «правила», по кото-

рым социальные процессы развиваются. Эту игру можно также использовать для подготовки ребенка к реальным жизненным ситуациям.

Как только концепция этой игры станет понятна вашему ребенку, и он освоит определенный набор слов, достаточный для совершения спонтанно игровых действий, вы можете через сюжетно-ролевую игру посвятить его в курс предстоящих событий.

Программу сюжетно-ролевой игры, в том числе альбомы с фотографиями, различными историями можно использовать для подготовки к новым ситуациям, а также их обсуждения; первая поездка на автобусе, первое попадание в больницу, первый день на занятиях в группе программы вмешательства, первое участие в праздновании торжества, рождение в семье нового малыша. Эти ритуалы способствуют тому, что ребенок приучается меньше бояться факторов, вызывающих у него тревогу, таких как порывы ветра, шум пылесоса, мытье головы, прием душа, стрижка и т.д. [8, с.82].

Символическая игра может также помочь вашему ребенку усвоить правила групповых занятий, игр. Побольше разыгрывайте с ним празднования торжеств, дней рождения, визиты к врачу, приветствия и прочие мероприятия, чтобы он мог изучить социальные сценарии, сопровождающие каждое из этих действий. Изучайте в игре, как поступить, что нужно сделать, чем помочь, если друг упал, ударился, отчего ему стало больно: какие в этом случае необходимо сказать слова, какие предпринять действия. Именно так ваш ребенок научится правильным реакциям на других людей. Он научится всему этому с помощью подражания и речевых навыков, которым вы его учите.

Таким образом, мы приходим к выводу о пользе для детей-аутистов сюжетно-ролевой игры. Она способствует их успешной адаптации в обществе и жизни с меньшими трудностями.

Литература:

1. Урунтаева Г.А. Дошкольная психология. Москва. Издательство «Академия» 1999, – 336 с.
2. Широкова Г.А. Справочник дошкольного психолога. Ростов н/Д.: Феникс, 2003. 384 с.
3. Немов Р.С. Психология. В 3кн. Кн.2. Психология образования. – 3-изд. – М.: Владос, 1998. 608с.
4. Лефрансуа Ги. Прикладная педагогическая психология. СПб., 2007, 576 с.
5. Психологический атлас человека. Под ред. А.А.Реана. Москва, АСТ. Прайм-Еврознак, 2010.651с.
6. Денверская модель раннего вмешательства для детей с аутизмом. 3-е изд. Салли Дж. Роджерс, Джеральдин Доусон, Лори А. Висмара. – Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2021. – 416 с.
7. Роберт Шрамм. «Детский аутизм и АВА. Екатеринбург. Рама Паблишинг» 2020, 240 стр.
8. Фред Волкмар, Лиза Вайзнер. Аутизм. В 3-х книгах. Книга 2. Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2014, – 288 стр.
9. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Издательство «Питер» 2000, – 416 с.

10. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, “Çinar-çap”, 2011-620 s.

11. Psixologiya. Dərs vəsaiti. “Elm və təhsil”, Bakı, 2021, 680 s.

Xülasə

Rollu-süjetli oyunların köməyilə autizmlı uşaqların sosial-psixoloji adaptasiyası

Məqalədə, autizm spektr pozuntusu olan uşaqların sosial-psixoloji adaptasiyasına kömək etmək üçün oyun fəaliyyətinin imkanları tədqiq olunur. Məktəbəqədər yaş dövründə rollu-süjetli oyunların aparıcı fəaliyyət olduğu nəzərə alınaraq uşaqlarda müvafiq fəaliyyətlə bağlı vərdişlərin formalaşdırılmasının zəruriliyi qeyd olunur. Tədqiqatla göstərilir ki, həmin vərdişlərin formalaşdırılması işində valideynlərin birbaşa köməyinin olması uşaqlarda müvafiq vərdişlərin tez yaranmasına və bu da nəticə etibarilə onların sosial-psixoloji adaptasiya prosesinin tez getməsinə kömək edir.

Summary

Socio-Psychological Adaptation of Children with ASD Using Role-Playing Games

The article explores the possibilities of play activities to help the socio-psychological adaptation of children with autism spectrum disorders. Given that role-playing games are a leading activity in the preschool age, the need to develop habits related to relevant activities in children is emphasized. Research shows that the direct assistance of parents in the formation of these habits helps children to develop relevant habits quickly, and, as a result, the process of their social and psychological adaptation.

Rəyçi: dos. Ş.R.Babayeva

Nübar Əhmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİNDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNƏ MÜSBƏT TƏSİR GÖSTƏRƏN SOSIAL-PSIXOLOJİ TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *insan resursları, psixoloji iqlim, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, kollec, rəhbər, tyutor, pedaqoji kollektiv*

Keywords: *human resources, psychological climate, interpersonal relationships, college, leader, tutor, teaching staff*

Ключевые слова: *человеческие ресурсы, психологический климат, межличностные отношения, колледж, руководитель, тьютор, педагогический коллектив*

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi XXI əsrdə artıq yeni tələblərlə işləyən, yeni texnologiyalarla, demokratik üsullarla idarə olunan müəssisə və təşkilatların yaradılması zərurətə çevrilib. Bu ona görə vacibdir ki, yeni təşkilatlarda mü-təxəssislərin əmək fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, onu daha mənfəətli etmək üçün müəssisələrin idarə edilməsi vasitələri və texnologiyaları təkmilləşdirilməli, hər bir sahə əlverişli vəziyyətə çatdırılmalıdır. Təhsil müəssisələrində də bu tələblər gözlənilməli, özünəməxsus qaydada həyata keçirilməlidir. Bu işi həyata keçirənlər isə, əlbəttə ki, yüksək psixoloji potensiala malik olan mütəxəssislərdir.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq müasir idarəetmənin psixoloji məsələlərində elmi biliklərin tətbiqinə ehtiyac daha da artır. Yalnız bu halda müəssisə öz fəaliyyətində lazım olan nəticələr əldə edə bilər. Məsələn, M.Amstornq, R.Beron nəticəyönlü idarəetmə sahəsində vacib olan işləri, idarəetməni sistemli xarakterini, o cümlədən işçilərin yüksək inkişafının şərtlərini açıqlayırlar [1, s.11]:

1) *istər fərdi uğurlarda, istərsə də komanda nəticələrində məhsuldarlığın artmasına sistemli şəkildə yanaşmaq;*

2) *müəssisədə çalışanların müvəffəqiyyət əldə etmələri üçün səriştəli və loyallaşdırmaq, onları rəğbətləndirmək və motivləşdirmək;*

3) *mütəxəssisləri səmərəli işləməyə inandırmaq, onları mükafatlandırmaq* [1, s. 11].

D.V.Orqan, T.Bateman (2), R.İ. Əliyevin “Məktəbə psixoloji xidmət: nəzəri və praktik məsələlər” [3], L.Ş.Əmrahlinin “Psixoloji treninq” [4], S.Ş.Nuriyev və D.R. İbrahimovaun “Təhsildə sosial-psixoloji xidmət” [5], E.S.Palçevskaya, M.V.Kulimova “Emosional üzüntünün profilaktikası” [6], L.S.Kojuxovskaya

“Pedaqoji oyun-texnikalar” [7], əsərlərindən, məqalə və sayt materiallarından bu məqsədlə istifadə etmişik.

E.S.Palçevskaya, M.V.Kulimova əməkdaşların psixoloji resurslarının aktuallaşdırılması yolu ilə üzüntünün zəiflədilməsi üçün aşağıdakı işlərin görülməsini məqsəduyğun hesab edirlər: psixoloji maarifləndirmə, psixoloji konsultasiya, qrup treninqləri və oyun texnikaları, situativ tapşırıqlar, kommunitkativ mədəniyyət məşqləri. Əsas işlər bu istiqamətlərə yönəldilir: “Mən-qrup” münasibətlərini tənzimləyərək əks-əlaqə modeli üzrə vahid psixoloji məkan yaratmaq; refleksiya yaratmaq üçün oyunlar keçirmək, diskussiyalar təşkil etmək, intervyülər aparmaq; peşə üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək, həmçinin digər korreksiyaedici, inkişafetdirici məqsədlərə nail olmaq; psixoloji yorğunluqları və gərginlikləri, emosional yanma vəziyyətini aradan qaldırmaqdan ötrü relaksasiyaedici-bərpaedici təlimlər keçmək [6].

Sosial psixologiyada rabitə sistemində peşə səriştələrinin inkişafı üçün treninqlərin təşkili məqsəduyğun hesab edilir. Belə treninqlər müxtəlif modellər əsasında keçirilir: psixoanalitik model, geştalt-psixoloji model, koqnitiv model, şəxsiyyətəyönəlik (humanist) model və ekzistensial-transpersonal model.

Digər istiqamət kadrlarda uğur motivasiyasının yaradılmasıdır. Çünki müasir dövrdə, elmin, texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir mərhələdə uğur motivinin zəifləməsi hər bir cəmiyyətin qlobal probleminə çevrilmişdir. İstehsalatda, incəsənətdə, çalışanlar, o cümlədən təhsil menecerləri kadrların uğur motivasiyasının yaranmasına yardım götürə bilirlər. Ona təsir etmək üçün treninqlərin təşkilində emosional üzüntünü ya aradan qaldırmaq, ya da zəiflətmək mümkündür.

Problemlə bağlı araşdırma aparmaq üçün 2 kolleci obyekt olaraq müəyyənləşdirdik. Ekeperimental müəssisədə psixoloji iqlimi yaxşılaşdıraraq insan resurslarını daha əlverişli yollarla idarə etmək üçün proqram hazırladıq.

Giriş.

Təhsil prosesində hər kəs üçün özünün psixoloji resurslarını müəyyən etməyə şərait yaradılır. Onların inkişaf etdirilməsinə köməklik göstərilir. Təhsilalanlarda özünün güclü tərəflərini təhlil etmək, bununla bağlı fikirlər formalaşdırmaq və onu ifadə etmək bacarığı yaradılmalıdır. Bundan başqa, təhsil prosesində yaşlılar qrupu ilə qarşılıqlı əlaqə yaradılır, sosiallaşma intensiv şəkildə baş verir. Özünün yaradıcılıq imkanları sayəsində tələbə özündəki peşə bacarıqlarını və səriştələrini aşkara çıxarmağa nail olur. Ancaq bu imkanlar heç də hər bir tələbədə olmur. Bəzi tələbələr təhsil aldıkları müddətdə heç də daxili resurslarını aşkara çıxara bilmirlər. Bu sahədə tələbələrə dəstək olmaqdan ötrü kolleclərdə fəaliyyət göstərən rəhbər personalın özündə də müəllim və tələbələrin psixoloji resurslarını aşkara çıxararaq onları idarə etmək sahəsində xüsusi səriştələr tələb olunur. Bunu nəzərə alaraq biz apardığımız diaqnostik işlərin nəticələrinə əsaslanaraq həmin səriştələri inkişaf etdirmək üçün 9 məşğələdən ibarət proqram hazırladıq. Hər bir məşğələnin quruluşu eyni qaydada hazırlanaraq fərziyələr üzrə müvafiq tələblərin yerinə yetirilməsinə yönəldildi. Apardığımız işlərə aşağıdakılar daxil idi: sınıqlanların idarəetmənin sosial-psixoloji məsələləri haqqında məlumatlandırılması: idarəetmənin sosial-psixoloji problemləri, insanların psixoloji (mənəvi, intellektual) resursları və onların idarə edilməsi, rəhbərlik üslubu, əməkdaşlığın psixoloji məsələləri, rəh-

bərin idarəetmə üslubunun müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə təsiri, pedaqoji münəfişə, onun yaranma səbəbləri və həlli yolları, kollektiv və qrup maraqları, birgə-fəaliyyət motivi və s.

Tədqiqat kollecin rəhbərləri və tyutorlarla yaradılan qrupla aparıldı. Qrupa rəhbər personaldan 10 nəfər, tyutorlardan 4 nəfər daxil edildi.

Ekspəriməntin məqsədi: kollecin rəhbər heyətində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafı yolu ilə əlverişli psixoloji iqlimin yaradılması üçün birgə-fəaliyyətin təşkili.

Tədqiqata hazırlıq.

Müstəqil dəyişənlər: sosial psixoloji biliklərlə məlumatlandırma, maarifləndirmə, müasir təcrübəsi ilə tanışlıq və yeni təcrübənin yaradılması yolu ilə kollecin fəaliyyətində insan resurslarını idarə edən rəhbər personal üçün əhəmiyyətli olan keyfiyyətlərin, bacarıq və səriştələrin aktuallaşdırılması.

Sınanılanlarda asılı dəyişənlərin baş verməsini şərtləndirən tələblər:

– müəssisənin təşkili fəaliyyətində insan resurslarını idarə edən rəhbər personalın bu sahədə sosial psixoloji biliklərlə məlumatlandırılması;

– insan resurslarını idarə edən rəhbər personalın şəxsi üslubuna bələd olması, kollektivdə insan resurslarını idarə edilməsi işini səmərəli qaydada təşkil etmək üçün bu üslubdan düzgün yararlanması;

– müəssisədə insan resurslarını idarə edən kadrların ierarxik əlaqələrlə qurulan fəaliyyətinin müasir idarəetmə psixologiyasına uyğun olaraq tənzimlənməsi;

– kollektiv üzvlərinin psixoloji resurslarının aşkar edilərək fəallaşdırılması;

– müəssisələrin təşkili və fəaliyyətində insan resurslarının idarə edilməsi üçün əlverişli sosial-psixoloji mühitin yaradılması;

– müəssisənin fəaliyyətində insan resurslarının idarə edilməsi prosesinə müasir sosial-psixoloji texnologiyaların tətbiqi.

Həyata keçirilən tədbirlər iki hissəyə bölündü.

I hissə – rəhbər kadrları və tyutorları əhatə edirdi. Bu hissədə rəhbər personal və tyutorlar “Kollektivdə psixoloji resursların idarə edilməsi” mövzusunda proqramın tətbiqinə dəvət edildilər. Proqramda insanın psixoloji resursları və onların sərfi, resursların idarə edilməsi, psixoloji resursların idarə edilməsinə mane olan amillər, kollektivdə psixoloji iqlim, kollektivdə pedaqoji münəfişələr, münəfişələrin həlli metodları və s. məsələləri əhatə edən müzakirələr və problemin həlli yolları üzrə hazırlanmış treninqlər əhatə edilirdi.

II hissə – Kollektivdə müəllim və tələbələrlə psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılması, rəhbər personalda müəllim və tələbələrin psixoloji resurslarını aşkara çıxararaq onları idarə etməyə xidmət edən tədbirlər nəzərdə tutulurdu.

Treninq proqramının tətbiqi zamanı müzakirənin daha səmərəli olması üçün iştirakçılara insan resurslarının idarə edilməsi ilə bağlı olan tələblər təqdim edildi.

“Mənim psixoloji imkanlarım və resurslarım” treninq proqramı.

1. Məlumatlandırma, maarifləndirmə.

2. İnsan resurslarının idarə edilməsinin yeni üsul və vasitələri ilə tanışlıq.

3. Şəxsi üslubla tanışlıq.

4. Əlverişli sosial-psixoloji mühitin yaradılması və kadrların stimullaşdırılması üçün sosial-psixoloji texnologiyaların tətbiqi təcrübəsinə yiyələnmə.

Treningin məqsədi: rəhbər kadrların daxili idarəetmə resurslarının aktivləşdirilməsi, narahatlığın, öz qabiliyyətlərinə inamsızlığın qarşısının alınması.

İşin gedişi. I. Təşkilati mərhələ. Məşğələyə giriş, qrupun təlimatlandırılması.

İstifadə olunan üsullar: söhbət, müzakirə, psixodramlar, yarımçıq fikirlərin inkişaf etdirilməsi, NLP və vizuallaşdırma.

İşin forması: qrup. İştirakçıların sayı: 14 nəfər. Məşğələlərin sayı – 9.

Materiallar və avadanlıqlar: iştirakçıların sayına uyğun rəsm kağızları və rəngli qələmlər, yarımçıq cümlələr və s.

Nümunələr. I məşğələ.

Giriş. Sosial psixoloq: “Salam hörmətli rəhbərlər. Məşğələmizi atalar sözü ilə başlamaq istədim: “İstədiyiniz kimi uğur qazanmaq üçün yalnız cəsarətli və inadkar olmaq yetərli deyil, bunun üçün gərək həm də ağıllı olasan”. Yaxud: “Bir yerdə yol gedən insanların yerləşləri kimi, onların düşüncələri və bacarıqları da fərqlidir”.

Müzakirə: “Rəhbərlik etdiyimiz kollecdə insanların psixoloji resurslarının aşkara çıxarılaraq idarə etmək üçün gərəkli olan psixoloji keyfiyyətlər hansılardır?”

İşin gedişi üzrə məşqlər. Nümunələr. “Özünüzü tanıyırsız mı?”

Məqsəd: rəhbər personalın şəxsi keyfiyyətləri ilə tanış edilməsi, aparılmış diaqnostik nəticələrlə əlaqələndirilərək onların məlumatlandırılması.

Sosial psixoloq: “İnsan resurslarının idarə edilməsi üçün rəhbər kadrlardan hazırda bir sıra idarəetmə səriştələri tələb olunur. Bunun üçün ilk növbədə həmin kadrlar özünü peşəkar kimi tanımalı, rəhbərlik etdiyi müəssisənin fəaliyyətinin optimallaşdırmaq üçün özünü peşə səriştələrinə güvənməli, bu sahədə idarəetmə fəaliyyətinə motivləşməli, fəaliyyət strategiyaları qurmalıdır. Bundan başqa, onlar müsbət və rəşional düşünməli, emosional intellektə, özünə nəzarətə, özünü intellektual baxımdan tənzimləmə bacarıqlarına, emosional-iradi keyfiyyətlərə, yaradıcı düşüncəyə malik olmalıdır”.

Bundan sonra aparıcı iştirakçılara A4 vərəqində çəkilmiş həndəsi fiqurlar şəkli və həmin fiqurların şərhli yazılmış vərəq, eyni zamanda sınımlanların müstəqil işləyəcəkləri əlavə boş vərəqlər paylayır. Bu material S.Dellinger tərəfindən işlənmiş və sosial psixologiyada geniş istifadə edilən “Həndəsi formalarla şəxsi keyfiyyətlərin təyini” metodikasıdır. “İnsan şəxsiyyətinin tipologiyası və diaqnostikasının ən uğurlu sistemlərindən biri amerikalı psixoloq Syuzan Dellinqer tərəfindən təklif edilmişdir. O, sistemini “Psixometriya” adlandırdı, çünki bu texnikaya uyğun olaraq, bütün insanlar beş qrupa bölünür, hər biri beş həndəsi formadan biri ilə göstərilir: kvadrat, üçbucaq, dairə, ziqzaq, düzbucaqlı” [10].

Verdiyi bu məlumatın ardınca o, fikirlərini davam etdirir. İndi biz müəyyən qədər də olsa daxili resurslarımızı öyrənəcəyik. Fərdi xüsusiyyətlərimizin öyrənilməsi şəxsi inkişaf üçün güclü stimuldur. Ona görə də peşə üzrə səmərəli fəaliyyət və ünsiyyət üçün şəxsi imkanlarımıza bələd olaraq onlardan istifadə etməyi öyrənməyimiz işin xeyrinədir.

İndisə əlinizdəki 1-ci səhifədə verilmiş həndəsi formalara diqqətlə baxın. Orada verilmiş 5 həndəsi formadan birini seçin: dairə, üçbucaq, kvadrat, düzbu-

caqlı, yoxsa ziqzaq. Həmin forma üzərində qərarlaşın: “Bəli, bu mənəm!”. Seçdiyiniz formanı daxili gücünüzlə hiss etməyə çalışın. Gözlərinizi yumun və ona mərkəzləşin. Əyninizdə ətrafınızda həmin fiqurların nəqş edildiyi geyimlər, ətrafınızdan eyni təsvirlər olan əşyaları canlandırın: pərdələr, divar kağızları, süfrələr, mebellər və s.

Aparıcı bu qısa vizualizasiya prosesindən sonra iştirakçılara 2-ci vərəqə baxaraq oradan seçdikləri formaya aid olan keyfiyyətləri oxumağı təklif edir. Onlar özlərinin şəxsi keyfiyyətlərinə xas olanları səssizcə oxuyaraq həmin firkirlər üzərində düşünürlər: “bunların hansı məndə var və ya yoxdur”. Özlərinə xas olan keyfiyyətlər seçilərək 3-cü fərəqə köçürülür. Razılaşmadıqları keyfiyyətlərin altından xətt çəkilir.

Bundan sonra “Psixoloji portret” adlı özünüifadə məşqi başlanır. İştirakçılar həndəsi formaların xüsusiyyətlərindən, müsbət və mənfi keyfiyyətlərindən istifadə edərək özləri haqqında təsdiq etdikləri keyfiyyətləri boş vərəqdə ifadə etməyə, şəxsi təsvirlərini – portretlərini yaratmağa başlayırlar. Nəticələr (şəkillər) lövhədə asılır. İştirakçılar hansı portretin daha orijinal və uyğun ifadə edildiyini qiymətləndirirlər.

***Cədvəl 1. “Həndəsi formalarla şəxsi keyfiyyətlərin təyini”
metodikası üzrə pozitiv və neqativ keyfiyyətlər***

H. f.	pozitiv keyfiyyətlər	neqativ keyfiyyətlər
kvadrat	nizam-intizamlı olmaq, işə istiqamətlənmək, əməllərə sadıqlıq, dözümlülük, qərarlarında qətiyyətlik, sadıqlıq, dürüstlük, əzmkarlıq, rasionallıq, təmkinlilik, praktiklik, şəxsi nüfusunun qayğısına qalmaq	düşüncələrin ikiqütblü (“ağ-qara”) olması, avtoritar idarəetməyə meyillilik, birtərəflilik, mükəmməlçilik, vasvasılıq, xırdaçılıq, qanunpərəstlik, əməkxorluq, ifrat səbirlik, inadkarlıq, mühafizəkarlıq, yeniliyə qarşı müqavimətlik, riskdən qorxu, zəif fantaziya, xəsislik
üçbucaq	güclü, liderliyə, karyeraya can atan, qələbə əzmi, gəlir əldə etməyə maraq, uğurlu rəhbər, məsuliyyəti üzərinə götürən, gücləri cəmləşdirməyi bacaran, hissələrin gücünə arxayın olan, özünə inam lı, qətiyyətli, cəsarətli, riskə gedən, səmimi, ağıllı	özünəmərkəzləşmə, baş verən hər şeyi idarə etmək istəyi, impulsiv, kəskin addımlar atan, amansız, ehtirashı, tez özündən çıxan, qəzəbli, xəsis
düzbucaqlı	yüksək öyrənmə qabiliyyəti, maraqlılıq, yeniliklərə müsbət münasibət, axtarışlara istiqamətlənən, iddialı, cəsarətli, təmkinli, həssas, ideyalılıq, güvənli və empatiklik	bəzən uyğunsuz qərarlar verən, qeyri-müəyyənlik, daxili ixtilaflılıq, emosional qeyri-sabitlik, sadələvh, şübhəli, üzüyola, dəyişkən, etibarsız
dairə	insanlara xidmətdən zövq alan, ailənin rifahı üçün çalışan, ünsiyyətə ehtiyac duyan, əlçatan, xeyirxah, sədaqətli, səxavətli, empatik, sakit, dinc, münaqişəsiz, bağışlayan, uyğunlaşan, qayğıkeş	ictimai rəydən, sosial qiymətləndirmədən asılı, üzüyola, az tələbkar, vasvası, danışqan, sentimental

ziqzaq	azadlığa, yeniliyə, yaradıcılığa can atan, dəyişmələrə açıqlıq, biliklərə həvəsli, ağıllı və dərrakəli, mükəmməl ifadəlilik.	qeyri-mütəşəkkil, qeyri-sabit, ardıcıl olmayan, üsyankar, qanun və ənənələrə biganə, fərdilik, etibarsız, xəyal-pərəslik, gələcəyə oriyentasiya, qeyri-real addımlar atan, diqqətsiz, xəsis, tikanlı
--------	--	--

Bu nəticə əsasında treninqin sonunda yekun fikir formalaşdırıldı. “Əslində pis və ya yaxşı keyfiyyətlər yoxdur. Bəzi keyfiyyətin başqasına xoş gəlmədiyini, onun əksi olan keyfiyyətin isə xoş gəldiyi situasiyalar var. Əgər şəxsi keyfiyyətlərimizə bu şəkildə yanaşsaq, onlara tabe olmaq əvəzinə, təzahürlərini idarə etməyi də bacarıyıq. Bunun üçün qərar verməliyik: “Onlar məni deyil, mən keyfiyyətlərimi idarə edirəm!”. Belə bir qərar verməklə əmək fəaliyyətimizi düzgün təşkil etmək üçün rasionallıq qaydada düşünərək hərəkət etmək üçün stimullaşmış oluruq. Belə rasionallıq hökmlərin köməyi ilə biz öz fəaliyyətimizin nizamlayıcısı olmağa başlayırıq”.

Nəticələrə görə, rəhbər personal, müəllim və tələbələrə apardığımız korreksiyaedici işlərin əhəmiyyəti bu oldu ki, rabitə sistemində və kompüter xidmətləri üzrə fəaliyyət göstərənlərin əməliyyat sistemlərində iş aparmaq bacarıqları və sərişlələri (diqqət, hafizə, təfəkkür, intellekt) haqqında dəqiq məlumatlar əldə edildi, hansı sahədə özünü inkişaf etdirmək lazım gəldiyi barədə məlumatlandırdılar. Müəllimlər isə həmin sərişlələrin necə inkişaf etdirilməsi, bunun üçün özlərinin daxili resurslarından necə yararlanmaq, onları sərif etmək barədə təcrübə əldə etdilər. Həmçinin müəllimlərin tələbələrə pedaqoji ünsiyyəti yaxşılaşdı. Birgə fəaliyyətə maraq artdı. Bu prosesə kollecin rəhbər personalının öz fəaliyyətində etdikləri dəyişmələrin təsiri də özünü göstərdi. Belə ki, kollecdə qismən yaxşılaşdırılan əlverişli psixoloji mühit hər bir əməkdaşın özünü inkişaf etdirərək reallaşdırmaq, aktuallaşdırmaq üçün stimullar verdi. Kollektiv üzvlərinin məqsəd birliyini güclənməsi onların əhval-ruhiyyəsinə yaxşılaşmasına, fəaliyyət maraqlarının genişlənməsinə, motivasiyanın artmasına müsbət təsir etdi. Nəticədə bu təsirlər kollecdə insan resurslarının səfərbər edilməsinə, onun ayrı-ayrı təmsilçilərinin özlərinin daxili imkanlarını kəşf etməsinə, üzə çıxarmasına zəmin yaratdı.

Ədəbiyyat:

1. Армстронг М., Бэрн А. Управление результативностью. Система оценки результатов в действии. М.: Альпина Паблишер, 2011, 250 с.
2. Organ D.W., Bateman T. Organizational Behavior: An Applied Psychological Approach. Plano: Business Publications, 1986, 701 p.
3. Əliyev, R.İ. Məktəbə psixoloji xidmət: nəzəri və praktik məsələlər // Müasir təhsilin psixoloji problemləri/ – Bakı: Mütərcim, 2012. – s. 21-83
4. Əmrəhli L.Ş. Psixoloji treninq. Bakı: Adiloğlu, 2020, 256 s.
5. Nuriyev S.Ş., İbrahimova D.R. Təhsildə sosial-psixoloji xidmət. Bakı: Elm və təhsil, 638 s.
6. Пальчевская Е.С., Куимова М.В. О профилактике эмоционального выгорания // Молодой учёный, научный журнал, 2015, № 9 (89), с. 166-168
7. Педагогические игротехники: копилка методов и упражнений / Л.С.Кожуховская. – Минск: Изд. центр БГУ, 2010. – 233 с.

8. <http://unec.edu.az/application/> Əmək kollektivlərində psixoloji mühit və onun əməyin səmərəliliyinə təsiri.
9. <https://bmschool.az/course/5/11/Insan-Resurslarinin-Idare-Edilmesi-Telimi> // İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi Təlimi
10. <http://ext.spb.ru/2011-03-29-09-03-14/99-student-work/9453-issledovatelskaya-rabota.html>

Summary

Using Socio-Psychological Technologies which have a Positive Impact on the Human Resource Management in Organization and Operation of Enterprises

The article shows that efficiency is improving after communication, education and corrective work with the executives of the enterprise. In business relations, opinions are based on accurate facts. Communicative relations are expanding. In pedagogical communication the ability to accept the views of the interviewer, to adequately assess, to convince and to reduce emotional tension develops. The results of the experiments of the human resources management of the administrative personnel are reflected in teachers' and students' activities. Employees become more productive, hardworking and competitive. The system of self-defense against stressors during professional activity in the team become stronger. Cooperation skills are strengthened in complex situations arising in the work process, to reach an agreement with anyone.

Резюме

Использование социально-психологических технологий, положительно влияющих на управление человеческими ресурсами в организации и деятельности предприятий

В статье рассмотрены пути повышения эффективности после информационно-воспитательной и коррекционной работы с руководящим составом предприятий. В деловых отношениях мнения основаны на точных фактах. Расширяются коммуникативные отношения. В педагогическом общении развивается умение принимать взгляды интервьюера, адекватно их оценивать, убеждать, снижать эмоциональное напряжение. Результаты опыта управления человеческими ресурсами управленческого персонала находят свое отражение и в деятельности преподавателей и студентов. Сотрудники становятся более продуктивными, трудолюбивыми и конкурентоспособными. Усиливается система самозащиты от стрессоров при профессиональной деятельности в коллективе. В сложных ситуациях, возникающих в трудовом процессе, укрепляются навыки сотрудничества для достижения согласия с любым человеком.

Rayçi: dos. Ş.R.Babayeva

Səbinə Əlizadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SOSIAL İNTELLEKTİN FORMALAŞMASINA MƏDƏNİYYƏTİN TƏSİRİ

Açar sözlər: *sosial intellekt, sosial təsir, anlayış, davranış aktı, koqnitiv qabiliyyət, linqvistik sistem*

Keywords: *social intelligence, social influence, understanding, act of behavior, cognitive ability, linguistic system*

Ключевые слова: *социальный интеллект, социальное влияние, понимание, акт поведения, познавательная способность, языковая система*

Son illərdə sosial psixologiyada sosial intellektin formalaşması və ya formalaşdırılması istiqamətində silsilə araşdırmalar aparılır. Tədqiqatçılar sosial intellekti – sosial biliklərə sahib olan, davranışa nəzarət etməyə imkan verən, insanlarla ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə malik olan quruluş, sistem hesab edərək onun intensiv və səmərəli baş verməsi yollarını axtarırlar. Prosesi daha da sürətləndirməkdən ötrü yeni vasitələr, üsul və texnikalar təklif edilir. Sosial intellektlə bağlı araşdırdığımız bir sıra mənbələrin (E.Erikson, E.Fromm, D.Qoulman, Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə, R.İ.Əliyev, T.İbiş və b.) təhlili onu deməyə əsas verir ki, tədqiqatçılar onun əsasında mədəniyyətin durduğunu bildirirlər. Mədəniyyətin sosial intellektə təsiri, əlbəttə ki, ciddi amildir. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün mədəniyyətin sosial intellektə təsiri ilə bağlı olan mənbələri nəzərdən keçirək.

Aydın məsələdir ki, hər bir mədəniyyətin təmsilçisi özündə mənsub olduğu xalqın səciyyəvi keyfiyyətlərini daşıyır. İnsan təfəkkürü və intellekti filogenetik informasiyalar əsasında inkişaf edir. Ontogenetik inkişafın müxtəlif dövrlərində isə insan mənsub olduğu mədəniyyət nümunələrindən, adət-ənənlərdən, sosial normalardan yeni təəssüratlar alır. Onun hansı zövqə malik olması, nəyi qəbul etməsi daxili tələbatdan və ətraf mühitin mədəni təsirlərindən asılı olur. Nəticədə milli mədəniyyət üçün səciyyəvi olan psixoloji quruluşlar toplusu formalaşır: təəssüratlar, davranış modelləri, vərdiş və bacarıqlar, dil üslubu, psixolinqvistik sistem, ünsiyyət tərzii, münasibətlər, nəhayət sosial intellekt. Mədəniyyətin təsirlərinə mifologiya, sənətkarlıq nümunələri, simvol, naxış, rəng, nitq səsləri, linqvistik qaydalar, davranışın bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri (manera, jest, hərəkət elementləri, etik normalar və s.) aiddir. Bu əsasda formalaşan sosial intellektin hər bir fenotipdə yeniləşməsi köhnənin silinməsi, itməsi yolu ilə deyil, fikirlərin, hərəkətlərin yeni istiqamətdə, yeni konstruksiyalarla qurulması və yeni dövrün mədəniyyətinə uyğun bir şəkildə ifadə edilməsi yolu ilə baş verir.

Azərbaycan xalqı kifayət qədər milli dəyərlərə bağlıdır. Onun nümunələr olan söz mədəniyyəti (Nizami, Füzuli, Nəsimi və b.), məişəti və qədim dövlətçilik ənə-

nələri, İlahi musiqisi (Müğam), dini dəyərləri və s. həm də öz məzmununa görə bəşəridir. Bu mədəniyyət, həmçinin, onun təmsilçilərinin psixoloji quruluşunun davamlılığı ilə seçilir. Belə davamlı elementlərlə (arxetiplər, stereotiplər, ənənələr və s.) fərqlənən cəmiyyətlərdə yeniləşmə prosesi siyasətdən, iqtisadiyyatdan başlayaraq insanların şüuruna, düşüncələrinə doğru gedir. Elmi psixologiyanın nümayəndələri D.C.Mayer, D.R.Roberts, B.Sigal (1), E.Erikson, E.Fromm, K.Хорни [2] və b. bu qənaətdədirlər ki, mədəniyyətə, kökə bağlılıq şüurun strukturlarında iz qoyaraq bu və digər formalarda təzahür edir. Məsələn, E.Fromm göstərir ki, “insanlar həyatı boyu uşaqlıqda ananın ona verdiyi kimi, öz köklərinə, əsaslarına tələbatla, sabitlik və güc, təhlükəsizlik duyğusuna oxşar hisslərlə yaşayırlar” [2, s.250].

Azərbaycan tədqiqatçısı R.İ.Əliyev sosial intellektə mədəniyyətin təsirini onların həyat tərzini ilə əlaqələndirir. Təbii mühit amilini önə çəkən tədqiqatçı hələ qədimlərdən bu sahədə mövcud olmuş qanunauyğunluqları diqqət mərkəzinə gətirərək bildirir ki, xalqların milli xarakter və intellektinin formalaşmasında çoxsaylı amillərin rolu vardır. Bunlardan daha çox təsir edən xalqın dilidir. Çünki həm təfəkkür tərzinin, şüurun, həm də sosiomədəni xüsusiyyətlərin inkişafı dillə bağlıdır. Digər cəhət xalqın məskunlaşdığı coğrafi mühit, iqlim şəraiti və relyeflə bağlıdır. “Özlüyündə aydındır ki, balıqçılara sakit şərait, maldarlara, ovçulara isə daim hərəkətdə olmaq, səs-küy lazımdır. Öz mal-qarasının yerini, vəziyyətini öyrənmək, informasiya almaq üçün dağda yaşayan insanlar gün ərzində dəfələrlə uzaq məsafələrdən bir-birini səsləyiblər. Beləliklə, corafi mövqə insanların həyat tərzinə, danışığı, nitq mədəniyyətinə, ünsiyyətinə və s. öz təsirini göstərir və bu, tədricən adət-ənənələrə, xarakter xüsusiyyətlərinə çevrilir” [3, s.5].

Müəllif digər təsiri isti ölkələrdə yaşayan insanlarla soyuq ölkələrdə yaşayanlar arasındakı fərqlərlə əsaslandırır. Onların geyimləri, mənzil şəraiti, açıq və ya qapalı otaq şəraitində yaşamaları, həmçinin fəaliyyət sahələrinin xarakter və intellektə təsir göstərdiyini bildirir. Nəticədə soyuq ölkələrdə yaşayanlar daha soyuqqanlı, az ünsiyyətçi, az emosional olurlar. “Məsələn, ingilislər daha səbirli, emosiyasız, ünsiyyətdən qaçan olduqları halda, italyalılar emosional, hay-küylü, çılğın keyfiyyətlərə malikdirlər” [3, s.5].

Bütün bunlar bizə o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, mədəniyyətin şəxsiyyətə təsirini yalnız onun davranışında, ünsiyyət və fəaliyyətində deyil, həmçinin, şüur və şüuraltıda, sosial rol davranışında, attıdyüd və affiliyasyada, nəhayət, sosial və emosional intellektin quruluşunda axtarmaq lazım gəlir. R.Əzimova bu baxımdan insanı “zəmanəsinin daşıyıcısı” adlandırır. “İnsanın keçmiş olduğu yola yenidən nəzər yetirilməsi güman etməyə əsas verir ki, XXI əsrdə də insan, həmçinin ona qədər olanları və bu gün onu “qidalandıranın” hamısını özündə toplayıb cəmləmləmişdir. İnsan özü haqqında bildikləri və bilmədiklərinin daşıyıcısıdır. Həyatın fenomenoloji parametrləri həmin insani mahiyyətin ölçüsüdür” [4, s.41].

Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə məsələnin bu dərəcədə ciddiliyini, “insan-mədəniyyət” sisteminin sıx qarşılıqlı əlaqəsini və təsirini əsaslandıraraq bildirirlər ki, “mədəniyyət insanın “ikinci təbiətidir”, onun yaratdığı simvolik mühitdir. Mədəniyyət məkanı çoxcəhətlidir: mifologiya, dil, incəsənət, din, elm, təhsil, insanların birgə istehsal və məişət fəaliyyəti – bunların hamısı mədəniyyət sahəsinə daxildir.

Təəssüf ki, bizim psixologiya və pedaqoji ədəbiyyatımızda bir qayda olaraq məsələnin bu yönündə təhlilinə dəyərincə diqqət yetirilmir” [5, s.5].

Müəlliflərin qeyd etdikləri kimi, mifoloji təsəvvürlər insan şüuru tərəfindən anlaşılması mümkün olan vəziyyətdə, insanın duyğu analizatorlarının qəbul etdiyi səs, işıq, rəng, simvol, modul, işarələr və s. köməyi ilə izah olunur. İlk insanın birinci işarələr sistemi simvolik yazı formasında olub. Buna Qobustan qayaüstü rəsmlərini misal göstərmək olar. Dünyada insan psixikasını öyrənmək məqsədilə hərflər, işarələr, spektrin rəngləri, təbiət elementləri, zodiak işarələri, planetlər, insanın əxlaqi keyfiyyətləri və s. arasındakı münasibətləri müəyyən edən çoxlu simvolik sistemlər yaradılmışdır. Biz də gələcək tədqiqatlarda sosial intellektin quruluşunda mədəniyyətdə özünə yer alan simvolların təsirini öyrənməyə çalışacağıq. Çünki bu təsirlər bilavasitə koqnitiv sistemlə əlaqədə olur. Həmin əlaqə intellektin əsas komponenti olan koqnitiv sistemə, o da öz növbəsində fəaliyyətə, davranışa yönəlir. L.Ş.Əmrahı bu əlaqəni izah edərək göstərir ki, “subyekt tərəfindən obyektiv mədəniyyət komponentlərinin mənimsənilməsi yalnız material olanlar vasitəsi ilə deyil, ideal məhsullar vasitəsilə də baş verir. Bu vasitələr ictimai şüurda, insanlığın ictimai yaşayış tərzilə bağlı olanlarda ifadə edilir. İctimai şüurun 9 forması vardır: dil, adi (gündəlik) şüur, əxlaq, hüquq, siyasi ideologiya, elm, incəsənət, fəlsəfə, din. Onlar obyektiv mədəniyyət komponentləridir” [6, s.308].

Bundan başqa, L.Ş.Əmrahı intellektin sosial təsirlər, eləcə də emosional sahə ilə əlaqə və asılılığını təsdiq edən A.Yensenin İQ və genetik faktorlar nəzəriyyəsini göstərir. Belə ki, “A.Yensen yeniyetmələrlə keçirdiyi eksperimentlərdə maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Testləşdirmənin nəticələrində sınılanlar arasında sosial, iqtisadi və etnik fərqlər qeydə alınmışdır. Bu nəticələr onların təhsil uğurlarında da aydın ifadə olunurdu. Belə ki, ağ irqə mənsub olan tələbələrin test nəticələri qaradərili və milli azlıqlara mənsub olan yaşadlarından daha yüksək idi. Tədqiqatçılar nəticələrə əsaslanaraq bu qənaətə gəlmişlər ki, İQ əmsali irsilikdən asılıdır” [6, s.314].

Mədəni mühitdə sosiallaşmanın koqnitiv aspektlərinə elmi ədəbiyyatda biliyin mənimsənilməsi və təcrübədə ondan istifadə kimi yanaşılır. Psixoloji ədəbiyyatda (D.Qoulman, Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə, T.İbiş və b.) “bilik” müxtəlif anlayışlarla: “məlumat”, “informasiya”, “təsəvvür”, “koqnitiv obraz”, “anlayış” və s. kimi ifadə olunur. A.V.Kalinçenko bu anlayışlar içərisində “təsəvvür”, “koqnitiv obraz” və “anlayış” ifadələrini birgə qruplaşdırır. Bunlar hissi rəşional dərk etmənin dəqiq ifadəsini verir [7, s.29]. Bunların hər biri koqnitiv sistem vasitəsi ilə sosial intellektin strukturunda əks olunur.

Sosial intellektin quruluşunda ünsiyyət, münasibət, empatiya, ümumiyyətlə, sosial əlaqələr mühüm yer tutur. Ünsiyyətin səmərəli qurulmasının mühüm şərtləri vardır. İlk növbədə xarici təəssürat ünsiyyətin necə başlanmasına əsas verir. Şərq mədəniyyətində bununla bağlı xeyli atalar sözü yaranıb. Məsələn, “Geyiminə görə qarşıla, ağına görə yola sal!”, “Əyri adamın kölgəsi də əyri olar”, “Üstümü unlu görüb adımı dəyirmançı çağırma”, “Üz ürəyin aynasıdır”. Bu atalar sözləri bizə ünsiyyətlə bağlı şifahi və yazılı mədəniyyətdə formalaşmış təcrübədən irəli gələn xəbərdarlıqları, bilgiləri, eyhamları, ehtimalları ötürür. Öz təcrübəmizdən də bilirik ki, başqaları ilə ünsiyyət qurmaq istəyərkən bünun üçün əlverişli yol, situasiya,

obraz və əlverişli mühit axtarıq. Bu səbəbdən hər bir insan üçün daha münasib olan, ünsiyyətdə qəbul etdiyi sosial intellekt modelləri vardır. Həmin model ona digər insanlarla təmas yaratmaq, qarşılıqlı əlaqədə rahat, maneəsiz, yaxın ünsiyyətdə olmaq imkanı verir. Digər tərəfdən, həmsöhbətin vəziyyətini, fərdi xüsusiyyətlərini başa düşərək gözləntilərini, ünsiyyət prosesində yarana biləcək problem və münaqişələri proqnozlaşdırmaqla bilir.

Məsələn, N.B.Karabuşenko və E.M.Xvorova Rusiya, Vyetnam, Monqolustan və Çindən olan tələbələrdə sifət ekspressiyasının tanınmasının sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini araşdıraraq maraqlı nəticələr əldə ediblər. Məlum olub ki, ünsiyyət prosesində koqnitiv qabiliyyətləri özündə ehtiva edən sosial intellekt modeli aktuallaşır. Həmin modeldə kiçikdən-böyüyə qədər, insanın spesifik vəziyyəti cəmləşir. Onlar tədqiqatda 4 şkalalı MSFDE (Monreal Set of Facial Displays of Emotion) testindən istifadə ediblər. Tədqiqatda mədəni cəhətdən azad olan, tərcümə tələb etməyən 1, 2 və 4-cü şkalalar tətbiq olunub [8, s.101-107].

N.B.Karabuşenko və E.M.Xvorova bu tədqiqat üçün 123 rus, 126 çinli, vyetnamlı və monqol (24 yaşlı oğlan və qızlar) tələbələr seçmişdilər. “Tamamlanmış hekayələr” şkalası üzrə Rusiya və Asiya ölkələrindən olan tələbələr arasında üz ifadəsinin tanınmasında bir sıra ümumi və xüsusi cəhətlər vurğulanır. Əldə edilən nəticələr rusiya və asiyalı tələbələrin eyni dərəcədə sosial-koqnitiv intellektə sahib olduqlarını göstərmişdir. Belə ki, onlar mürəkkəb vəziyyətləri təhlil etməkdə, məntiqi başa düşməkdə, bu hərəkətləri (davranış aktlarını) proqnozlaşdırmaqda eyni dərəcədə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Çətinliklər asiyalı tələbələrdə daha mücərrəd düşüncə ilə əlaqəli olub, başqa insanın ilk görünüşündən yaranan çevik qavrayışla (“geyiminə görə qarşılama”) bağlı olmuşdur.

Rus tələbələri elə bir mədəniyyətə aiddirlər ki, burada qeyri-verbal təzahürlərə daha çox diqqət yetirilir. Bu səbəbdən onların sosial-intellektual qabiliyyətlərində əhəmiyyətli statistik fərqlər aşkar edilmişdir. Ruslar hərəkətlərin nəticələrini müvafiq məlumatlar, hisslər, düşüncələr əsasında proqnozlaşdırmağa daha çox meyillidirlər. Bundan əlavə, rusların üz ifadələrinə görə başqalarının vəziyyətini daha düzgün qiymətləndirmək, hisslərini, niyyətlərini başa düşmək bacarıqlarını göstərən “ekspressiya qrupları” şkalasında da fərqlər olmuşdur. Rusiyadan olan tələbələr qeyri-verbal reaksiyalara diqqət yetirərək insan davranışını tənzimləyən normativ-rol modellərini və qaydaları pozmamaları üçün qarşılıqlı əlaqə qururlar. Ola bilər ki, səbəb rus etnosunun xüsusiyyətlərində impulsivliyin olmasıdır. Bu da gələcək fəaliyyət strategiyasını seçməkdən ötrü məlumatın tez oxunmasını tələb edir.

Öz növbəsində, Asiya mədəniyyətinin nümayəndələrinin davranışının fərqli tənzimlənməsi vardır. Həmin tənzimlənmə yalnız bir halda – qrupdaxili ünsiyyətdə və ciddi sosial ierarxiyanın qorunması halında təsirli olur. Asiya ölkələrindən olan tələbələr davranış və onun nəticələri arasındakı əlaqələri daha az bilir, hərəkətlərin və əməllərin nəticələrini təsəvvür etməkdə çətinlik çəkirlər. Asiyalı tələbələr həm də başqalarını, xüsusən qeyri-verbal təzahürləri daha yaxşı başa düşür, onları şifahi olanlarla müqayisə edirlər. Bundan başqa, Asiya ölkələrindən olan tələbələr qrupdaxili tarazlığı qorumaq, şəxsi məkanın sərhədlərinə hörmət etmək,

həmsöhbətin emosional vəziyyətini tanımaq üçün mədəniyyətdə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olan bədən dilini daha yaxşı bilirlər [8, s.101-107].

Bu tədqiqatdan da görünür ki, yeni nəsilə sosial intellektin formalaşmasına təsir göstərən, onun bir çox komponentlərinin qurulmasında rolunu oynayan əsas amillərdən biri – mədəniyyətdir. Məhz mədəniyyətdən edilən transformasiyaların: dil, dəyərlər, davranış aktları, ünsiyyət və münasibətdəki ənənələrin mənimsənilməsinin könüllü, spontan və dinamik olub-olmaması gənclərin milli mədəniyyətə, onun gündəlik həyatda üzləşdikləri normalarına münasibətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müasir dövrdə, qloballaşan dünyada milli mədəniyyətlərin vəziyyəti, bu sahədə baş verən dəyişikliklərə gənclərin (tədqiqatımızda tələbələrin) münasibəti Ə.Ə.Əliyev araşdırmışdır.

Ə.Ə.Əliyev 300 tələbəni əhatə edən araşdırmasında tələbələrin qloballaşan dünyada milli mədəniyyəti qoruyub saxlamaqla yanaşı, həmçinin dəyişən dünyanın yeniliklərinə hazır olmaqdan ötrü özünüinkişaf məsələsinə münasibətini öyrənmişdir. Tətbiq etdiyi anket-sorğusunun 3-cü sualına verilən cavablardan belə aydın olur ki, “xaricdə təhsil almış tələbələrin 36 %-i qloballaşmaya hazır olmaq üçün əsas milli xüsusiyyətləri qorumaqla bir sıra dəyərlərdən imtina etmək lazım gəldiyini düşünür. ADU-nun tələbələrindən heç kim yeniləşməyə labüdlük kimi yanaşmır. Ondan qaça bilmənin mümkün olduğunu düşünürlər” [9, s.95].

Yaxşı hal odur ki, tələbələr öz mədəniyyətinə dəyər verir, onu yüksək qiymətləndirirlər. Bu təsdiq edir ki, milli mədəniyyət, onun dəyərləri, daşdığı tərbiyə elementləri tələbələrdə sosial intellektin formalaşmasında mühüm təsir vasitələrindən biridir. Bu meyl növbəti sualın cavabında da özünü göstərir. 4-cü sualın (“Mənsub olduğunuz millətin mədəniyyətini dünya ölkələrinin mədəniyyəti ilə müqayisədə necə qiymətləndirirsiniz?”) “b” variantına cavab olaraq tələbələr - “Azərbaycan qədim və zəngin mədəniyyətə malikdir, ondan çox şey öyrənmək olar” mövqeyinə üstünlük verirlər. “300 nəfərin 45%-i bu fikirdədir. 3%-i düşünür ki, Azərbaycan mədəniyyəti dünyanın ən yüksək mədəniyyətidir. 27%-i bir çox dəyərlərimizi qorumaqla dünya mədəniyyətindən çox şey götürməli olduğumuzu bildirirlər. 17%-i hesab edir ki, milli mədəniyyətimizə görə inkışaf etmiş ölkələrdən heç də geridə deyilik. Əksəriyyətin qənaəti belədir ki, milli mədəniyyət qorunmalı, milliliyi ifadə edən ən mühüm xüsusiyyətlər saxlanılmalı, yeni mədəniyyətdə ifadə olunmalıdır” [9, s.96-97].

Tədqiqatda “İxtisasınız üzrə özünüzü Amerika, Avropa səviyyəsində hazırlıqlı mütəxəssis hesab edirsinizmi” sualı ilə bağlı olaraq tələbələrin verdikləri cavablardan onların dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığa əsasən hazır olduqları müəyyən edilmişdir. Nəticədə aydın olmuşdur ki, tələbələr beynəlxalq əməkdaşlığın mahiyyətini daha aydın dərk edir, bu sahədə professional hazırlığa verilən tələbləri düzgün qiymətləndirir, millətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin yeni ənənələrlə qurulması üçün vacib olan şərtlərə əməl etmək üçün özünüfəallaşdırmanın çətinliklərini bilirlər [9, s.97].

Deyilənlər təsdiq edir ki, başqalarının davranış sistemini dərk etmək vacib olduğu qədər, onun şərhini və ya transformasiyasını da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən özümüz də hansısa situasiyada şəxsi konstruksiyalarımız olmadığından

başqalarının davranışını təkrarlayırıq. Hansı ki, belə hallarda özümüz də bilmədən mədəniyyətin və fərdlərin davranış konstruksiyalarını özümüzdə köçürmüş oluruq. Dil konstruksiyaları da eyni qayda ilə köçürülür. Əslində bu köçürülənlər heç də bilavasitə bizim təcrübəmizdə üzləşdiyimiz fərdə aid deyildir. O həmin aktları başqasından ehtiva etmişdir. Beləliklə, sosial intellektdə hamı üçün səciyyəvi olan davranış, fikir aktları yaranaraq bizi mədəniyyətin daşıyıcısına çevirir.

Ədəbiyyat:

1. Mayer D.J, Roberts D.R., Sigal B. Human Abilities: Emotional Intelligence|| Annual Review of Psychology, 2008, 59 (1) p. 36-50.
2. Эго-психология и связанные с ней направления в теории личности: Э.Эриксон, Э.Фромм, К.Хорни// Теории личности. СПб.: Питер, 1997, с. 214-246.
3. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan, 2007, 180 s.
4. Əzimova R. “İnsanşünaslıq – XXI əsrin elmidir”./ R.Əzimova. Bakı: – Təknur, 2012. – 156 s.
5. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. I cild. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 489 s.
6. Əmrəhli, L.Ş. Koqnitiv psixologiya: dərkətmə fəaliyyətinə müasir yanaşma. Bakı: MM-S müəssisəsi, 2018, 338 s.
7. Калининченко А.В. К проблеме определения категории «учебное знание» // Педагогика, 2011, № 9, с. 72-34.
8. Карабущенко Н.Б., Хворова Е.М. Социально-интеллектуальные особенности распознавания лицевой экспрессии российскими и азиатскими студентами // Вестник оренбургского государственного университета, 2018 № 5 (217), с. 101-107.
9. Əliyev Ə.Ə. Qloballaşma prosesinin milli xüsusiyyətlərlə qarşılıqlı təsirinə psixoloji xüsusiyyətləri: // psixol. üzrə fəl dokt. dis... Bakı, 2014, 146 s.
10. İbiş, T. Çokkültürlülük ve kültürel zekâ // Yeni Düşünceler, 2018, s. 20-35
11. Гоулман Д. Социальный интеллект. Новая наука о человеческих отношениях. / пер. из англ. Н.Аллунан, А.Анваер. Издательство АСТ 2021, 571 с.

Summary

The Influence of Culture on the Formation of Social Intelligence

The topic analyzed in the article is the influence of culture on social intelligence, and how this influence occurs. It is shown that, above all, phylogenetic experience, transmitted to the individual's consciousness in the form of information, is a key natural factor in the formation of his social intelligence. In addition, from the moment of birth, a person is exposed to the influence of culture during his ontogenetic development. On this basis, the main components of social intelligence are social impressions, social role models, habits and skills, language style, psycho-linguistic system, communication style, system of relations, social intelligence. forms. Social intelligence is also affected by the geographical environment in which an individual lives. The author notes that such factors strengthen a person's sense of attachment to his roots, culture and environment due to his desire to protect his emotional nature and avoid the difficulty of adapting to new influences. Based on the research conducted with students, the author shows that based on their answers, this need for commitment is preserved in the new generation.

Резюме

Влияние культуры на формирование социального интеллекта

В статье анализируется тема влияния культуры на социальный интеллект и то, как это влияние происходит. Показано, что, прежде всего, филогенетический опыт, передаваемый в сознание индивида в виде информации, является ключевым природным фактором формирования его социального интеллекта. Кроме того, с момента рождения человек подвергается влиянию культуры в ходе своего онтогенетического развития. Исходя из этого, основными компонентами социального интеллекта являются социальные впечатления, социальные ролевые модели, привычки и навыки, языковой стиль, психолингвистическая система, стиль общения, система отношений, формы социального интеллекта. На социальный интеллект также влияет географическая среда, в которой живет человек. Автор отмечает, что такие факторы усиливают у человека чувство привязанности к своим корням, культуре и окружающей среде за счет его стремления защитить свою эмоциональную природу и избежать трудности приспособления к новым влияниям. На основе исследования, проведенного со студентами, автор показывает, что исходя из их ответов эта потребность в обязательности сохраняется и у нового поколения.

Rəyçi: prof. H.Ə.Əlizadə

Elnarə Cabbarova
ADPU-nun Şəki filialı

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİ İRS

Açar sözlər: *ədəbiyyat, ədəbi irs, millilik, tarixilik, müasirlik*

Keywords: *literature, literary heritage, nationality, history, modernity*

Ключевые слова: *литература, литературное наследие, национальность, историчность, современность*

Mövzunun aktuallığı: “Heydər Əliyev və ədəbi irs” mövzusunun öyrənilməsi və işlənilməsi həm ədəbiyyatşünaslıq, həm dilçilik, həm də siyasi və ideoloji cəhətdən xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ümummilli liderimiz, dahi Öndər Heydər Əliyevin bu sahədəki fəaliyyətindən bəhs edən çoxlu sayda məqalələr, kitab və monoqrafiyalar yazılsa da bu mövzunun sistemli və ardıcıl şəkildə tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Beləki, ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinə göstərdiyi xüsusi qayğının nəticəsi olaraq – onların yubileylərinin keçirilməsi, əsərlərinin akademik nəşrlərinin hazırlanması və dünya dillərinə tərcümə olunub yayılması, abidələrinin ucaldılması, ev muzeylərinin təşkil olunması ilə gördüyü tədbirlər çoxlu sayda məqalələrin, kitabların, monoqrafiyaların tədqiqatların mövzusu ola bilər. Bu məqalənin yazılması da məhz bu zərurətdən irəli gəlir.

Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nailiyyətləri Ümummilli liderimiz, dahi Öndər, fenomen şəxsiyyət olan Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin hamisi olmuşdur. Ulu Öndər yaxşı bilirdi ki, milli dövlətçilik dəyərlərinin əsasını mədəniyyət təşkil edir. Dövlətin gələcək uğurlarına yeganə təminat – sağlam cəmiyyət quruculuğuna diqqəti artırmaq, köklü mənəvi dəyərləri yeni nəslə və bütün cəmiyyətə daha dərinləndirən və əzmlə aşılamaqdır. O, xalqın mənəviyyatını zənginləşdirən, onu bütün dünyada tanıdan milli mədəniyyətimizin hərtərəfli inkişafını, yüksəlişini daim izləmiş, ona yardım etməyi özünün ən ümdə vəzifəsi kimi qəbul etmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: **“Ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin, mədəniyyətimizin ən böyük və fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, zaman-zaman istedadlı insanlar mədəniyyətimizdə yeni yollar, yeni cığırclar açırırlar, yeni formalar meydana gətirirlər [1, s.9].**

Hələ gənclik illərindən etibarən qeyri-adi mütaliə qabiliyyəti ilə fərqlənən, hətta cavan yaşlarında tamaşalarda peşəkar teatr xadimləri ilə yanaşı cəsarətlə səhnəyə çıxan dahi Öndər Heydər Əliyevin dünyabaxışının formalaşmasında ədəbiyyat amili xüsusi yer tutmuşdur. Bu tarixi şəxsiyyət bədii ədəbiyyatın şəxsi taleyindəki böyük rolunu özü də etiraf etmişdir. O, 1997-ci ildə, Azərbaycan yazıçılarının onuncu qurultayındakı nitqində bu həqiqəti aşağıdakı kimi etiraf etmişdir: **“Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm... mənim bir insan kimi formalaşmağım, təhsilimdə, əlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum... O illərdə, o uşaqlıq və gənclik illərində onlar mənə o qədər təsir edib ki, mən onları unutmamışam. Bu “oxumuşam, unutmamışam” sözləri sadəcə bir fikir deyil. Yəni onlar mənə təsir edib, mən onlardan bəhrələnmişəm, mənəvi qida almışam”** [2].

“Ədəbiyyatımızı bilmək lazımdır. Ədəbiyyatı bilməyən adam yüksək mədəni səviyyəyə çata bilməyəcəkdir” – deyən dahi öndər, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev sənayenin, texniki sahələrin inkişaf etdirilməsini əsas sayanlara humanitar sahənin digər sahələrdən az əhəmiyyət daşımadığını sübut etmişdir: **“İnsanların ürəyinə, qəlbinə təsir edə bilən ədəbiyyatımız olubdur, şeirimiz olubdur və həmin şeirlər, sözlər doğrudan da xalqımızda, millətimizdə milli ruhu oyadıbdır, milli əhval-ruhiyyəni canlandırırbdır. Məhz bunların nəticəsində bizdə milli psixologiya, milli ideologiya formalaşmağa başlayıbdır”** [3, s. 251].

“Bizim ədəbiyyatımız xalqımızın mənəvi sərvətidir, intellektual mülkiyyətidir” – deyən Ümummilli liderimiz bu sahəni həyat və fəaliyyətinin, yürütdüyü siyasətin tərkib hissəsi və ifadə vasitəsinə çevirmiş, “ədəbiyyatı milli-etnik, siyasi-ideoloji, mənəvi cəhətdən xalqın formalaşma yolu, metodu hesab etmişdir” [4, s.117].

Ulu Öndərin nəzəri görüşlərində xalqın milli-mənəvi özünüdərk problemini əsas yer tuturdu. Bu baxımdan o, Azərbaycan xalqının misilsiz sərvəti olan klassik irsə, ümumən bədii ədəbiyyata xüsusi önəm verirdi.

“Bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim hissiyyatlar oyatmağa çalışmışlar, milli özünüdərk, milli oyanmış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan gəlir” [5, s.73].

“Azərbaycançılıq” – Azərbaycanı yüksəltmək, dünyada tanımaq və onun əbədiliyini qorumaqdır ki, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bütün ömrünü bu müqəddəs və ali məqsədə həsr etmişdir.

O, Dünya azərbaycanlılarının I qurultayındakı (10 noyabr 2001) məşhur nitqində demişdir: **“Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyət onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycanlılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycanlılığı – Azər-**

baycan dilini, mədəniyyətini, zəngin milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” [6, s.162].

Ədəbiyyata xalqın taleyinin və tarixi yaddaşının əks-sədası kimi baxan dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev bədii düşüncədə tarixilik, millilik və müasirlik prinsiplərinə xüsusi dəyər vermişdir. Millilik, tarixilik və müasirlik ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu prinsiplər qüdrətli dövlət xadiminin siyasi fəaliyyətinin də təməl şərtlərindəndir.

Ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin ədəbiyyat təlimindəki millilik anlayışı özündə bütün dolğunluğu ilə Azərbaycançılıq məfkurəsini əks etdirir. Azərbaycançılıq ideologiyası – Heydər Əliyevin apardığı milli siyasətin lokomotividir. Ədəbiyyat siyasəti görkəmli dövlət xadiminin bu istiqamətdə apardığı geniş siyasi-ideoloji və təşkilati işin özülünü təşkil edir. Beləki, Heydər Əliyev görkəmli şairlərimizdən olan Cəlil Məmmədquluzadədən bəhs edərkən demişdir: **“Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bugün milli ideologiyamızın formalaşmasına, yaranmasına və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir [7, s.144].**

Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövr bədii fikrimizin Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev, Süleyman Rüstəm, Qabil, Məmməd Araz, Mirvarid Dilbazi və başqaları kimi onlarla nümayəndələrinin dövlət səviyyəsində yubileylərinin keçirilməsi, aparılan tədqiqat-təbliğat işləri həmin sənətkarların xalqa daha yaxından tanıtılması ilə bir sırada həm də Azərbaycançılıq ideyasının geniş miqyasda yayılmasına və dərinlən mənimsənilməsinə xidmət etmişdir. Həmçinin dahi şairlərimizdən Məhəmməd Füzulinin 500 illik, Nəsiminin 600 illik, Nizami Gəncəvinin 840 illik, Hüseyn Cavidin 120 illik, M.F.Axundzadənin 170 illik, “Kitabi-Dədə Qorqud dastanının” 1300 illik yubileylərinin beynəlxalq miqyasda keçirilməsi görkəmli dövlət xadimimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanı dünya səviyyəsində tanıtmaya, dövlətimizə və xalqımıza etibarlı tərəfdaşlar qazandırmasına doğru istiqamətləndirilmiş və müsbət nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur [8, s.1-3].

Ümumilli lider Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətində tarixilik prinsipinin özünəməxsus yeri vardır. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına özünün soykökünü, milli-tarixi keçmişini dərinlən və əsaslı şəkildə dərk etdirmək, mənimsətmək, xalqımızda milli qürur hislərini daha da yüksəltmək üçün tarixi mövzularda bədii əsərlərin yazılmasına meydan verilməsini zəruri saymışdır [9, s.346]. Görkəmli Azərbaycan yazıçıları Elçinin, İsa Hüseynovun, Əzizə Cəfərzadənin, Hüseyn İbrahimovun, Fərman Kərimzadənin, Əlisa Nicatın və başqalarının tarixi mövzularda yazdıqları bədii əsərlər milli-tarixi özünüdərk proseslərinin dərinləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Heydər Əliyevə görə, tarixi mövzuda yüksək bədii səviyyədə əsər yazmaq yazıçıların Vətən və xalq qarşısındakı ən məsul vəzifələrindəndir.

Dahi Öndərimiz Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətində müasirlik meyarında özünü əks etdirir [9, s.346]. Böyük siyasətçinin nəzərində müasirlik geniş miqyaslı bir kateqoriya kimi həm çağdaş həyatın ədəbiyyatda əks etdirilməsi, həm də müasir düşüncənin, yeni təfəkkürün ədəbiyyata gətirilməsi vəzifələrini əhatə edir. Ona görə Ümumilli liderimiz Heydər Əliyev həmişə “öz dövrünü tam dolğunluğu ilə göstərməyin, ictimai inkişafın dialektikasını bədii formada canlandırmağın,

onun ən mühüm meyillərini və qanunauyğunluqlarını açmağın necə məsul vəzifə olduğunu hər bir sənətkarın dərk etməsi çox böyük vəzifədir” qənaətində olmuşdur. Həm keçmiş sovet hakimiyyəti illərində, həm də müstəqillik dövründə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarındakı məruzələri, müasir ədəbiyyatın, yaxud da ki, ədəbiyyatda müasirlik məsələsinin bədii əksinin proqramına çevrilmiş, cəmiyyətdə və ədəbiyyatda müasirlik anlayışının Heydər Əliyev konsepsiyası formalaşmışdır.

Beləliklə, mövzu üzərində işlədikdən sonra belə bir nəticəyə gəlirik ki, Ümumillik liderimiz Heydər Əliyevin ədəbiyyat konsepsiyası onun ideya-siyasi irsinin tərkib hissəsi kimi insanların həm düşüncə, həm də həyat tərzini istiqamətləndirən mənəvi enerji mənbəyidir. Xalqımızın görkəmli oğlu, Ümumillik liderimiz Heydər Əliyev öz ədəbiyyat siyasəti ilə ədəbi prosesin və ədəbiyyatşünaslığın inkişafına təkan vermiş, ədəbiyyata milli müstəvidən yanaşaraq onu azərbaycançılıq ideologiyasının əsas tərkib hissələrindən biri kimi dəyərləndirmişdir. Həmçinin bir daha o qənaətə gəlirik ki, dahi Öndər Heydər Əliyevin irsi olduqca zəngindir. Öz həyat və fəaliyyəti ilə ölməzlik zirvəsinə yüksələn Ümumillik liderimiz Heydər Əliyevin keçdiyi ömür yolu Azərbaycan tarixinin şərəfli bir hissəsidir. Biz o tarixi öyrənməli və bizdən sonra gələcək nəsillərə çatdırmağa çalışmalıyıq.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev və mədəniyyət. I cild. Bakı-2008. 524 s.
2. “Azərbaycan “qəzeti- 2011. – s. 4.
3. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, Ozan, 1999, 251 s.
4. Mehdiyev R. Ə. “Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi”. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, 273 s.
5. Timuçin Əfəndiyev “Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz” Bakı. 2011. 270 s.
6. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı 2002, 231 s.
7. Salatın Əhmədova “Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses” Bakı-Elm, 2013, 156 s. Ədəbiyyat qəzeti. – 2013. – 19 aprel. – S.1-3.
8. “Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin prezident kitabxanası. Məqalələr (2009 – 2014-cü illər) 1118s.

Summary

Heydar Aliyev and Literary Heritage

Among the riches inherited by Heydar Aliyev, his rich theoretical heritage occupies a special place. His legacy is our national treasure. An important part of this valuable heritage is defined by its theoretical concepts about our literature. The article discusses in detail the activities of our national leader, genius leader Heydar Aliyev in the field of literature, and explains the fact that literature is an integral part of the policy pursued by this phenomenal figure.

Резюме

Гейдар Алиев и литературное наследие

Среди богатств, унаследованных Гейдаром Алиевым, особое место занимает его богатое теоретическое наследие. Его наследие – наше национальное достояние. Важная часть этого ценного наследия определяется его теоретическими представлениями о нашей литературе. В статье подробно рассматривается деятельность нашего общенационального лидера, гениального лидера Гейдара Алиева в области литературы, объясняется тот факт, что литература является неотъемлемой частью политики, проводимой этим феноменальным деятелем.

Рәүғи: fil.f.d. K.F.Adişirinov

Elnur Məmmədzadə

Turan Əhmədli

Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi

CƏNUB BÖLGƏSİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: *Cənub bölgəsi, Lənkəran, əkinçilik*

Keywords: *Southern region, Lankaran, agriculture*

Ключевые слова: *Южный регион, Лянкяран, сельское хозяйство*

Cənub bölgəsi iqlim və torpaq xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanın ən yüksək kənd təsərrüfatı potensialına malik bölgəsidir. Bununla belə, bölgə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istənilən səviyyəyə çatmayıb. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının idarə olunması yeni torpaq islahatı tələb edir. SSRİ-nin dağılması ilə əkin sahələrinin cəmi 15.21%-nin özəlləşdirilməsi regionda torpaq islahatının aparılmasının zəruriliyini açıq şəkildə göstərir. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, cənub bölgəsində də torpaqlar üç yerə bölünür. Torpaqların 57.14%-i dövlət, 19.22%-i bələdiyyə, 23.64%-i isə xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlardır.

Lənkəran rayonunun çayları kənd təsərrüfatı işlərində çox mühüm yer tutur. Xanbulançay su anbarı suvarma məqsədi ilə tikilmişdir. Bu bənddən hər il 66 milyon m³ su kənd təsərrüfatında istifadə olunur. Tədqiqat aparılan ərazinin iqlimi və yağıntı rejimi nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılmasında suvarmanın əhəmiyyəti böyükdür. Bəşəruçay, Lənkərançay, Veravulçay, Ləkərçay, Xanbulançay və Boladiçay çayları üzərində tikilən kiçik həcmli bəndlərlə quraq yay mövsümündə bölgədə kənd təsərrüfatı məhsulları üçün lazım olan suvarma suyu təmin edilir.

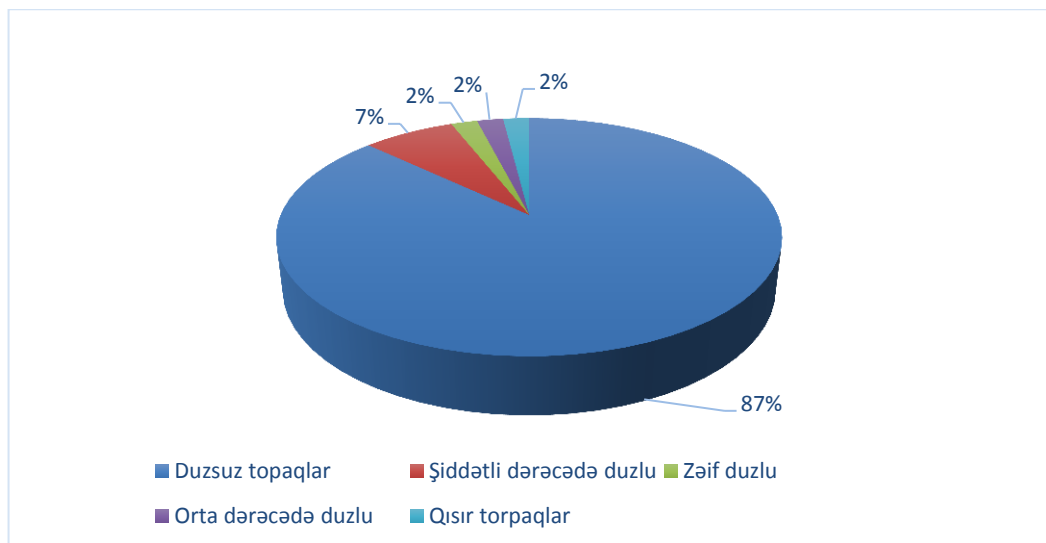
Bölgənin kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının ən mühüm problemlərindən biri torpaqların şoranlaşmasıdır. Hər bir torpaqda az və ya çox duz var. Torpaqda duz bir yerdə toplandıqca torpaq əkinçilik üçün yararsız hala düşür. Bu səbəblə əkinçilik fəaliyyətlərində suvarma üsulu şüurlu şəkildə edilməlidir. Ənənəvi suvarma üsulları ilə suvarmada torpaqda olan duz buxarlanma ilə torpağın səthində toplanır. Torpağın əkinçilik xüsusiyyətini itirməməsi üçün çiləyici və damcı üsulu ilə suvarma şoranlaşmanın qarşısını alır və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırır. Şoranlaşmaya məruz qalan torpaqların daha çox olduğu ərazi 79.71%-lə Cəlilabad rayonudur (cədvəl 1). Cəlilabad rayonunda quraqlıq səbəbindən suvarmağa ehtiyacı olan torpaqların çoxluğu burada şoranlığı artırır. Daha sonra 18.15% Masallı rayonu və 2.14% Lənkəran rayonu şoranlaşma problemi olan digər rayonlardır [2].

Cədvəl 1. Cənub bölgəsi torpaqlarının duzluluq vəziyyəti

Şəhərlər	Əkin üçün əlverişli torpaqlar (Hektar)	Duzsuz (Hektar)	Zəif duzlu (Hektar)	Orta dərəcədə duzlu (Hektar)	Aşırı dərəcədə duzlu (Hektar)	Qısır torpaq (Hektar)	Şoran torpaqların cəmi (Hektar)	Rayonlar üzrə paylanması %
Masallı	33112	29573	2192	534	813	–	3539	18.15
Celilabad	96535	80989	1250	1924	9816	2556	15546	79.71
Lenkeran	24066	23648	172	246	–	–	418	2.14
Toplam	153713	134210	3614	2704	10629	2556	19503	100 %

Diagram. Cənub bölgəsi torpaqlarının duzluluq vəziyyəti

Cənub bölgəsinin əkinçilik üçün yararlı torpaqlarının böyük əksəriyyəti taxıl əkini üçün istifadə edilir. Lənkəran rayonunda taxılçılıq əhalinin sayının artmasına paralel olaraq davamlı inkişaf nümayiş etdirir. Xalqın əsas qida mənbəyi olan buğdaya tələbat çox olduğu üçün taxıl əkinində üstünlük daha çox buğdaya verilir və 81% payla buğda taxıl əkinində

Şəkil 1. Taxıl istehsalı

birinci yerdədir. Buğdadan əlavə bölgədə ən əhəmiyyətli taxıllar çəltik və arpa hesab olunur. Taxıl istehsalında Cəlilabad rayonunun istehsalı bütün digər rayonların ümumi məhsulundan çoxdur. Rayonun yay quraq çöl iqlimi Cəlilabad rayonunun taxıl istehsalına görə ümumi məhsulun 77% ilə birinci yerdə olmasına gətirib çıxarmışdır.

Cəlilabad rayonundan sonra taxıl istehsalında Masallı rayonu böyük paya sahibdir. Belə ki, 2021-ci ildə Masallı rayonunda 26915 ton taxıl istehsal edilmişdir. Taxıl istehsalında davamlı artım var. 2005-ci ildə 186.171 ton olan istehsal 2016-cı ildə 264.135 tona yüksəlmişdir. 2021-ci ildə 239.573 ton səviyyəsində qalmışdır (cədvəl 2) [1].

Cədvəl 2. Cənub bölgəsində illər üzrə taxıl istehsalı (ton)

Rayonlar	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Astara	2989	4023	3850	2962	2702	2778
Cəlilabad	216009	194602	179847	240697	179294	186095
Lerik	4236	6663	6794	7079	7061	7276
Lənkəran	2921	3851	5589	5934	5919	8135
Masallı	30428	20533	26263	25961	24841	26915
Yardımlı	7552	8302	8525	8723	8801	8374
Cəmi	264135	237974	230868	291356	228618	239573

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda ən qədim kənd təsərrüfatı sahələrindən biri olan çəltikçilik yüksək məhsuldarlıq və gəlir gətirən məhsuldur. Rayonun iqliminə uyğun olan çəltik əkini alçaq və sulu ərazilərdə aparılır. Çəltiyin tam cücmədən kollanmasına qədər müddət 30-32 gün çəkir. Kollanmanın sonundan çiçəklənmənin axırınadək müddət isə 22-25 gündür. Düyü 115-135 gün müddətində yetişir. Yeyinti sənayesində çəltikdən birbaşa istifadə olunmur. Emal prosesində çəltiyin cilalanması nəticəsində düyü əldə olunur. Çəltik emal edildikdə tətbiq edilmiş emal texnologiyasından asılı olaraq 65-75% düyü alınır [3].

Çəltikçilik su quşları üçün təbii şərait yaradır. Bu şirin su balıqçılığının və heyvandarlığın inkişafına müsbət töhfə verir. Çəltik sahələri xalq arasında bız-düyü və car-suluyer sözlərindən ibarət olan “Bicar” adlanır. Fərqli çəltik növləri olsa da, bölgədə ən çox yayılanlar “Ağ-ənbərbü”, “Qırmızı-ənbərbü”, “Sədri”, “Həsəni”, “Haşimi”, “Yetimi”, “Çampo”, “Akulə” növləridir. Çəltikçiliyin ən intensiv olduğu yerlər Lənkəran və Astara rayonlarıdır. Lənkərandə çəltik sahələrinin genişləndirilməsi məqsədilə rayondakı çəltik stansiyalarında elmi işlər aparılır.

Azərbaycanda çəltik əkinçiliyi Lənkəran-Astara iqtisadi-rayonundan başqa, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz rayonlarında aparılır.

Əkin üçün yararlı olan torpaqlarda taxıldan sonra ən çox əkilən sitrus meyvələridir. Lənkəran rayonunda çox mühüm yer tutan sitrus meyvələrinin kənd təsərrüfatı potensialı çox yüksəkdir. Burada naringi, portağal, limon, qreypfrut, feyxoa, kivi kimi subtropik meyvələr becərilir. Bölgədə evkalipt və bambuk subtro-

pik bitkiləri də var. Bölgədə sitrus bağları əsasən Lənkəran və Astara rayonlarında əkilib. Bu iki rayonda 5000 hektardan çox sitrus bağları salınıb.

Cədvəl 3. Cənub bölgəsində illər üzrə sitrus meyvələrinin istehsalı (ton)

Sitrus meyvələri	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Limon	4515	4523	4555	4761	4880	5275
Portağal	3003	3017	3090	3477	3926	4517
Naringi	39152	35221	37016	38537	39923	45767
Cəmi	46670	42761	44661	46775	48729	55559

Lənkəran, Astara və Masallı rayonlarında sitrus bağlarından 2021-ci ildə 55559 ton məhsul yığılıb. Sitrus bağlarında daha çox üstünlük naringiyə verilib ki, bunun nəticəsində əldə edilən məhsulun böyük hissəsi, yəni, 45767 tonu naringinin payına düşür. 5275 ton limon, 4517 ton isə portağal yığılıb (cədvəl 3) [1].

Şəkil 2. Sitrus bağları

Dağətəyi kəndlərdə bu ərazinin inkişafı üçün əlverişli təbii iqlim şəraiti mövcuddur. Sitrus meyvələrinin istehsalında yüksək gəlir əldə edilməsi və tələbatın artması əkin sahələrinin genişlənməsinə səbəb olur.

Son illərdə sitrus meyvələrinin istehsalında davamlı artım müşahidə olunur ki, bunun da başlıca səbəbi sitrus meyvəçiliyinin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün dövlət proqramıdır. Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə son illər ərzində qəbul olunan dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi, aqrar sahədə olan ixracyönlü məhsulların istehsalının təşviqi çərçivəsində görülən tədbirlər ölkədə ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin, xüsusi ilə də sitrusçuluğun inkişafında önəmli nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarmışdır [4].

Subtropik zonada yerləşən Lənkəranda taxılçılıq, sitrusçuluq ilə yanaşı çayçılıq kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətlərindən hesab olunur. Burada çayçılığın inkişafı üçün geniş imkanlar var. Rayonda fəaliyyət göstərən çayçılıq təsərrüfatları mümkün fürsətlərdən bacarıqla istifadə edərək bu sahənin inkişafı üçün lazımi işlər görürlər. Əkin sahələrinin 94%-i, istehsalım isə 94.7%-i cənub bölgəsinin payına düşür. 2017-2021-ci illərdə 985 hektar yeni çay plantasiyaları salınımışdır. Hazırda respublikada illik emal gücü 24.3 min ton olan 10 çay emalı fabriki fəaliyyət göstərir.

Lənkəran rayonunda tutumu 52 milyon kubmetr olan Xanbulançay, Masallı rayonunda tutumu 46 milyon kubmetr olan Viləşçay su anbarları istifadəyə verildikdən sonra hər il çay plantasiyalarının sahəsi artmağa davam etmiş və hazırda

çay plantasiyalarının sahəsi 13.4 min hektara, çay yarpağının istehsalı isə 1121.2 tona çatdırılmışdır. Bunun 788.5 tonu Astara rayonunun, 317.2 tonu Lənkəran rayonunun, 15.5 tonu isə Masallı rayonunun payına düşür (cədvəl 4) [1].

Cədvəl 4. Cənub bölgəsində çay istehsalı (ton)

Rayonlar	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Astara	645.4	476.7	530.2	583.3	628.0	788.5
Lənkəran	313.2	241.0	278.1	281.7	232.0	317.2
Masallı	3.0	3.0	5.3	8.9	15.5	15.5
Cəmi	961.6	720.7	813.6	873.9	875.5	1121.2

Yerli istehsal hesabına demək olar ki, ölkə əhalisinin quru çaya olan ehtiyacının 65-70%-nin ödənilməsi təmin edilir. Cənub bölgəsinin əsas gəlir mənbəyi olan sitrusçuluğun, çəltikçiliyin və çayçılığın inkişaf etdirilməsi daxili bazarda bu məhsullara olan tələbatın böyük qismini ödəyir, həmçinin, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində də böyük rol oynayır.

Dövlət Proqramı çərçivəsində 2027-ci ilədək təsərrüfatda çay plantasiyalarının sahəsinin daha da genişləndirilməsi planlaşdırılır. Burada çay əkinin daha çox yapon texnologiyası ilə yerinə yetirilməsi məhsuldarlığa müsbət təsir göstərir. “Yaşıl çay” fermer təsərrüfatı ilə yanaşı, “Astara Çay” MMC, “Beta” MMC, “Fərman çay” MMC, “Tüado çay” MMC, “Gilan Orchards” MMC, “Ayna” MMC və Lənkəran Çay Elmi Təcrübə bazası kimi ixtisaslaşmış çayçılıq təsərrüfatlarını qeyd edə bilərik [5].

Çay plantasiyalarının çiləmə üsulundan istifadə edilməklə suvarılması həyata keçirilir. Təsərrüfatda istifadə edilməsi üçün xaricdən müasir texnika və avadanlıqlar gətirilir. Plantasiyalara qulluq zamanı kimyəvi vasitələrdən istifadə edilmir. Üzvü gübrələrdən, mineral gübrələr əvəzinə daha çox istifadə edilir. Bunun nəticəsində burada yetişdirilən çay yarpağı ekoloji cəhətdən tam təmiz olur [6].

Şəkil 3. Çay plantasiyası

Nəticə və təkliflər

Kənd təsərrüfatının öyrənilməsi zamanı onun maddi-texniki baza ilə təminatının yaxşılaşdırılması yollarının müəyyən edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu amil sahənin intensivləşdirilməsinin əsas göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, məhsulların becərilməsi, onlara aqrotexniki qulluq göstərilməsi, toplanması və daşınması üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu amil kənd təsərrüfatının

yüksək məhsuldarlığına imkan verir, az sayda işçi qüvvəsi ilə məhsullar becərilir, toplanır və daşınır.

Torpaqların şoranlaşması mühüm problem hesab olunur. Düzgün suvarılmayan və ya düzgün istifadə edilməyən öncədən şor olmayan torpaqlar şoranlaşır. Bu proses təkrar şoranlaşma adlanır. Belə torpaqları istifadə etmək üçün onların şoranlaşma problemini həll etmək lazımdır. Bunun üçün həmin torpaqlar su ilə yuyularaq duzlardan təmizlənir. Torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin qorunması, təyinatı üzrə istifadə edilməsi, qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədlərlə istifadənin qarşısının alınmasıdır. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri ixtisaslaşmış istehsal obyektlərinin yaradılmasıdır. Artıq ölkənin ayrı-ayrı regionlarında taxılçılıq, heyvandarlıq, tərəvəzçilik sahələrində belə təsərrüfatlar qurulur, onlar aqroparklar formasında fəaliyyət göstərir. Belə təsərrüfatlarda ixtisaslı kadr potensialından istifadə edilməsi, yeni toxum növlərinin əkin sahəsi, heyvanların baş sayının artırılması hesabına yüksək məhsuldarlıq əldə olunur. İqtisadi rayonda meyvəçilik, tütüncülük, baramaçılıq, çayçılıq sahələrində aqroparkların təşkili mümkündür. Onlar mövcud kəndli təsərrüfatlarının birləşdirilməsi hesabına təşkil edilə bilər.

Cənub bölgəsində kənd təsərrüfatı prioritet sahə hesab olunur. Kənd təsərrüfatının şaxələndirilmiş şəkildə inkişaf etdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Bölgədə çayçılığın böyük ənənələri var. Bu ənənələri davam etdirmək, daxili tələbatı qarşılamaq üçün istifadə edilməyən boş torpaq sahələrində, çayçılıq üçün əlverişli olan torpaqlarda yeni çay plantasiyaları salınmalıdır. Çay plantasiyaları dağətəyi ərazilərdə, yamaclarda terras üsulunda salınır. Bu, sitrus meyvələrinin istehsalına da aiddir. Sitrusçuluğu da həmçinin, dağətəyi ərazilərdə, yeni sahələr salaraq inkişaf etdirmək, istehsalı artırmaq mümkündür.

Çəltikçilik cənub bölgəsi üçün ənənəvi təsərrüfat sahəsidir. Çəltikçilik təsərrüfatında həm səpin, həm də yığımda istifadə edilən yeni texnologiyalar çəltikçiliyin inkişafında mühüm rol oynayır. Çəltikçiliyin inkişafı istiqamətində görülən tədbirlərin daha da gücləndirilməsi bu sahənin inkişafına təkan verəcək.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2022.
2. Məmmədova Esmiralda Allahverdi qızı. "Meliorativ hidrogeologiya". Dərslük. Bakı, "Ləman nəşriyyat poliqrafiya" MMC, 2016, 268s, s. 115.
3. Azərbaycan respublikası kənd təsərrüfatı nazirliyi – "Çəltiyin becərilməsi və yığılması", Gəncə, 2017.
4. Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvəçiliyinin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı.
5. Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı.
6. Sabir Ramazanov, "Çayçılıq". Bakı, 2019, 64s, s. 27.

Summary

Prospects for Agricultural Development in the Southern Region

In addition to occupying an important place in the economic structure of the regions, agriculture plays an important role in ensuring food security and employment of the rural population. This area forms the economic base of the villages inhabited by the vast majority of the country's population. It is important to increase the results of agricultural reforms, to conduct research to ensure its effective territorial organization, and to develop more productive and profitable areas in each area.

The fact that southern region has a very rich potential in terms of agriculture increases the importance of the region. Production of tea, rice, grain and citrus fruits is a leading field in agriculture.

As in other parts of the country, it is possible to see very rapid development and progress in the region. The use of modern statistics on the southern region allows for a healthy assessment. This article examining the characteristics of agriculture in southern region has been prepared within the framework of research methods.

Резюме

Перспективы развития сельского хозяйства в южном регионе

Помимо того, что оно занимает важное место в структуре экономики регионов, сельское хозяйство играет важную роль в обеспечении продовольственной безопасности и занятости сельского населения. Этот район составляет экономическую базу поселков, в которых проживает подавляющее большинство населения страны. Важно наращивать результаты реформы сельского хозяйства, проводить исследования по обеспечению его эффективной территориальной организации, развивать в каждом районе более продуктивные и прибыльные направления.

Тот факт, что южный регион обладает очень богатым сельскохозяйственным потенциалом, повышает значимость региона. Ведущей отраслью сельского хозяйства является производство чая, риса, зерна и цитрусовых.

Как и в других частях страны, в регионе можно наблюдать очень быстрое развитие и прогресс. Использование современной статистики по южному региону позволяет дать здравую оценку. В данной статье рассматриваются особенности земледелия южного региона и основывается на методах исследования.

Rəyçi: dos. G.T.Əliyeva

Нодиржон Абдулахатов
Региональный центр переподготовки и повышения квалификации
кадров народного образования Республики Узбекистан

МУМИНДЖОН ХАКИМ МАРГИЛАНИ
– ЗНАТОК ВОСТОЧНОЙ МЕДИЦИНЫ

Ключевые слова: историческая память, врачевание, рукопись, прошлое, испытание, событие

Açar sözlər: tarixi yaddaş, müalicə, əlyazma, keçmiş, sınaq, hadisə

Keywords: historical memory, healing, manuscript, past, test, event

Во второй половине XIX – начале XX в. Маргилан был одним из торговых и культурных центров Средней Азии. В городе проживало немало прогрессивных деятелей: ученых, писателей, музыкантов, ремесленников и искусных хакимов (врачей).

Врачами Маргилана были разработаны оригинальные и высокоэффективные способы врачевания различных болезней, которые легли в основу серьезных медицинских трудов. Однако научное наследие врачевателей Маргилана, созданное до первой половины XX века, не изучено: имена многих врачей пока остаются неизвестными или об их деятельности известно очень мало. Такое положение отчасти объясняется тем, что их труды написаны, в основном, на арабском и персидском языках с использованием специальной терминологии, и поэтому доступны лишь специалистам-востоковедам и изредка врачам, владеющим восточными языками. Поэтому ценнейшие материалы прошлых веков остаются достоянием некоторых книгохранилищ и частных библиотек.

Известный врач Алиев Муминджон Ахметович, прославившийся именем Муминджон Хаким Маргилани, родился 25 августа 1894 году в селе Хамрак, находящегося вблизи города Маргилан. С детства Муминджон мечтал о книгах и учебе. Начальное мусульманское образование получил в родном кишлаке. После окончания школы он покинул кишлак и отправился в Маргилан учиться в медресе. Он получил образование Намозгох и Чукур у учителей Сулайманходжа ишана (ум.1918) и Мирхалил домла Бухари (ум.1922). А затем, в 1909 году способный юноша уехал в Бухару. Вначале он пережил тяжёлые дни. Голодный, без гроша в кармане, он бродил по улицам большого города в поисках жилья. Некоторое время ему пришлось обитать на кладбище Турки Жанди. Здесь в Бухаре на протяжении десяти лет он учился в таких медресе как Турсунходжа, Абдулазизхан, Шадибек, Девонбеги и Мирзо Улугбека. По словам самого Муминджон Хакима его наставником стал Абдуррозикча Кари, известный в Бухаре как Абдурразик Судур, один из

известных муфтиев своего времени. Абдурразик Судур приютил юношу и Муминджон Хаким убирал комнаты, был слугой и одновременно учился.

Абдурразик Судур умер в 1912 году от холеры в Мекке во время паломничества от холеры. После смерти Абдурразик Судура Муминджон продолжил учиться, совершенствуя свои знания в арабском языке, риторике, логике, хадисах. По словам Муминджона Хакима в медресе Мирзо Улугбека он получил уроки об «Акойид Насафии» и «Суллам ул-улум» у мударриса Асвад Махдума, домла Икромча (1847-1925), и одновременно, также начал самостоятельно изучать медицину (илм ат-тиб).

Муминджон Хаким сообщает, что в медресе он изучал религиозные науки, читал книги суфийского содержания, приводит их названия. Суфийское мировоззрение имело на него в то время сильное влияние. Во время летних месяцев он посетил святые места Бухары и Самарканда, и находился в сорокадневном уединении на мазарах, как Имам ал Бухари, Кабъ ул Ахбар, Саид Мир Кулал, Бахоуддин Накшбанд и Махдуми Азам.

При помощи фармацевта Абдумажид Бухари, он в течение короткого времени, достиг больших успехов в области медицины. Вылечив тяжело больного сына и жену государственного деятеля Мирзы Салимбака (по псевдониму Салими) (1851-1930) он среди бухарцев прославился под именем «Абдумумин хаким». Несмотря на свою молодость, в 1915 году его назначили придворным лекарем эмира Алимхана. В 1919 году он вернулся на Родину, открыл при медресе Ходжа Парса свою лечебницу. Здесь, его подвергли гонениям со стороны местных властей и в том же году арестовали с обвинением в антисоветских действиях. Через два года его освободили из заключения не доказав его вину. После этого он продолжил свою трудовую деятельность в Маргилане.

В небольшой заметке в газете «Узбекистанская правда» от 22.12.1929 года в письме члену коллегии НКЗ Уз ССР Миразимова в комиссариат здравоохранения написано, что Алиев М.А. создает домашнюю лабораторию и изобретает новый препарат для лечения наркоманов. Для получения диплома европейского врача Муминджон Хаким поступает в Самаркандский медицинский институт и одновременно работает лаборантом, а затем проректором кафедры оперативной хирургии и топографической анатомии. В 1935 году он закончил Государственный Узбекский медицинский институт в Самарканде и был направлен в Ташлакский район, и организовав там поликлинику, несколько здравпунктов, детские ясли. Он проводил работу по подготовке кадров для работы с детьми ясельного возврата. С 1936 года Муминджон Хаким работал в областной хирургической больнице Ферганы и одновременно ординатором областной станции переливания крови.

Муминджон Хаким, в целях приобщения к достижениям современной науки, изучал латинский и русский языки, хорошо знал арабский, персидский и таджикский. В узбекской медицине Муминджон Хаким был одним из первых, кто применил в своей практике современные методы лечения и новые препараты, написал книги о результатах лечения.

В связи с эндокринно-вегетативным заболеванием Муминджон Хаким вынужден был уехать в Сочи. С 1944 по 1952 гг. он работал заведующим хирургического отделения, главным хирургом городской больницы в г. Сочи и консультантом в госпиталях. В 1949 году Муминджон Хаким получает авторские права за изобретение нового способа приготовления антисептического раствора из листьев эвкалипта.

В 1947-1950 годах был опубликован его научный труд «Лечение острых и хронических гнойных заболеваний эвкалиптовым отваром». Президиум высшего аттестационного комитета при Министерстве высшего образования СССР разрешил Муминджон Хакиму защиту диссертации на соискание ученой степени кандидата наук без сдачи кандидатских экзаменов. В ноябре 1951 года Муминджон Хаким защитил кандидатскую и получил диплом кандидата медицинских наук.

Труды Муминджон Хакима представляют собой неисчерпаемый источник терапевтических предписаний, огромного количества лекарств растительного, животного и минерального происхождения, прошедших многовековую практическую проверку в медицине прошлого.

Муминджон Хаким написавший эти книги, внес много нового в медицинскую теорию и практику, обогатив эту науку собственными новшествами, и, главное, высказал ряд положений, которые и в настоящее время не утратили своего значения. Изучение этих книг может оказать немалую помощь современной медицине.

Последние годы своей жизни (1970-1973) он посвящает литературной деятельности, пишет лирические стихи, рубои, автобиографические очерки. Среди произведений Муминджон Хакима особый интерес для истории представляет автобиографические очерки, объем которых составляет более 500 страниц. Автобиография Муминджон Хакима, в основном исторического и литературного характера, представляют собой ценный материал для изучения истории, а также литературной жизни Бухары, Самарканда и Маргилена второй половины XIX-XX в., однако, к сожалению, его очерки до сих пор еще недостаточно изучены. Исторические факты приводятся на фоне воспоминаний автора.

Муминджон Хаким рассказывает в основном о тех событиях, свидетелем и участником которых был он сам, что увеличивает ценность приводимых им сведений. Попутно с изложением исторических событий Муминджон Хаким приводит списки имен людей, занимавших те или иные должности при различных среднеазиатских государях, например: улемы времени эмира Алимхана. Он описывает внутреннюю жизнь эмира. Рассказывает о суннитско-шиитских событиях в 1328/1910 г. в Бухаре. Несмотря на то что автобиография написано именно в коммунистическом периоде Муминджон Хаким отмечает, что в правление эмира Абдул-Ахада и Алимхана хорошо жилось и купцам и крестьянам. В этот период, по словам Муминджон Хакима, богатели торговцы, которые из налогов платили только закят, один раз в год.

В автобиографическом труде Муминджон Хакима содержится немало материала, характеризующего культурную и хозяйственную жизнь Бухарс-

кого общества XIX-XX вв.; сведения по топографии, Маргилана и Бухары (список Бухарских медресе), рассказы автора о своих современниках – друзьях и о некоторых сановниках, улемах и ученых (приведены интересные детали биографии муфтия Абдураззик Судура и Мирзо Салимбака).

Он умер в 1973 году и был похоронен на кладбище Иброхимжон Давудова в городе Маргилане.

Xülasə

Muminjon Həkim Margilani – Şərq təbabəti üzrə ekspert

Bu məqalədə Özbəkistanın əməkdar həkimi, tibb elmləri namizədi Muminjon Əliyevanın (1894-1973) fəaliyyətindən bəhs edilir.

Özbək təbabətində Muminjon Həkim ilk dəfə öz təcrübəsində müasir müalicə üsullarını və yeni dərman vasitələri tətbiq etmiş, müalicənin nəticələri haqqında kitablar yazmışdır..

Muminjon Həkim öz kitablarında tibb nəzəriyyəsi və praktikasına dair çoxlu yeniliklər gətirmiş, bu elmi zənginləşdirmiş, ən əsası indi də öz əhəmiyyətini itirməyən bir sıra müddəalar irəli sürmüşdür. Bu kitabların tədqiqi müasir tibbə çox yararlı ola bilər.

Summary

Muminjon Hakim Margilani – Expert in Oriental Medicine

This article describes the activities of the Honored Doctor of Uzbekistan, Candidate of Medical Sciences Muminjon Aliyeva (1894-1973).

In Uzbek medicine, Muminjon Hakim was one of the first who applied modern methods of treatment and new drugs in his practice, wrote books about the results of treatment.

Muminjon Hakim, who wrote these books, introduced a lot of new things into medical theory and practice, enriching this science with his own innovations, and, most importantly, made a number of provisions that have not lost their significance even now. The study of these books can be of great help to modern medicine.

İlahə Qədirova
Aytən Quliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ANA OLMAĞA HAZIRLAŞAN QADINLARIN RASTLAŞDIĞI PSIXOEMOSİONAL VƏZİYYƏTLƏR

Açar sözlər: *hamilə, psixoemosional sfera, özünüqavrama, fərdi xüsusiyyətlər*

Keywords: *pregnant woman, psychoemotional sphere, self-, individual characteristics*

Ключевые слова: *беременная, психоэмоциональная сфера, самооценка, индивидуальные особенности*

Gələcək nəslin hərtərəfli psixiki və fiziki hazırlığı müasir dövrün aktual məsələlərindən biridir. Gənc qadının həm orqanizmində, həm də sosial statusunda baş verən dəyişiklər onda müxtəlif, bəzən ambivalent hislər, stress, özünü qiymətləndirmənin azalması kimi hadisələrlə nəticələnir. Bələ hallar ətrafdakı insanlarla ünsiyyəti və münasibəti gərginləşdirir, konfliktlərə səbəb olur və bir çox hallarda boşanma ilə nəticələnir. Təbii ki, bu neqativ halları gələcək ana həyəcanla yaşayır və hələ doğulmamış körpə anada neqativ münasibət yaradır. Doğuş qadın orqanizminin normal təbii funksiyası olsa da, eyni zamanda onun orqanizmi və psixikası üçün çox çətin sınaqdır. Hamiləliyə psixoloji cəhətdən hazır olmayan qadın doğuşa mənfi emosiyalarla, prosesi dərk etmədən, köməkçilik hissi ilə gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, hamiləliyin gedişatının psixoloji aspektləri və qadının analığa yönəlişi bir qrup tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. İlk hamiləlik dövrü üçün qadınlara elə spesifik psixoloji yeniliklər xasdır ki, onlar tamamilə yeni, ilk baxışdan tanış olmayan, hamilə qadında “Mən” obrazının yaranmasına səbəb olur. Hamiləlik zamanı qadının tək özü haqda yox, həm də onun yaxın əhatəsi, həyatın mənası və ümumilikdə bütün emosional aləminin dəyişilməsi baş verir. Bu dəyişikliklər ikili xarakter daşıyır və onun tək özünə qarşı yox, həmçinin əhatəsinə yaxın olan insanlara qarşı da münasibəti tam dəyişilir. Hamiləliyin bu dövründə qadınlar həddindən artıq həssas olurlar. Ailədə olan şəxsiyyətlərarası münasibətlər, gələcək uşağın arzu olunmaması analığa hazırlıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hamilə qadınların psixoloji xüsusiyyətləri həm pozitiv, həm də neqativ psixoemosional hallarla ifadə olunur ki, bunlar da hamiləliyə münasibətdən və psixo-

loji statusdan asılıdır. Bir çox qadınlar üçün hamiləlik dövrü həm də xüsusi emosional gərginlik dövrüdür. “Mən” obrazının yeni konstruksiyasının təşəkkülüdür. Hamiləliyin erkən mərhələsində analığa münasibətin öyrənilməsi gələcəkdə emosional sferada baş verə biləcək fəsadlardan uzaqlaşmağa imkan yaradacaq və bu da doğuş və zahılıq zamanı davranışın adekvatlığında öz əksini tapacaq. Qadının psixoemosional və fərdi psixoloji xüsusiyyətləri hamilə qadının müəyyən şəxsiyyət tipini formalaşdırır və bu da hamiləliyə hazırlıq səviyyəsini və xarakterini müəyyən edir. İlk hamiləlik dövründə hamiləlik psixologiyası probleminin təhlili və qadının analığa hazırlığı gələcək ananın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə tələb edir. Hamiləlik zamanı şəxsi göstəricilərin spesifikasiyası və sərvət dəyərlərinin öyrənilməsi adekvat metodikaların və psixoloji konsultasiya və korreksiya vasitələrinin yaradılmasına imkan verir. Tədqiqatlar göstərir ki, hər bir qadının həyatında ilk hamiləlik mühüm rol oynayır, çünki hamiləlik tək fizioloji dəyişikliklərlə yox, həm də qadın şəxsiyyətində nəzərə çarpacaq dərəcədə psixoloji dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Münasibətlər sistemində hamilə qadının özü haqda təsəvvürləri keyfiyyət baxımından yeni məzmun qazanır. Bu dövrü şərti olaraq qadının şüurunun krizisi və ya şəxsiyyət krizisi adlandırmaq olar. Hamiləlik vəziyyətində qadının hazırlığını çətinləşdirən təhlükə faktorlarına aid, fərdi – psixoloji xarakterikaların xüsusi əlaqələndirilmələri təyin edilib, həmçinin bu prosesdə qadının şəxsi keyfiyyətlərinin strukturunda sərvət dəyərlərinin yeri və xüsusiyyətləri tədqiq olunub. Hamiləlik vəziyyətində üzlərinə qarşı mənfi hisslər ifadə edən qadınlarda özünüqiymətləndirmənin göstəriciləri aşağı səviyyədə olur, bu da onların gələcək analığa hazır olmadığını göstərir. Hamiləlik dövründə qadının sərvət dəyərlərinin sitemi də dəyişilir, yəni yeni sosial rolda özünü realizə (özünüaktuallaşdırma) istiqamətində sərvət dəyərlərinin yenidən qurulması baş verir [1, s.18-19].

Hamilə qadının şəxsiyyətində mühüm dəyişikliklər baş verir ki, bunlar da onda bəzən anlaşılmayan, tamamilə yeni ambivalent hisslər yaradır. Özü və digərləri haqda yeni təsəvvürlərin yaranması ailədə və bəzi hallarda isə çətin həll olunan konfliktlərin həllində yeni müsbət impulsun yaranmasına səbəb olur. Çoxsaylı tədqiqatçıların əsərlərində hamilə qadının şəxsiyyətinin müxtəlif sferalarında baş verən dəyişikliklər qeyd olunur. Hamiləlik – qestasiya mərhələsində psixoloji və şəxsi inkişafın xüsusiyyətləri ilə şərtlənən, neqativ psixiki hallarda müşahidə olunan qadın orqanizminə xüsusi psixoemosional yüküdür. Doğuş prosesi tək uşağın həyata gəlməsi ilə yox, həmçinin yeni ana şəxsiyyətinin, bəzi hallarda isə psixi xəstə şəxsiyyətin yaranması ilə nəticələnir. [1, s.20, 21]

Qeyd etmək lazımdır ki, hamiləlik zamanı qadında özünü yeni qavramanın əsasında özü haqda tam fərqli təsəvvürlərin yaranması baş verir. Hamiləliyin bu mərhələsində qadında fizioloji və psixoloji dəyişikliklərin qavranması və dərk olunması müşahidə olunur. Hamiləliyi müşayiət edən real bioloji və neyroendokrin dəyişikliklər uşaq qözləyən qadına dərin psixoloji təsir göstərə bilər. Emosional labillik simptomu diqqət tələb edir ki, bu da bu və ya digər dərəcədə hamiləliyin bütün dövrlərinə xasdır. Simptom emosional dezadaptivliyi nəzərdə tutur ki, hansı ki, əhvalın fonunun dəyişməsində özünü bir üzə verir. E.A.Saxarov qeyd edir ki, qadın hamilə olduğunu dərk etdikdən sonra onda ziddiyyət təşkil edən mü-

nasibətlər müşahidə olunur. Bu onun əhvalının situasiyadan asılı olaraq tez-tez dəyişilməsində, bəzən qeyri-adekvat və izah olunmayan hallar keçirməsində özünü biruzə verir. Fərz etmək olar ki, məhz belə psixofizioloji vəziyyət qadının mənlilik şüurunun psixi yenidənqurulmasına səbəb olur və tədricən bura uşaq obrazı da daxil olur. Hamiləlik qadın üçün şəxsi əhəmiyyət kəsb edəndə onda müəyyən psixoemosional vəziyyət formalaşır ki, bu da gələcək uşağa xüsusi münasibətlə müşayiət olunur. Empirik göstəricilərə əsasən hamiləliyin bu dövründə əmələ gələn xüsusi emosional vəziyyət qadının mənlilik şüuruna daxil olan gələcək uşaq obrazının yaranmasına səbəb olur. Bu obraz xüsusi hiss və mənalı məzmun ilə zəngindir. “Mən” obrazında və özünüqiyətləndirmədə dəyişikliklər müşahidə olunur.

Tədqiqat materiallarının analizinə əsaslanaraq demək olar ki, hamiləliyin hər hansı bir mərhələsində gələcək uşaq ana üçün arzuolunmaz olarsa, bu mərhələdə qadın həddən artıq əsəbi və gərgin olur. Onun neqativizmini döldə hiss edir. Arzuolunmaz uşağın psixikasının doğuşa qədər zədələndiyi təyin olunur. Uzun müddətdə stress vəziyyətində olan ananın qanında izafi həcmdə steroidli hormonlar yaranır və bu da uşağın formalaşan beyninə təsir edir. Ana ilə hələ doğulmamış uşaq arasında kontaktın həddi və xarakteri yaranan psixikaya təsir edən ən həlledici faktordur. [2, s.54-60]

Bir çox tədqiqatlarda qadının psixoemosional vəziyyətinin hamiləliyin gedişatına və doğuş prosesinə mənfəət təsir göstərməsi qeyd olunur. Aparılmış tədqiqatlara əsasən A.İ.Zaxarov hamiləlik zamanı stress əmələ gətirən faktorları ayırd edib. Hamiləlik xüsusi psixi hal olaraq, qadın şəxsiyyətinin psixoemosional sferasında mühüm dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə imkan yaradır. O, yüksək emosional həssaslıqla müşayiət olunur və bu dövrdə qadınlar həddindən artıq ünsiyyətçil olurlar, çünki tənhalıqdan qorxaraq emosional dəstək axtarırlar, onları əhatə edən insanlar tərəfindən qayğı və anlayış gözləyirlər. Bəzi hallarda isə onların davranışında frustrasiya vəziyyətində zəiflik müşahidə olunur, əhvalında dəyişkənlik və həyəcanlılıq özünü biruzə verir.

Hamiləlik dövründə qadının özünü qavramsı müxtəlif mərhələlərdə həyəcanlarını hiss etməsi və onlara adekvat olan müəyyən hərəkətlər, həmçinin davranış stereotiplərinin yaranmasına aparən həyəcanların identifikasiya baş verir. [3, s.150]. Psixologiyada hamiləlik hər şeydən əvvəl postnatal dövrdə analıq funksiyalarını yerinə yetirməsinə hazırlaşan analıq sferasının inkişaf mərhələsi, yəni analığa psixoloji hazırlıq mərhələsi kimi nəzərdən keçirilir.

Bu problemlə bağlı ədəbiyyatın analizi göstərir ki, hamiləliyin qavranılmasının 5 tipi mövcuddur:

1. optimal variant;
2. emosional və somatik halların gücləndirtirmiş həyəcanı;
3. hamiləlik vəziyyətinin həyəcanlı keçirilməsi;
4. depressiv hal;
5. hamiləliyin saxlanılmasına baxmayaraq onun rədd edilməsi.

Tədqiqatlar göstərir ki, hamiləliyin düşük təhlükəsi olan qadınlarda astenik emosiyaların güclənməsi müşahidə olunur. Onlar da öz növbəsində şəxsiyyətin aktivliyini azaldır və həssaslığın, təsirliyin, ürkəkliyin, pessimizmin və itaətlik ki-

mi xüsusiyyətlərin aşkarlanmasına səbəb olur. Bəzi müəlliflər hamiləliyin özünü qavramasının əlamətlərini qadının yaşı ilə və keçmiş hamiləliklərin təcrübəsi ilə əlaqələndirirlər [3, s.280].

Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, ilkin analıq dövründə hamiləliyin ilkin mərhələlərində yaranan nevroitik depressiyaların əsas səbəblərindən biri ər – arvad və şəxsiyyətlərarası konfliktlərdi. Bu konfliktlər hamiləliyin saxlanmasının məqsədə uyğunluğu ilə yaranan şübhələr əsasında əmələ gəlir. Ağır itkilər, uşaq salmalar psixogen faktor olub nevroitik depressiv halların yaranmasına səbəb olur. Hamiləliyin ən son mərhələlərində vaxtından qabaq doğuş və uşağın ana bətnində tələf olması da psixiki travmalarla nəticələnir. Və bu da bir qadının doğuşa və analığa psixoloji hazırlığının əhəmiyyətini göstərir [4, s.105].

Alınan nəticələr hamilə qadının fərdi xüsusiyyəti haqda nəzəri təsəvvürləri zənginləşdirir, çünki bu mərhələdə dəyərlər sistemində qadın şəxsiyyətinin psixosferasında nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişikliklər baş verir. Onun şüurunda və mənlilik şüurunda müxtəlif dəyişikliklər baş verir ki, bu da bir tərəfdən, analığa hazırlığın hamiləliyin həyəcan tipi ilə formalaşmasının əlaqəsini təyin edir, digər tərəfdən isə hamilə qadının şəxsiyyət tipini təyin edir. Hamiləlik psixoloji sağlamlığın parametrlərini ardıcıl dəyişilməsinin təhlilini, «ana - körpə» reqlyasiya sisteminin vahid formalaşma dinamikasını izləməyə və bu prosesdə uşağın rolu haqda təsəvvürlərinin genişləndirilməsinə imkan yaradır

Ananın psixi sağlamlığının göstəriciləri ilə yeni doğulmuş uşaqların psixoloji təşəkkülündə prenatal dövrün əhəmiyyəti və gələcək ananın şəxsi təkmilləşmə imkanlarının anlaşılması yeni arqumentlər irəli sürür [5, s.57-59].

Ədəbiyyat:

1. Бругман И., Флиппова Г.Г., Хамитова И.Ю. Особенности динамики психологического состояния женщины во время беременности и родов. // Вопросы психологии. 2002, № 1, с. 18-22
2. Зеннова Т. Н. Особенности мотивационной сферы беременной женщины с различным отношением к ребенку. 2005. 86с
3. Очерки динамической психиатрии: Транскультуральное исследование. /под ред. М.М.Кабанова., Н.Г.Незнанова., Инст. Им. Бехтерева.,2003. 438с.
4. Филиппова Г.Г. Психология материнства. Учеб. Пособие. Изд-ва Института психотерапии. 2002., 240с
5. Филиппова Г.Г. Психологическая помощь семье в период перинатального развития ребенка. // Дефектология. 2003, № 4, с. 56-59

Summary

Psychoemotional Conditions Faced by Women Preparing to Become a Mother

Changes that occur in a woman's physiological status during pregnancy also lead to psychological changes. Complex mental and physical fitness of the younger generation is one of the most pressing problems of our time. Changes in the body and social status of a young woman lead to various, sometimes very negative, feelings, stress and low self-esteem. Such situations complicate communication and relationships with others, lead to conflicts and, in many cases, to divorce. Of course, these negative situations are

experienced by the future mother, and the future child forms a negative attitude in the mother.

Резюме

Психоэмоциональные состояния, с которыми сталкиваются женщины, готовые стать матерью

Изменения, которые происходят в физиологическом статусе женщины во время беременности, также приводят к психологическим изменениям. Комплексная умственная и физическая подготовленность подрастающего поколения - одна из самых актуальных проблем современности. Изменения в теле и социальном статусе молодой женщины приводят к различным, иногда весьма негативным, чувствам, стрессу и заниженной самооценке. Такие ситуации усложняют общение и отношения с окружающими, приводят к конфликтам и, во многих случаях, к разводу. Конечно, эти негативные ситуации переживает будущая мама, а будущий ребенок формирует у матери негативное отношение.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

Зияфат Рафиева
Севда Ахмедова
Азербайджанский Университет Языков

НЕВРОТИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ

Ключевые слова: *невроз, стресс, бессонница, личность, психотерапия*

Açar sözlər: *nevroz, stress, yuxusuzluq, şəxsiyyət, psixoterapiya*

Keywords: *neurosis, stress, insomnia, personality, psychotherapy*

Великий физиолог И.П. Павлов как-то сказал: «В сущности нас интересует в жизни только одно – наше содержание».

Но приходится констатировать, что это наше «психическое содержание» – психическое здоровье – постоянно подвергается различным испытаниям.

В современном мире все подвержены воздействиям внешней среды, а дети особенно. Детская психика очень чувствительна к таким воздействиям, что в свою очередь приводит к перенапряжению нервной системы и может стать причиной возникновения такого психического расстройства как детский невроз.

Неврозы – это обширный класс нервно-психических расстройств обратимого характера, которые возникают в ответ на различные психотравмирующие раздражители.

Невротические проявления в детском возрасте различны. Одни дети чрезмерно возбудимы, несдержанные, капризны, нередко конфликтуют со сверстниками и взрослыми, бурно реагируют на замечания. Другие, напротив вялы, апатичны, замкнуты, при незначительных нагрузках быстро устают, может отмечаться бессонница. Такие дети бывают застенчивыми им тяжело общаться со своими ровесниками, работоспособность у детей, страдающих неврозами бывает понижена, они не могут доводить свои дела до конца, а также им тяжело сконцентрировать свое внимание на определенных вещах.

Основной причиной неврозов у детей любого возраста может быть психическая травма, вызванная какой-либо ситуацией или действием, к которым ребенок не готов в силу еще не сформировавшегося характера [5].

Чаще всего, патологический процесс возникает на фоне комплексного воздействия различных факторов:

- социально-психологические: частые конфликты в семье, ошибки в воспитании, развод родителей
- социально-культурные: буллинг в коллективе, в школе, он бывает физический, словесный, когда группа детей выбирает слабого и издевается над его внешностью, одеждой и т.д.

– социально-экономические: неполная семья, неудовлетворительные условия жизни.

– биологические – особенности психики, родовые травмы, вредные привычки будущей матери.

– истощение нервной системы, часто повторяющиеся стрессы, дефицит сна, психотравмирующие факторы, избыток кружков, большая школьная нагрузка и т.д.

Когда вокруг ребенка начинает скапливаться такое количество негативных факторов, то возникает серьезное противоречие между окружающей средой и детской личностью, данные проблемы могут спровоцировать синдром дефицита внимания и гиперактивность. Такие дети плохо приспосабливаются к условиям социума, что чревато нервными срывами при незначительных изменениях жизненных принципов.

По международной классификации выделяют следующие виды детских неврозов:

- неврастения или нервное истощение
- истерический невроз
- невроз навязчивых состояний
- депрессивный невроз

Неврастения

Чаще возникает у робких детей. В качестве провоцирующего фактора выступает нервно-психическое переутомление. Типичными жалобами могут быть головные боли, головокружение, раздражительность. Дети легко и быстро устают, не справляются с повседневными заданиями, теряют способность воспринимать объяснение учителей. Нарушается ночной сон, имеют место ночные страхи и расстройства вегетативного характера.

Иногда у детей могут развиваться реактивные состояния, которые по симптоматике схожи с неврастенией. Причинами таких состояний могут быть различные психо – травмирующие ситуации. Такое состояние часто возникает вследствие трудной адаптации детей перед школой, особенно у тех кто не посещал детский сад, так как происходит сложная перестройка нервной системы, обусловленная и физиологическими факторами и сменой привычного стереотипа.

Другая форма неврозов – тики.

Для них характерны стереотипные сокращения отдельных групп мышц. Они проявляются в моргании, покашливании, подергивании головы, плечами. После перенесенных острых респираторных инфекций у детей возможно появление дыхательных тиков: кашель, втягиванием носом. Следствием сильного испуга наблюдается невротическое заикание. Во время волнения возникают неконтролируемые движения и тики мышц лица.

Навязчивые состояния – они развиваются у детей с определенными психическими особенностями: боязливостью, мнительностью, нерешительностью. С раннего возраста наблюдаются навязчивые страхи – чаще они ситуационны. Основой могут быть прочитанная не по возрасту книга, прос-

мотр фильма, какие-то реальные события вызвавшие у ребенка испуг, которые могут в дальнейшем оставить отпечаток в его памяти.

Это кратковременная эмоция или же устойчивое чувство, порождаемые действительной или воображаемой опасностью. Страх может носить врожденный или социокультурный характер, он выражается в тревожных и мучительных переживаниях, в стихийных или сознательных действиях, направленных на самосохранение.

Энурез – ночное недержание мочи. Может развиваться в том случае если есть психологическая травма или изменения в жизни ребенка. Часто повторяющиеся стрессы – это вторичный энурез. К изменениям можно отнести посещение садика, рождение второго ребенка, нарушение микроклимата семьи [4].

Существует еще одна форма невроза, встречающаяся в подростковом возрасте, т.е. в том периоде, когда психика очень хрупка и ранима. Это нервная анорексия (утрата аппетита). Довольно часто такое состояние развивается, когда подростку говорят о его чрезмерной упитанности. Эта неуместная шутка приводит к тому, что он начинает отказываться от пищи. Поначалу желание есть подавляется усилием воли, а далее чувство голода уже не возникает. Это заболевание может длиться продолжительное время и тяжело поддается лечению.

Истерический невроз – характерен для детей с демонстративным поведением. Явным признаком расстройства являются истерики, демонстративные крики, падения. У детей дошкольного возраста на первый план выступают физиологические симптомы: закатывание при плаче, недержание мочи.

Депрессивный невроз – у ребенка наблюдаются признаки депрессии и апатии, отсутствует эмоция, настроение бывает подавленным, любит одиночество, нарушается сон. Провоцирующим фактором при данной форме невроза выступает неблагоприятная обстановка в семье.

Родители не должны оставлять незамеченными такие изменения и при первых сигналах надо обратиться к врачу. Без адекватной терапии неврозы могут стать причиной различных опасных расстройств и состояний:

- депрессия
- аффективные расстройства
- попытки суицида

Формирование невроза у ребенка определяется типом воспитания в семье – это:

- недостаточное уделение внимания малышу – гипопека.
- избыточное уделение внимания – гиперопека.
- жестокое воспитание.
- авторитарное воспитание.

Неправильное воспитание может навредить формированию личности ребенка, в результате появляются негативные черты характера, неадекватные реакции с его стороны. В дальнейшем это приводит к чувству неполноценности, на фоне которого любое негативное внешнее воздействие может

привести к неврозу. Негативным фактором могут выступить грубое слово, наказание, публичное оскорбление.

Постоянное воздействие травмирующих факторов приводит к нарушению баланса между возбуждением и торможением. Если фактор действует часто и сильно, то нервная система истощается. Данный процесс сказывается на психическом состоянии ребенка, неврологическими и соматическими расстройствами [1].

Для того, чтобы правильно поставить диагноз, ребенка обследует педиатр, чтобы исключить заболевания внутренних органов. Далее необходимо исключить болезни нервной системы. Когда органические причины не подтверждаются, ребенка исследует психолог. Обращают внимание на интеллект, мышление, эмоции, темперамент, характер, способности, особенности протекания психических процессов.

Лечение неврозов у детей.

Лечение подбирается индивидуально в зависимости от симптомов заболевания.

Консервативное лечение - заключается в стабилизации физического и психического состояния ребенка, и устранения конкретных симптомов.

Немаловажное значение имеет психотерапия.

В зависимости от ситуации используются следующие ее виды:

- игровая
- групповая психотерапия
- семейная терапия

Игровая терапия – это «вытаскивание» наружу скрытых проблем. В процессе игры педагог корректирует поведение ребенка в определенных ситуациях. То есть, как преодолеть обиду, что делать если нападает более сильный сверстник. Семейная терапия основана на установлении доверительных и справедливых отношений между детьми и родителями. В данном случае надо добиться того, чтобы ребенок не скрывал свои проблемы, не замыкался в себе, доверял всецело отцу или матери, прислушивался к их мнениям, советам [3].

Физиотерапия используется как вспомогательное лечение, комплексно с другими методами. Хороший эффект оказывает ЛФК, водные процедуры, расслабляющий массаж.

Неврозы относятся к обратимым состояниям, то есть при адекватном лечении и формировании благоприятной обстановки в семье и школе, симптомы данных состояний могут исчезнуть или смягчиться.

Хорошей профилактикой детских неврозов является гармоничное отношение родителей, любовь, понимание детей, сглаживание острых углов.

Большое внимание должно уделяться детям из неполных семей. Основная роль отводится детским психологам. Такие специалисты должны быть как в детских садах так и в школах.

В данных ситуациях от родителей требуется соблюдение правильного режима дня для ребенка, чередование отдыха и труда, обеспечение полноценного питания и также оградить его от психотравмирующих факторов. Огромное значение в профилактике и предупреждении детской нервности имеет микроклимат семьи. В семьях где невзгоды и трудности переносятся мужественно, члены семьи относятся друг к другу с уважением, дети развиваются и физически и психически лучше. Известный психиатр И.М.Балинский писал, что огромный вред оказывают «непомерная строгость и несправедливость в обращении с детьми, упреки и унижение их самолюбия и всех радостных проявлений их чувства. Тогда рано развивается у детей постоянное душевное болезненное состояние, препятствующее нормальному на них влиянию всех впечатлений внешнего мира» [4].

При данных невротических реакциях ребенку надо помочь научиться спокойно реагировать на различные травмирующие факторы, выработать устойчивость к конфликтным ситуациям, умение извлекать из всего хороший жизненный урок и делать правильные выводы. Основная профилактика неврозов у детей сводится к тому, чтобы создать для них благоприятную, спокойную семейную атмосферу, и по возможности ослабить негативное влияние внешней среды. Родители в силах воздействовать на негативные проявления, нейтрализуя их, создав благоприятный эмоциональный фон дома, где ребенок будет чувствовать себя в безопасности под защитой семьи. Это поможет ребенку адекватно реагировать на различные события без ущерба для своего психологического здоровья.

Литература:

1. Буянов М.И. Беседы о детской психиатрии. Москва, 1986 г.
2. Захаров А.И. Происхождение детских неврозов и психотерапии.
3. Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. Ленинград, 1982 г.
4. Тарнавский Ю.Б. Детская нервность. Москва, 1990 г.
5. Фесенко Ю. А., Гарбузов В.И. Неврозы у детей. 2013 г.

Xülasə

Uşaq yaşlarında nevroitik təzahürlər

Məqalədə nevrasteniya, isterik nevroz, depressiv nevroz kimi nevroitik hallardan bəhs olunur. Nevrotik təzahürlərə gətirən əsas səbəblər: sosial-psixoloji, mədəni və bioloji amillərdir.

Məqalədə nevrozlarda ən çox istifadə olunan – konservativ, fizioterapiya, psixoterapiya kimi müalicə üsulları geniş şəkildə göstərilmişdir. Psixoterapiyanın ailəvi, qrup və oyun formaları şəklinə aparılması mühüm rol oynayır. Uşaqlarda nevroitik vəziyyətlərin yaranmaması üçün əsas şərt ailədə sağlam mühitin olmasıdır.

Summary

Neurotic Manifestations in Childhood

The article reveals such forms of neurosis as neurasthenia, hysterical neurosis, and obsessive-compulsive disorder. The causes that led to such conditions are: socio-psychological, cultural and biological factors.

The article analysis the main treatment for neuroses conditions – conservative, physiotherapy and psychotherapy. Conducting psychotherapy with family, group and game methods plays an important role. The basic factor of prevention neurotic disorders in children is the healthy family environment.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

PERSONALİLƏR

ƏHMƏD CAVAD – 130

Əhməd Cavad Axundzadə 1892-ci il mayın 5-də Şəmkinin Seyfəli kəndində anadan olub. O ilk təhsilini mollaxanada alır. Sonralar ailəsi ilə Gəncəyə köçür. O, buradakı Şah Abbas məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərən ruhani seminariyasında təhsil alır. Onların müəllimləri arasında şair Hüseyn Cavid, ədəbiyyatşünas Abdulla Sur, Şeyxülislam Pişnamazzadə kimi dövrünün tanınmış simaları var idi. Hüseyn Cavidlə tez-tez ünsiyyətdə olması və onun şeirlərini dinləməsi Əhmədi də yazmağa ruhlandırır və ilk şeirlərini də məhz seminariyada oxuyarkən qələmə alır.

O seminariyada ərəb, fars, rus dillərini mükəmməl öyrənir. 1912-ci ildə təhsilini bitirərək müəllimlik şəhadətnaməsi alan Əhməd Cavad əmək fəaliyyətinə başlayır. Yaradıcılığa lirik şeirlərlə qədəm qoyan gənc şairin əsərləri 1913-cü ildən çap olunmağa başlayır. “Qoşma” adlı ilk şeirlər kitabı isə üç il sonra, 1916-cı ildə çapdan çıxır.

Əsrin əvvəllərində Türkiyənin düşdüyü ağır vəziyyət onu ciddi narahat edir. Qardaş xalqın ağır günündə Qarsda qarşılaşdığı ürək parçalayan mənzərəni bədii şəkildə “Nə gördümsən” şeirində dilə gətirir. Əhməd Cavadın 1914-cü ildə yazdığı

“Çırpınırdın, Qara dəniz” şeiri bütün türk dünyasının azadlıq və mübarizə himninin əks-sədasıdır.

Onun döyüş meydanında yazdığı “Bismillah” şeiri milli həyəcana malik olan dəyərli lirik əsərlərindən biridir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını milli tariximizin ən parlaq səhifəsi kimi sevinclə qarşılayan Əhməd Cavad 1919-cu ildə müstəqil dövlətimizin himnini – “Azərbaycan marşı”nı yazır. Şairin Azərbaycan bayrağına ithaf etdiyi şeir də onun üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağımıza böyük sevgisinin bədii ifadəsidir.

1919-cu ildə Əhməd Cavadın “Dalğa” adlı şeir kitabı nəşr olunur.

Əhməd Cavadın məşhur “İstiqlal uğrunda şeirlər” kitabı 1928-ci ildə İstanbulda işıq üzü görür və bununla da həmin dövrdə mətbuatda Əhməd Cavadın əleyhinə hücumlar başlayır. Əhməd Cavad bütün bu zərbələrə mərdliklə dözür, əleyhdarlarının adı ədəbi faktlara kəskin siyasi don geydirmələrinə təmkin göstərirdi.

Azərbaycan xalqının azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan çox qüdrətli bir insana “xalq düşməni” damğası vurulur. Azərbaycanı müstəqil, doğma xalqını xoşbəxt görmək istəyən Əhməd Cavad 1937-ci il oktyabrın 13-də güllələnir.

Tarix insan səhvlərini düzəldir. 1958-ci ildə Əhməd Cavadın “Şeirlər”, 1961-ci ildə “Sən ağılama, mən ağılaram” kitabları çap olunur. Şairliklə yanaşı, həm də istedadlı tərcüməçi olan Əhməd Cavadın dilimizə çevirdiyi əsərlər – 1961-ci ildə Fransua Rablenin “Qarqantua və Pantaqrue”, 1962-ci ildə Vilyam Şekspirin “Otello”, “Romeo və Culyetta”, 1978-ci ildə Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərləri işıq üzü görür.

Azərbaycan xalqının azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan, bu yolda “xalq düşməni” damğası ilə güllələnən Əhməd Cavad, zaman gəldi ki, xalqının qəhrəmanı kimi yenidən tarixin səhnəsində öz yerini, layiq olduğu zirvəni tutdu. Azərbaycan var olduqca bu yer onun olacaq!

ADU Elmi xəbərlər

XRONİKA

***

19 yanvar 2022-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində 20 Yanvar faciəsinin 32-ci ildönümü ilə əlaqədar tədbir keçirilmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda canından keçən şəhidlərin əziz xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilib.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla 1990-cı il yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə keçmiş SSRİ rəhbərliyinin göstərişi ilə sovet hərbi birləşmələrinin Azərbaycanda xalqımızın iradəsini sındırmaq üçün törətdiyi qanlı terror haqqında danışır: “Ulu öndərin Moskvada Azərbaycan xalqının səsinə bütün dünyaya bəyan etməsi dövrün böyük bir tarixi əhəmiyyətə malik hadisəsi idi. Mən inanıram ki, bu gün şəhidlərimizin ruhu şaddır. Şəhidlərin əziz xatirəsi bizim qəlbimizdə daim yaşayacaqdır. Şəhidlərimiz öz qanları hesabına Vətənimizi bütövləşdirdilər, başımızı uca etdilər. 44 gün davam edən Vətən müharibəsində Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandanın ətrafında dəmir yumruq kimi birləşdi. İnamlı, Vətən sevgisi ilə qələbəni əldə etdik və sübut etdik ki, biz qələbəyə layiq xalqıq. Qalib xalq mədəniyyətini də nümayiş etdirməyi bundan sonra da davam etdirməliyik. Biz sülh şəraitində yaşamaq, qurmaq və qonşularımızla mehriban qonşuluq şəraitində yaşamaq istəyirik. Bu gün biz geridönməz inkişaf mərhələsindəyik. Hər kəs bu inkişafa və uğura öz töhfəsini verməlidir”.

Qeyd olunub ki, xalqımız həmin hadisələrdə şəhidlər versə də, igid Vətən övladlarının sarsılmaz iradəsindən, milli ruhun sarsılmazlığından, istiqlalıyyət əzmindən yoxsulmuş şanlı qəhrəmanlıq tarixi yaratdı. 20 Yanvar şəhidlərinin ruhu şaddır, çünki dövlət müstəqilliyimiz bu gün etibarlı əllərdə ildən-ilə daha da möhkəmlənir. Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusu doğma torpaqlarımızı Ermənistanın işğalından azad edib, həmin ərazilərdə Azərbaycan bayrağı dalğalanır, böyük quruculuq-yenidənqurma işləri ilə həyat yenidən canlanır.

Şəhid Ülvi Bünyadzadənin bacısı, AMEA-nın müxbir üzvü Könül Bünyadzadə hər il anım günü ilə bağlı Azərbaycan Dillər Universitetində olduğunu söyləyib. Xalq üçün, millət üçün canlarını fəda edən qəhrəman oğul və qızlarımızın xatirəsinin daim uca tutulduğunu bildirib. O, şəhidlərin ölməzliyi, əbədiyyəti haqqında fikirlərini tədbir iştirakçıları ilə bölüşüb.

***

Azərbaycan Dillər Universitetində 2 fevral 2022-ci il tarixində – Azərbaycan Gəncləri günü münasibəti ilə tədbir keçirilib. ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla Azərbaycan Gəncləri Günü münasibəti ilə tələbələrə təbrik edib, onlara gələcək fəaliyyətlərində müvəffəqiyyətlər arzulayıb.

Rektor tələbə-gənclərə vətənpərvər və milli ruhda fəaliyyət göstərmələri, bilik və bacarıqlarını hər zaman ölkəmizin inkişafı naminə səfərbər etmələri, üzərlərinə düşən vəzifələrini vicdanla, məsuliyyətlə icra etmək üçün qüvvə və bacarıqlarını əsirgənməmələri barədə tövsiyyələrini də verib.

ADU-nun Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektoru, millət vəkili Tamam Cəfərova bildirib ki, 2 fevral – Gənclər günü Ulu öndər Heydər Əliyevin 1997-ci il fevralın 2-də imzaladığı Fərmana əsasən elan edilib. O, həmçinin Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş dövlət gənclər siyasəti haqqında məlumat verib:

ADU-nun Tələbə Gənclər Təşkilatının sədri gənclər günü ilə bağlı çıxış edərək fikirlərini bölüşüb, gənclərin qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edib.

Tələbələr “44 Günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan gənclərinin vətənpərvərliyi bir daha sınaqdan çıxdı”, “İlham Əliyev siyasəti: Azərbaycan gəncliyinin bayrağı” adlı mövzularla çıxış ediblər.

Eyni zamanda Ulu Öndər Heydər Əliyev və prezident İlham Əliyevin gənclərlə bağlı çıxışlarından ibarət video-çarxlar nümayiş olunub.

***

4 mart 2022-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Sanskrit dilinin tədrisinə başlanılmasına həsr olunan mətbuat konfransı keçirilib.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla tədbir iştirakçılarını salamlayıb, onları universitetdə görməkdə məmnun olduğunu deyib. Sanskrit dilinin öyrənilməsinin zəruriliyindən danışan rektor bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirib: “Sanskrit dilinin öyrənilməsi təkcə bizim universitet üçün önəmli deyil, bu dilin tədrisi digər universitetlər üçün də əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin dünya mədəniyyəti ilə tanışlıq, müasir elmi araşdırma metodlarının öyrənilməsi yönündə sanskrit dilinin tədqiqi ön plana keçir. Sanskrit dilini öyrənən tədqiqatçı həm öz ixtisasını daha dərindən mənimsəyəcək, həm də araşdırdığı elmi problemi daha tez başa düşməyi üçün əlavə üstünlük qazanmış olacaq.”

Sanskrit dilinin tədrisi ilə məşğul olan macarıstanlı professor Anna Piko jurnalistlərin suallarını cavablandırır. Qeyd olunub ki, sanskrit dili dünyanın ən qədim dillərindən biridir. Bu dilə hal-hazırda böyük maraq vardır. Dünyanın bir sıra ölkələrində – İngiltərədə, Almaniyada, Macarıstanda bu dilin tədrisi ilə bağlı mühüm addımlar atılmaqdadır.

Sanskrit dilinin tədris olunmasına tələbələrin xüsusi marağından danışan Anna Piko Azərbaycan Dillər Universitetinin rəhbərliyinə, kollektivə yaradılan şəraitə görə təşəkkürünü bildirib. Sanskrit dilinin gələcək fəaliyyət istiqamətlərindən danışan pedaqoq Azərbaycan filoloji elminin inkişafında məhz sanskrit dilinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayıb.

ADU Elmi xəbərlər

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşü-naslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin minimum həcmi 5 səhifə, maksimal həcmi 10 səhifə olmalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəlli-fin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
  - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Mə-sələn: [1] və ya [1, s.119].)
  - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
  - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.
Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:
Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rə-yi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. The papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Research Papers" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper should be a minimum of 5 pages in length and a maximum of 10 pages in length.
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in MS Word format (spacing 1.5, Font: Times New Roman 14 pt., margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom).
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
  - a) In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119];
  - b) Repeated reference to the same source, must be given under the same number of the references;
  - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

Reference must be written in the following way:
Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic Analysis of the Text. Baku: Science and Education, 2017.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English Language. // Philological Issues, 2016, № 1, pp.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594-609.
7. At the bottom of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Doctor of Sciences' review on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Максимальный объем статьи 10 полных страниц, минимальный – 5 полных страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал – 1,5, размер шрифта – 14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
  - a) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
  - b) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
  - c) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.
Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.
Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

Çapa imzalanıb: 15.03.2022.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 11,25 ç.v. Tiraj: 300.